

86 4/01

ЗБІГНЄВ

БЖЕЗІНСЬКИЙ

Велика
Шахівниця

АМЕРИКАНСЬКА ПЕРШІСТЬ
ТА ЇЇ СТРАТЕГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ

ZBIGNIEW
BRZEZINSKI

THE GRAND CHESSBOARD

American Primacy
and Its
Geostrategic Imperatives

First Published in the United States by Basic Books,
A Subsidiary of Perseus Books L.L.C.

Вперше видана в Сполучених Штатах
видавництвом Basic Books,
Відділенням видавництва Perseus Books L.L.C.

A Member of the Perseus Books Group

ISBN 966-7263-41-X

© Збігнев Бжезінський, 1997
© Олена Фешовець, переклад, 1999
© Видавництво «Лілея-НВ», 2000

ЗБІГНЄВ
БЖЕЗІНСЬКИЙ

Велика Шахівниця

Американська першість
та її стратегічні імперативи

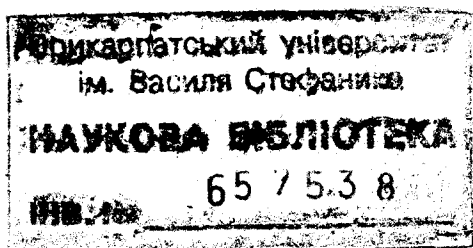
З англійської переклала
Олена Фешовець

Львів — Івано-Франківськ
«Лілея-НВ»
2000

ІНБ ПНУС

657538

Видання здійснено при підтримці філософського факультету
Львівського Національного університету ім. І. Франка,
Міжнародного фонду «Відродження» та журналу «ПіК».

ЗМІСТ

Список карт	ix
Список графіків і таблиць	xi
Вступ: Політика надвлади	xiii
1 Гегемонія нового типу	3
Короткий шлях до глобального верховенства	3
Перша глобальна влада	10
Американська глобальна система	24
2 Євразійська шахівниця	30
Геополітика і геостратегія	37
Геостратегічні гравці та геополітичні осі	40
Вирішальний вибір і потенційні виклики	48
3 Демократичний плацдарм	57
Велич і спокута	61
Найважливіша мета Америки	71
Історичний розклад Європи	81

viii Зміст

4	Чорна діра	87
	Нове геополітичне оточення Росії	87
	Геостратегічна фантазмагорія	96
	Дилема однієї альтернативи	118
5	Євразійські Балкани	123
	Етнічний казан	125
	Складне суперництво	135
	Без домінування і без вигнання	148
6	Далекосхідний якір	151
	Китай: не глобальний, а регіональний	58
	Японія: не регіональна, а міжнародна	173
	Геостратегічне пристосування Америки	185
7	Висновки	194
	Геостратегія для Євразії	197
	Транс-євразійська система безпеки	208
	Поза межами останньої глобальної надвлади	209
	Алфавітний покажчик	217

СПИСОК КАРТ

Китайсько-советський блок і три основні стратегічні fronti	7
Римська імперія в період її розквіту	11
Маньчжурська імперія в період її розквіту	14
Приблизні межі монгольського імперського владарювання, 1280	16
Європейське глобальне верховенство, 1900	18
Британське верховенство, 1860-1914	20
Американське глобальне верховенство	22
Геополітично визначальний континент світу і його важливі периферії	32
Євразійська шахівниця	34
Глобальна зона проникання насильства	53
Французька і німецька орбіти особливої зацікавленості	64
Чи це дійсно “Європа”?	82
Поза 2010 роком: критичне ядро безпеки Європи	85

х Список карт

Втрата ідеологічного контролю та скорочення імперії	94
Російські військові бази в колишньому советському просторі	108
Євразійські Балкани	124
Основні етнічні групи в Середній Азії	126
Тюркська етнолінгвістична зона	137
Конкуруючі інтереси Росії, Туреччини та Ірану	138
Каспійсько-середземноморські нафтові експортні маршрути	146
Прикордонні територіальні суперечки у Східній Азії	155
Потенційний засяг сфери впливу Китаю і точки сутичок	167
Перекривання між Великим Китаєм і американо-японською антикитайською коаліцією	184

СПИСОК ГРАФІКІВ І ТАБЛИЦЬ

Континенти: площа	33
Континенти: населення	33
Континенти: ВВП	33
Європейські організації	58
Членство в ЄС: заява на вступ	83
Демографічні дані євразійських Балканів	127
Азіатські збройні сили	156

Політика надвлади

Відколи континенти почали політично взаємодіяти, близько 500 років тому, Євразія була центром світової влади. Різними способами в різні часи народи, що населяли Євразію — хоча здебільшого народи із західноєвропейської периферії — охоплювали і домінували над іншими регіонами світу, а окремі європейські держави здобули особливий статус і користувалися привілеями найбільших потуг світу.

Останнє десятиліття ХХ століття засвідчує тектонічний зсув у світових подіях. Уперше за всі часи позаєвропейська сила постала не лише як ключовий арбітр у взаєминах між європейськими владами, але й як світова верховна влада. Крах і розпад Советського Союзу став останнім кроком у швидкому піднесенні влади західної півкулі, Сполучених Штатів, як єдиної і справді першої глобальної влади.

Євразія, проте, зберігає свою геополітичну вагу. Не лише в її західній периферії — Європі — все ще розташована значна частина світової політичної і економічної влади, але й східний регіон — Азія — за останній час став важливим осереддя економічного зростання і політичного впливу. Отже, проблема того, наскільки

добре Америка, задіяна у глобальних процесах, здатна буде розв'язати складні стосунки євразійської влади — особливо, чи стримає вона появу домінуючої й антагоністичної євразійської влади, — залишається вирішальною для здатності Америки відігравати глобальну роль.

Звідси випливає, що, окрім культивування різноманітних новітніх вимірів влади (технології, комунікації, інформації, а так само торгівлі та фінансів), — американська зовнішня політика повинна зберігати геополітичні зацікавлення і використовувати свій вплив у Євразії таким чином, щоб створювалася стала континентальна рівновага зі Сполученими Штатами як арбітром.

Отже, Євразія — це шахівниця, на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство, і ця боротьба включає геостратегію — стратегію керування геополітичними інтересами. Варто зауважити, що не давніше, ніж у 1940 році два претенденти на глобальну владу, Адольф Гітлер і Йосиф Сталін, недвозначно погодилися (в таємних переговорах у листопаді того ж року), що Америка мусить бути вилучена з Євразії. Обоє вони усвідомлювали, що ін'єкція американської сили в Євразію перешкоджатиме здійсненню амбіцій щодо глобального домінування. Обоє поділяли переконання, що Євразія є центром світу, і той, хто контролює Євразію, контролює світ. За півстоліття проблема постала знову: чи триватиме американська присутність у Євразії і до яких меж зможе вона простягатися?

Остаточна мета американської політики повинна бути добродійною і далекосяжною: сформувати дійсно дієву у співпраці глобальну спільноту, дотримуючись перспективних тенденцій і фундаментальних інтересів людства. Але в даний час залишається незаперечним факт відсутності євразійського претендента, здатного домінувати над Євразією і тим самим кинути виклик Америці. *І тому формулювання вирозумілої та інтегрованої євразійської геостратегії є метою цієї книги.*

Збігнев Бжезінський
Вашінгтон
квітень 1997

Велика
Шахівниця

ЧАСТИНА 1

Гегемонія НОВОГО ТИПУ

ГЕГЕМОНІЯ стара як світ. Але сучасне глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї з'яви, всесвітнім розмахом і способом застосування. Упродовж одного століття Америка сама трансформувалася — і, крім того, зазнала трансформації під впливом міжнародних динамічних сил — з країни, відносно ізольованої у західній півкулі — до сили безпрецедентного всесвітнього розмаху і багатства.

КОРОТКИЙ ШЛЯХ ДО ГЛОБАЛЬНОГО ВЕРХОВЕНСТВА

Іспано-американська війна 1898 року була першою загарбницькою війною Америки. Вона поширила американську владу далеко в Тихий океан, від Гаваїв до Філіппінів. На межі століття американські стратеги вже займалися розвитком доктрини двоокеанського морського верховенства, а американські морські сили кинули виклик переконанню, що Британія “править водами”. Американські претензії на особливий статус охоронця безпеки західної півкулі — проголошені на початку століття доктриною Монро і надалі утверджені приписаним Америці

“очевидним призначенням” — ще більше посилюлися завдяки спорудженню Панамського каналу, який сприяв морському домінуванню на Атлантичному та Тихому океанах.

Оснoву для поширення американських геополітичних амбіцій забезпечила швидка індустріалізація економіки країни. До вибуху Першої Світової війни щораз більша економічна потужність Америки вже сягла близько 33% глобального ВВП (валового національного продукту) і відсунула Велику Британію з позиції провідної індустріальної влади світу. Такому визначному економічному динамізмові сприяла культура, схильна до експериментування і новаторства. Політичні інституції Америки та економіка вільного ринку створили безпрецедентні можливості для амбітних та бунтівливих винахідників, у яких архаїчні привілеї чи жорсткі суспільні ієрархії не придушували особистих прагнень і мрій. Коротко кажучи, національна культура була унікально сприятливою для економічного зростання і, приваблюючи та швидко асимілюючи найталановитіші особистості з-за кордону, вона тим самим сприяла збільшенню національної сили.

Перша Світова війна дала нагоду для першого масивного проникнення американських військових сил у Європу. Відносно ізольована раніше сила нараз переправила через Атлантику кілька сотень тисяч війська — трансокеанічна військова експансія, безпрецедентна за своїм розміром та розмахом, що сигналізувала про з'яву нового великого гравця на міжнародній арені. Також дуже важливо те, що війна підштовхнула першу велику американську спробу застосувати американські засади пошуків вирішення до міжнародних проблем Європи. Знамениті “чотирнадцять пунктів” Вудро Вільсона являли собою ін'єкцію в європейську геополітику американського ідеалізму, підсиленого американською міццю. (П'ятнадцятьма роками раніше Сполучені Штати відіграли провідну роль у залагодженні конфлікту між Росією та Японією, заявивши про свою зрослу міжнародну вагу). Отже, поєднання американського ідеалізму та американської сили дало себе відчути на світовій арені.

Попри те, строго кажучи, Перша Світова війна все ж була переважно європейською, а не глобальною війною. Але її саморуйнівний характер позначив початок кінця європейської політичної, економічної і культурної вишості над рештою світу. У ході війни жодна європейська влада не була здатною вирішально переважати — і на наслідки війни сильно вплинуло втручання у

конфлікт нової могутньої неєвропейської сили, Америки. Відтоді Європа ставатиме дедалі більше об'єктом, а не суб'єктом глобальної політики сили.

Проте цей короткий спалах американського лідерства не дав своїм плодом тривалої американської участі у світових справах. Навпаки, Америка швидко відступила у самозадоволений прихисток ізоляціонізму та ідеалізму. Хоча з середини двадцятих і на початку тридцятих років на європейському континенті нагромаджував сили тоталітаризм, американська влада, яка на той час володіла могутнім двоокеанським флотом, що явно переважав британські військово-морські сили, — трималася осторонь. Американці вважали, що ліпше залишатися спостерігачами глобальної політики.

З такою позицією узгоджувалась американська концепція безпеки, заснована на сприйнятті Америки як континентального острова. Американська стратегія базувалася на захисті берегів і тому була вузьконаціональною, в ній мало уваги зверталось на глобальні міркування. Вирішальними міжнародними гравцями все ще залишалися європейські потуги і, дедалі більше, Японія.

Європейська ера в світовій політиці прийшла до завершення під час Другої світової війни, першої справді глобальної. Триваючи одночасно на трьох континентах та ще й цілковито охопивши Атлантичний і Тихий океани, вона символічно виявила свій глобальний вимір, коли британські та японські солдати, — що представляли відповідно віддалений західноєвропейський острів і так само віддалений східноазіатський острів, — зіткнулися за тисячі миль від своїх домівок на індійсько-бірманському кордоні. Європа і Азія перетворилися на спільне поле бою.

Якби наслідком війни стала перемога нацистівської Німеччини, тоді могла б утворитися одна панівна європейська влада. (Перемога Японії на Тихому океані принесла б країні домінуючу далекосхідну роль, але, що найімовірніше, Японія зосталася б лише регіональним гегемоном.) Натомість, поразка Німеччини була остаточно вирішена, в основному, двома позаєвропейськими переможцями, Сполученими Штатами і Советським Союзом, які стали спадкоємцями нездійсненого прагнення Європи до глобального верховенства.

Протягом наступних п'ятдесяти років домінувало двополюсне американсько-советське змагання за глобальне верховенство. У деяких відношеннях змагання між Советським Союзом і

Сполученими Штатами стало здійсненням улюблених теорій геополітиків: воно протиставляло провідну морську силу світу, що домінувала на Атлантичному і Тихому океанах, провідній світовій владі на суходолі, першорядній на євразійському материку (з китайсько-советським блоком, що охоплював простір, який дивовижно нагадував обриси Монгольської імперії). Геополітичний вимір був гранично виразним: Північна Америка проти Євразії з поставленим на карту світом. Переможець посправжньому панував би над світом. Ніхто інший не став би надорозі, коли було б здобуто перемогу.

Кожен із суперників мав для світу свій ідеологічний задум, сповнений історичного оптимізму; для кожного цей задум виправдував докладні зусилля і водночас посилював переконання у неминучій перемозі. Кожен із суперників явно домінував у контурах свого простору — на відміну від імперських європейських претендентів на глобальну гегемонію, жоден із яких не спромігся встановити вирішальну перевагу в самій Європі. І кожен використовував власну ідеологію для посилення свого впливу на відповідних васалів і підвладних у спосіб, що дещо нагадував вік релігійних воєн.

Поєднання глобального геополітичного розмаху і проголошеної універсальності конкуруючих догм надала суперництву безпрецедентної інтенсивності. Але додатковий чинник — так само наповнений глобальними підтекстами — зробив суперництво справді єдиним у своєму роді. Створення ядерної зброї означало, що холодна війна класичного типу між двома основними суперниками не лише означатиме взаємне руйнування, а й може повести за собою фатальні наслідки для значної частини людства. Напруга конфлікту була, таким чином, одночасно підпорядкована надзвичайній стриманості з боку обидвох суперників.

У геополітичній сфері конфлікт в основному розвивався на периферії самої Євразії. Китайсько-советський блок домінував над більшістю Євразії, але не контролював її периферії. Північній Америці вдалося закріпитися на обидвох — західному і східному — берегах великого євразійського континенту. Захист цих континентальних плацдармів (типовою на західному “фронті” була Берлінська блокада, а на сході — Корейська війна) став першим стратегічним випробуванням того, що пізніше стало відомим як холодна війна.

У завершальній фазі холодної війни на карті Євразії з'явився третій захисний "фронт" — південний (див. карту вгорі). Советський напад на Афганістан прискорив двовекторну американську реакцію — пряму допомогу США народному опорі в Афганістані для того, щоб "зав'язати" советську армію, і широкоязну розбудову військової присутності США в Перській затоці як засіб стримувати поширення советської політичної та військової сили на південь. Сполучені Штати присвятили свої сили обороні регіону Перської затоки на рівні з їхніми західно- та східноєвразійськими інтересами безпеки.

Успішне стримування Північною Америкою зусиль євразійського блоку здобути дійове владарювання над усією Євразією — де обидві сторони до самого кінця утримувалися від прямого військового зіткнення з остраху перед ядерною війною — означало, що результат суперництва врешті-решт вирішили невійськові засоби. Політична життєздатність, ідеологічна гнучкість, економічний динамізм і культурний поклик стали вирішальними чинниками.

Очолена Америкою коаліція зберігала свою єдність, тоді як китайсько-советський блок розколовся швидше, ніж за два десятиріччя. Це сталося почасти завдяки більшій гнучкості

демократичної коаліції — на відміну від ієрархічного та догматичного, а до того ж, хисткого характеру комуністичного табору. Перша поділяла спільні цінності, але в цьому не було формального доктринерського характеру. Совети ж робили натиск на догматичну ортодоксальність із лише одним гідним віри способом інтерпретації. Основні васали Америки були також значно слабші від неї, тоді як Советський Союз не міг ставитися до Китаю як до підлеглого. Результат був таким, а не іншим, завдяки тому, що американська сторона виявилася технологічно та економічно набагато динамічнішою, тоді як Советський Союз поступово занепадав і не міг успішно змагатися ні в економічному зростанні, ні в військовій технології. Економічне загнивання в свою чергу посилювало ідеологічну деморалізацію.

Фактично, советська військова сила — і той страх, який вона наводила на Захід, — довгий час затьмарювала асиметрію між двома суперниками. Америка просто була значно багатша, технологічно набагато розвинутіша, військово гнучка та новаторська, суспільно творча та привабливіша. Крім того, творчий потенціал Советського Союзу був виснажуваний ідеологічним тиском, який робив його систему дедалі неповороткішою, економічно дедалі марнотратнішою і технологічно менш конкурентоздатною. Оскільки справжня, руйнівна для обох систем війна не розпочиналася, терези під час зтяжнього змагання мусили з часом перехилитися на користь Америки.

Остаточний результат склався, крім усього іншого, значною мірою під впливом культурних особливостей. Очолена Америкою коаліція назагал позитивно сприйняла багато прикмет політичної і суспільної культури Америки. Два найважливіші союзники Америки на західній і східній периферіях євразійського континенту, Німеччина та Японія, відновили своє економічне здоров'я в контексті майже нестримного захоплення всім американським. Широкий загал сприймав Америку як провісницю майбутнього, як суспільство, варте захоплення і гідне наслідування.

І навпаки Росію оточувала культурна зневага більшості середньоевропейських залежних країн і навіть вагомішого та дедалі самовпевненішого східного союзника, Китаю. Для середньоевропейців російське домінування означало ізоляцію від того, що вони вважали своєю філософською і культурною

батьківщиною: від Західної Європи і християнських релігійних традицій. І навіть гірше, це означало домінування народу, що його середньоєвропейці, часто несправедливо, вважали культурно нижчим.

Китайці, для яких слово “Росія” означає “голодний край”, виявляли ще одвертішу зневагу. Хоча китайці спочатку тільки мирно опиралися московським претензіям на універсальність советської моделі, за десять років після китайської комуністичної революції вони кинули впевнений виклик ідеологічній першості Москви і навіть почали відкрито виражати свою традиційну зневагу до північних варварів.

Врешті-решт у самому Советському Союзі 50-відсоткове неросійське населення згодом також заперечило домінування Росії. Поступове політичне пробудження неросіян означало, що українці, грузини, вірмени та інші народи почали сприймати советську владу як форму імперського домінування чужого народу, відносно якого вони не чули себе культурно відсталішими. У Середній Азії національні прагнення були, можливо, слабшими, але тут народи збурювало дедалі сильніше почуття ісламської ідентичності, зміцнене усвідомленням прийдешньої деколонізації, що вже відбулася деінде.

Подібно до багатьох попередніх імперій, Советський Союз урешті-решт тріснув і розпався на фрагменти, ставши жертвою не стільки прямої військової поразки, скільки дезінтеграції, прискореної економічними і соціальними напруженнями. Його доля підтвердила слушне спостереження одного науковця про те, що

імперії за своєю суттю політично нестабільні, тому що підлеглі частини майже завжди прагнуть більшої автономії і місцеві еліти в таких частинах майже при кожній нагоді спрямовують свої дії на те, щоб здобути більшу автономію. У цьому сенсі імперії не *падають*; вони радше *розпадаються*, звичайно дуже повільно, але деколи надзвичайно швидко.¹

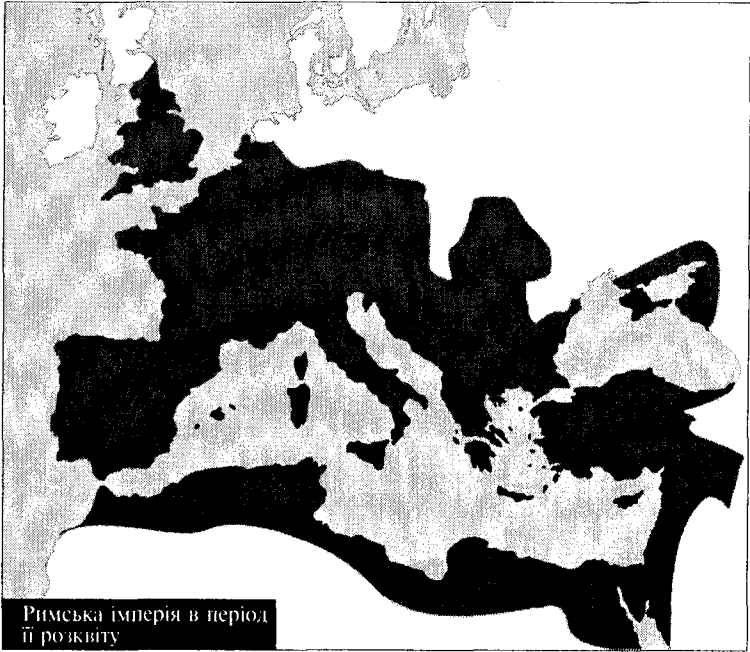
¹ Donald Puchala, “The History of the Future of International Relations”, *Ethics and International Affairs* 8 (1994):183.

ПЕРША ГЛОБАЛЬНА ВЛАДА

Крах суперника залишив Сполучені Штати в унікальній ситуації. Вони стали єдиною і дійсно глобальною владою. Глобальне верховенство Америки все ж дещо нагадує попередні імперії, попри їхній обмеженіший регіональний засяг. Ті імперії базували свою владу на ієрархії васалів, підлеглих, протекторатів і колоній, трактованих як варвари. До деякої міри ця анахронічна термінологія не цілком відповідна для держав, що на даний час перебувають в американській орбіті. Як і в минулому, здійснення американської “імперської” влади походить здебільшого зі зразкової організації, зі здатності негайно мобілізувати велетенські економічні та технологічні ресурси для військових цілей, не до кінця ясної, проте значної культурної притягальності американського способу життя, зі справжнього динамізму і вродженої (іманентної) схильності американських суспільних і політичних еліт до конкуренції.

Попередні імперії також набували таких рис. Першим на думку приходить Рим. Ця імперія зводилася приблизно два з половиною століття завдяки тривалій територіальній експансії на північ, а далі на захід і південь, так само як і завдяки встановленню дієвого приморського контролю над усією береговою лінією Середземного моря. У географічному мірилі вона досягла найвищої точки близько 211 р. н. е. (див. карту на стор. 11). Рим мав централізований політичний устрій і єдину самодостатню економіку. Імперська влада продумано і цілеспрямовано втілювалася через складну систему політичної і економічної організації. Стратегічно спланована система доріг і морських шляхів, що розбігалися променями зі столичного міста, дозволяла перегруповувати і зосереджувати — у випадку великої загрози — римські легіони, розташовані в різних васальних державах і підлеглих провінціях.

На вершині розквіту імперії кількість римських легіонів, розгорнутих за кордоном, становила не менше трьох сотень тисяч військовиків — значна сила, що була смертоносною завдяки римській перевазі у тактиці і в озброєнні, а також завдяки здатності центру керувати відносно швидкими перегруповуваннями. (Вражає факт, що в 1996 році набагато густіше населена верховна

сила, Америка, оберігала зовнішні простори свого владарства розташуванням за кордоном 296 000 професіональних солдатів).

Однак імперська сила Риму походила, крім того, з важливої психологічної реальності. *Civis Romanus sum* — “я римський громадянин” — було найвищим можливим самовизначенням, джерелом гордості і для багатьох наснагою. З часом наданий людям навіть не римського походження величний статус римського громадянина став вираженням культурної величності, і виправдувалося це почуттям місії імперської влади. Цей статус не лише узаконював правління Риму, але й схиляв підданих бажати асиміляції і включення в імперську структуру. Культурна вищість, яку правителі вважали чимось samozрозумілим і з якою мирилися поневолені, таким чином посилювала імперську владу.

Така верховна і здебільшого незаперечна імперська влада тривала впродовж трьох сотень років. За винятком виклику, що його одного разу кинув сусідній Карфаген і, на східних межах,

Парфянське царство, зовнішній світ залишався варварським, погано організованим, здатним лише на спорадичні наскоки і культурно явно нижчим. Наскільки імперія була здатна підтримувати свою життєздатність і єдність, настільки ж зовнішній світ зостався неконкурентоздатним.

Три основні чинники привели до остаточного краху Римської імперії. По-перше, імперія стала занадто великою, щоб нею можна було керувати з єдиного центру, а розщеплення її на Західну і Східну половини автоматично зруйнувало монополістичний характер влади. По-друге, занадто тривалий період імперської пишноти витворив культурний гедонізм, який послабив волю політичної еліти до величі. По-третє, тривала інфляція також підірвала спроможність системи підтримувати себе без суспільних жертв, на які громадяни вже не могли погодитися. Культурний занепад, політичний поділ та фінансова інфляція зробили Рим незахищеним навіть перед варварами з ближнього зарубіжжя.

За сучасними стандартами Рим не був справжньою глобальною владою, а лише регіональною. Проте, якщо взяти до уваги відчуття ізоляції, що переважало в цей час між різними континентами світу, його регіональна влада була замкнутою та ізольованою, без близького чи навіть віддаленого суперника. Тож Римська імперія була світом сама в собі, зі своєю винятковою політичною організацією і культурною вишністю, які робили її предтечею пізніших імперських систем навіть більшого географічного мірила.

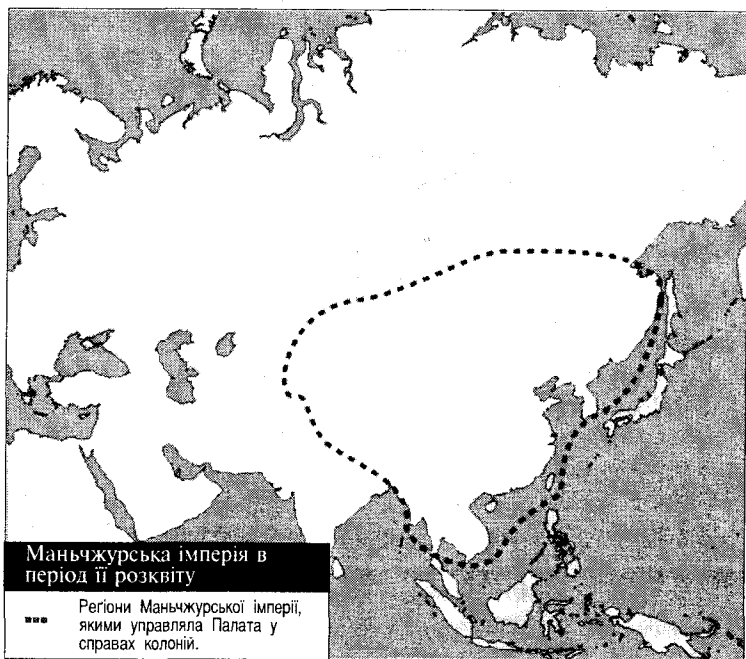
Попри все, Римська імперія не була тоді єдиною. Римська і Китайська імперії постали майже одночасно, хоча одна не знала про існування іншої. До 221 року до н. е. (час Пунічної війни між Римом і Карфагеном) об'єднання існуючих раніше сімох держав навколо династії Цинь у першу Китайську імперію привело до спорудження Великого муру в північному Китаї для захисту внутрішнього царства від зовнішнього варварського світу. Наступна імперія Хань, що стала виникати перед 140 р. до н. е., ще більше вражала своїм засягом та устроєм. На зорі християнської ери не менше 57 мільйонів осіб підкорялося цій владі. Це велетенське число, саме по собі безпрецедентне, свідчило про надзвичайно дієвий централізований контроль, що його здійснювала підлегла центрові і жорстока бюрократія. Імперське управління сягало нинішньої Кореї, частини Монголії і більшої

частини нинішнього надморського Китаю. Проте, подібно до Риму, імперія Хань була вражена внутрішніми хворобами, і її остаточне падіння прискорилося поділом у 220 році н. е. на три незалежні царства.

Подальша історія Китаю мала цикли об'єднання і експансії та занепаду і роздроблення. Більше, ніж раз, Китаєві вдалося встановлювати імперську систему, що була замкнутою, ізольованою і не загроженою жодним зовнішнім суперником. Троїстий поділ царства Хань повторився у 589 р. н. е. і був пов'язаний з появою нової імперської системи. Але період найбільшого імперського самоствердження Китаю настав під маньчжурами, а точніше в час ранньої династії Цін. До початку XVIII століття Китай знову став повнотілою імперією з імперським центром, оточеним васальними і підлеглими державами, включаючи нинішню Корею, Індокитай, Таїланд, Бірму і Непал. Отже, китайське правління простягалось від нинішнього російського Далекого Сходу поперез Південний Сибір до озера Байкал та до сучасного Казахстану, відтак на південь до Індійського океану і далі знову на схід поперез Лаос і Північний В'єтнам (див. карту на стор. 14).

Як і у випадку з Римом, імперія була складною фінансовою, економічною, освітньою і оборонною організацією. Владарювання над величезною територією і над більш ніж 300 млн. осіб, які її населяли, вона здійснювала всіма своїми засобами, з сильним наголосом на централізованому політичному управлінні, яке підтримувала надзвичайно ефективна кур'єрська служба. Ціла імперія була розмежована на чотири зони, що розходилися променево від Пекіну, з визначеними межами, що їх кур'єр міг досягти за один тиждень, два тижні, три тижні і чотири тижні відповідно. Централізована бюрократія, професійно навчена і дібрана на основі конкурсу, забезпечувала мускулатуру єдності.

Така єдність була зміцнена, узаконена й підтримана, знову ж як і у випадку з Римом, почуттєво вмотивованим і глибоко вкоріненим переконанням у своїй культурній вищості, якому давало обґрунтування конфуціанство — імперськи вигідна філософія, що проповідувала гармонію, ієрархію та дисципліну. Китай — Піднебесна імперія — вважався центром світу, з варварами на периферіях і за ними. Бути китайцем означало бути

культурним, і з тієї причини решта світу була винна Китаєві своє шанобливе ставлення. Таке особливе почуття вищості уможливило відповідь, яку дав китайський імператор — навіть попри занепад, що поглиблювався в кінці XVIII століття, — королю Великої Британії Георгу III, чиї емісари намагалися втягнути Китай у торгові стосунки, пропонуючи деякі британські промислові товари як дари доброї волі:

Ми, милістю небес Імператор, повеліваємо Королю Англії взяти до уваги нашу вимогу:

Піднебесна імперія, що керує всім між чотирма морями ... не цінує рідкісні дорогі речі ... і не маємо ми ні найменшої потреби у виробі вашої країни ...

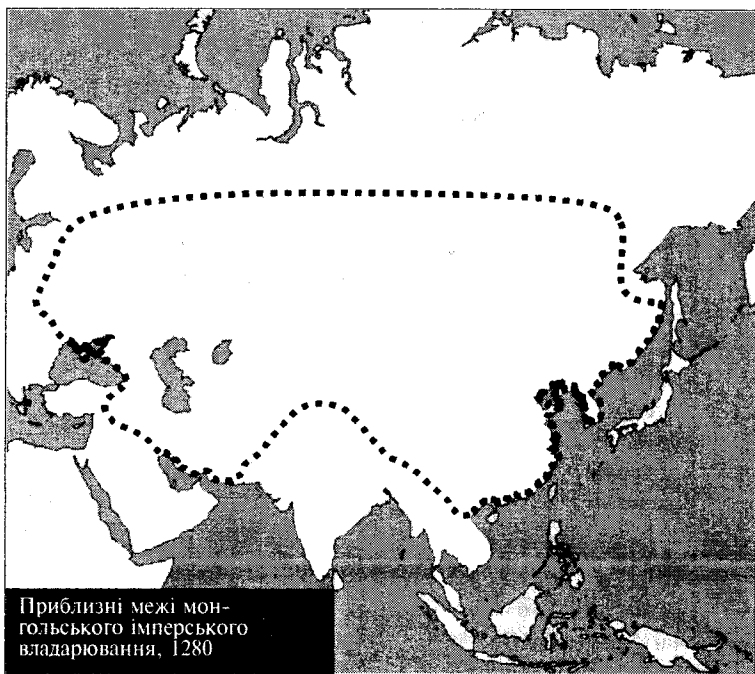
Тому ми ... звеліли вашим підданним посланцям безпечно повертатися додому. Ви, о Королю, повинні безумовно діяти згідно з нашими бажаннями, зміцнюючи вашу відданість і клянучись у вічній покорі.

Занепад і розпад кількох китайських імперій також відбувався переважно завдяки внутрішнім чинникам. Монгольські, а пізніше західні “варвари” захопили панування тому, що внутрішня втома, загнивання, гедонізм і втрата економічної й військової творчості ослабили китайську волю, а пізніше прискорили її крах. Зовнішні сили експлуатували внутрішню хворобу Китаю, — Британія в Опіумній війні 1839-1842 років, Японія століттям пізніше, — що, в свою чергу, породило глибоке відчуття культурного приниження, яке збурювало китайців упродовж усього ХХ століття, приниження ще нестерпнішого через те, що воно зударялося із вродженим почуттям культурної вишості і принизливої політичної дійсності постімперського Китаю.

Більше, ніж у випадку з Римом, китайську силу сьогодні можна було б класифікувати як регіональну. Але в своєму розквіті Китай не мав собі рівного в тому сенсі, що жодна інша влада не була здатною кинути виклик його імперському статусові чи навіть ставити опір його дальшій експансії, якби така входила в наміри Китаю. Китайська система була замкнутою і самодостатньою і базувалася, головню, на спільній етнічній ідентичності; підданим, що етнічно були чужі і жили на географічних периферіях, центральна влада була нав'язувана відносно обмежено.

Велике і домінантне етнічне ядро уможливило Китаєві періодичну реставрацію імперії. Під цим оглядом Китай цілком відрізнявся від інших імперій, у яких малі числом, але гегемоністично настроєні народи могли на якийсь час насаджувати і підтримувати домінування над значно більшими етнічно чужими народами. Проте коли домінування цього малого ядра підривалося, питання про реставрацію імперії вже не поставало.

Щоб знайти трохи ближчу аналогію до нинішнього визначення глобальної влади, ми мусимо повернутися до дивовижного феномену Монгольської імперії. Її вивищення відбулося завдяки напруженій боротьбі з великими і добре зорганізованими суперниками. Серед переможених були королівства Польщі та Угорщини, сили Священної Римської імперії, північно- та південноруські князівства, Багдадський халіфат і пізніше навіть китайська династія Сунь.

Приблизні межі монгольського імперського владарювання, 1280

Чингіс-хан та його наступники, поборовши регіональних суперників, установили централізований контроль над територією, яку геополітики пізніших часів визначили як глобальне осердя або вісь світової влади. Євразійська континентальна імперія простягалася від берегів Китайського моря до Анатолії (Малой Азії) і до Середньої Європи (див. карту). І лише під час розквіту сталінського китайсько-советського блоку цей останній зрівнявся з Монгольською імперією на євразійському континенті в тому, що стосується розмаху централізованого контролю над прилеглими територіями.

Римська, Китайська та Монгольська імперії були регіональними попередницями наступних претендентів на глобальну владу. У випадку Риму і Китаю, як уже зазначалося, імперські структури були політично й економічно високорозвинутими, а широке визнання культурної вищості центру відіграло важливу цементуючу роль. На протилежність їм, Монгольська імперія

підтримувала такий політичний контроль, який безпосередньо будувався на військових завоюваннях, за якими йшло пристосування і навіть асиміляція до місцевих умов.

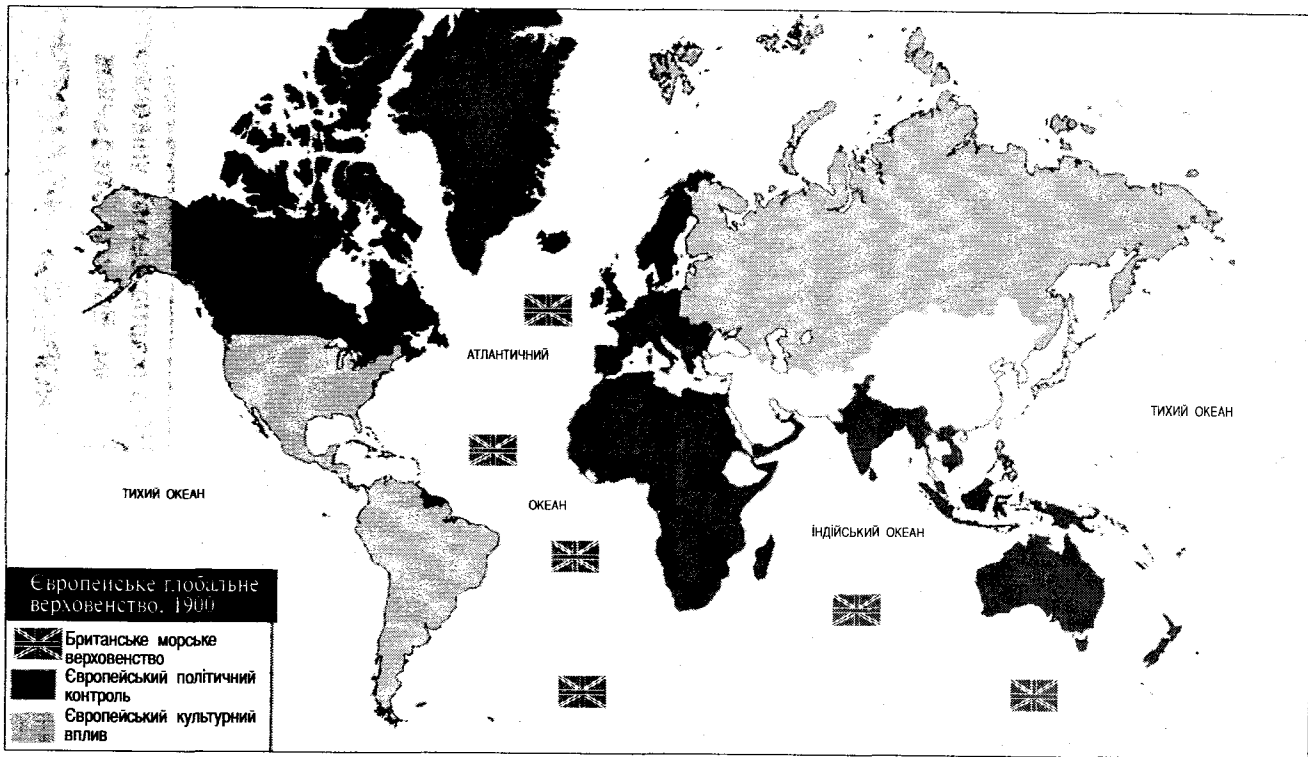
Монгольська імперська влада спиралася, в основному, на військове домінування. Досягнене завдяки блискучому і безжальному застосуванню виняткової військової тактики, яка поєднувала відому здатність швидкого пересування військової сили з її своєчасним зосередженням, монгольське правління не мало жодної економічної чи фінансової системи, а монгольська влада не впливала з жодного догматичного відчуття культурної вищості. Монгольських правителів було занадто мало навіть за кількістю, щоб вони могли представляти самооновний панівний клас, і, в будь-якому випадку, відсутність визначеного і усвідомленого почуття культурної або навіть етнічної вищості позбавила імперську еліту необхідної суб'єктивної впевненості.

Фактично, монгольські правителі виявилися цілковито піддатливими на поступову асиміляцію культурно розвинутішими народами, що їх вони завойовували. Так один із онуків Чингісхана, будучи імператором китайської частини великого Ханьського царства, став палким проповідником конфуціанства; інший, будучи султаном Персії, став щирим мусульманином; третій — культурним перським правителем Середньої Азії.

Саме цей чинник — те, що підкорені асимілювали підкорювачів з причини браку домінантної політичної культури, — так само як і нерозв'язані проблеми наступництва Великому Ханові, який заснував імперію, — привів до остаточного її кінця. Монгольська держава стала занадто великою для того, щоб бути керованою з єдиного центру, але прийняте рішення — поділ імперії на кілька частин — підштовхнуло ще швидшу локальну асиміляцію і прискорило імперську дезінтеграцію. Коли сплигло два століття, від 1206 до 1405 рр., найбільша в світі суходільна імперія зникла без сліду.

Відтоді Європа стає і місцем глобальної влади, і осереддям основних битв за глобальну владу. І справді, впродовж майже трьох століть невелика північно-західна периферія європейського континенту здобула — внаслідок своїх перемог — вперше за всі часи — глобальне домінування. Це була влада, що сягнула кожного континенту світу й там утвердилася. Варто зазначити, що західноєвропейська імперська гегемонія

Історико-карпатський університет
 ім. Василя Стефанива
 НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
 65 753/8

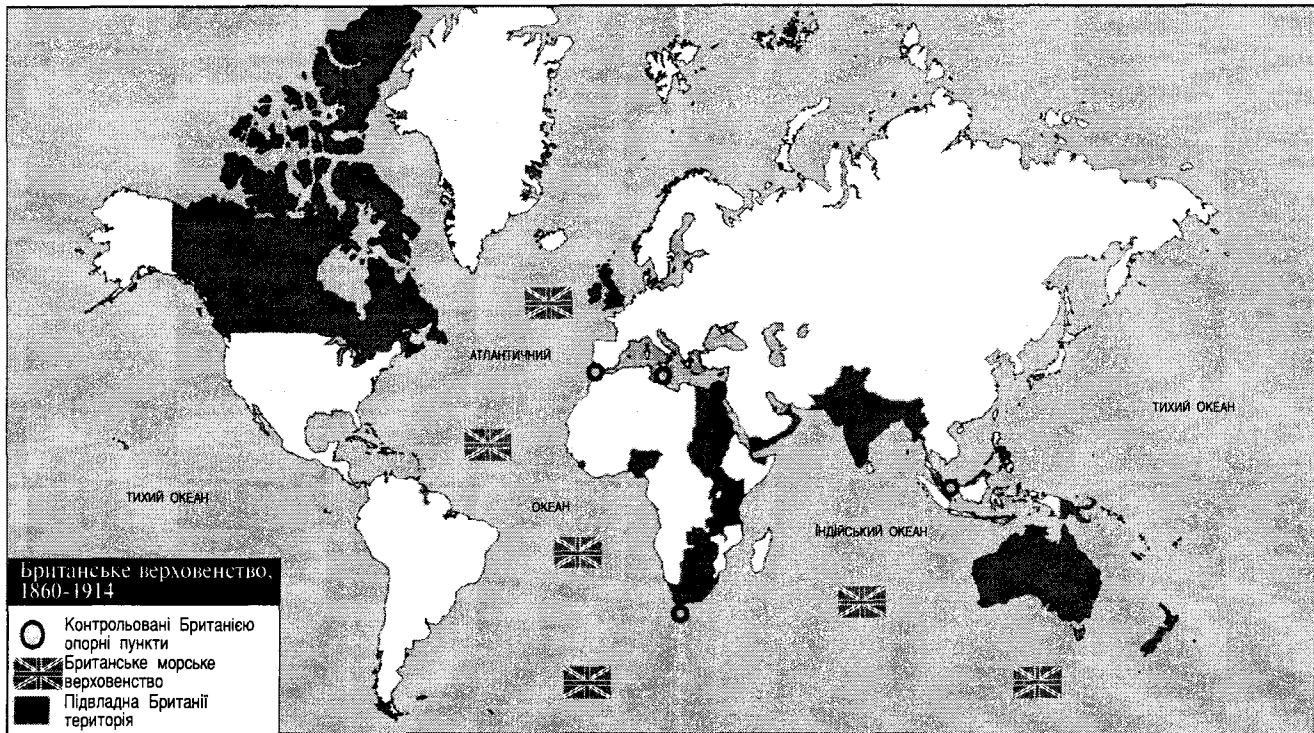
демографічно були не дуже чисельні, особливо якщо порівнювати з чисельністю тих, кого вони справді підкорили. Ще до початку ХХ століття поза західною півкулею (яка два століття тому також підпала під західно-європейський контроль і яка була населена переважно емігрантами з Європи та їхніми нащадками) лише Китай, Росія, Османська імперія та Ефіопія були вільними від домінування Західної Європи (див. карту на стор. 18).

Однак західноєвропейське домінування не було рівнозначне здобуттю глобальної влади Західною Європою. Істотною реальністю було цивілізаційне глобальне верховенство Європи і фрагментованість європейської влади. На відміну від суходільного завоювання євразійського осердя монголами або пізніше Російською імперією, європейський заморський імперіалізм став можливим завдяки щораз то новим трансокеанічним відкриттям і експансії морської торгівлі. Однак, крім того, цей процес викликав безнастанну боротьбу між провідними європейськими державами не тільки за заморські володіння, але й за гегемонію у самій Європі. Геополітично важливим фактом було те, що глобальна гегемонія Європи не походила з гегемонії в Європі якоїсь одної європейської сили.

Загалом кажучи, до середини XVII століття панівною європейською силою була Іспанія. На кінець XV століття вона також вийшла на арену і як головна заморська імперська сила, що плекала глобальні амбіції. Об'єднавчою доктриною і джерелом імперського місіонерського запалу служила релігія. І справді, папський третейський суд вирішив суперечку між Іспанією та її морським суперником, Португалією, узаконюючи формальний поділ світу на іспанську та португальську колоніальні сфери в договорах у Тордесільї (1494) і Сарагосі (1529). Попри це, перед викликами Англії, Франції й Голландії Іспанія не змогла утвердити справжнє верховенство ні в самій Західній Європі, ні за океанами.

Іспанське переважання поступово звільняло місце французькому. До 1815 року Франція стала домінуючою європейською силою, хоча їй безперервно чинили перешкоди європейські суперники як на континенті, так і за кордоном. Під Наполеоном Франція вийшла на поріг установаження справжньої гегемонії в Європі. Якби їй це вдалося, вона могла б здобути статус домінантної глобальної сили. Однак перемога європейської коаліції відновила континентальний баланс сил.

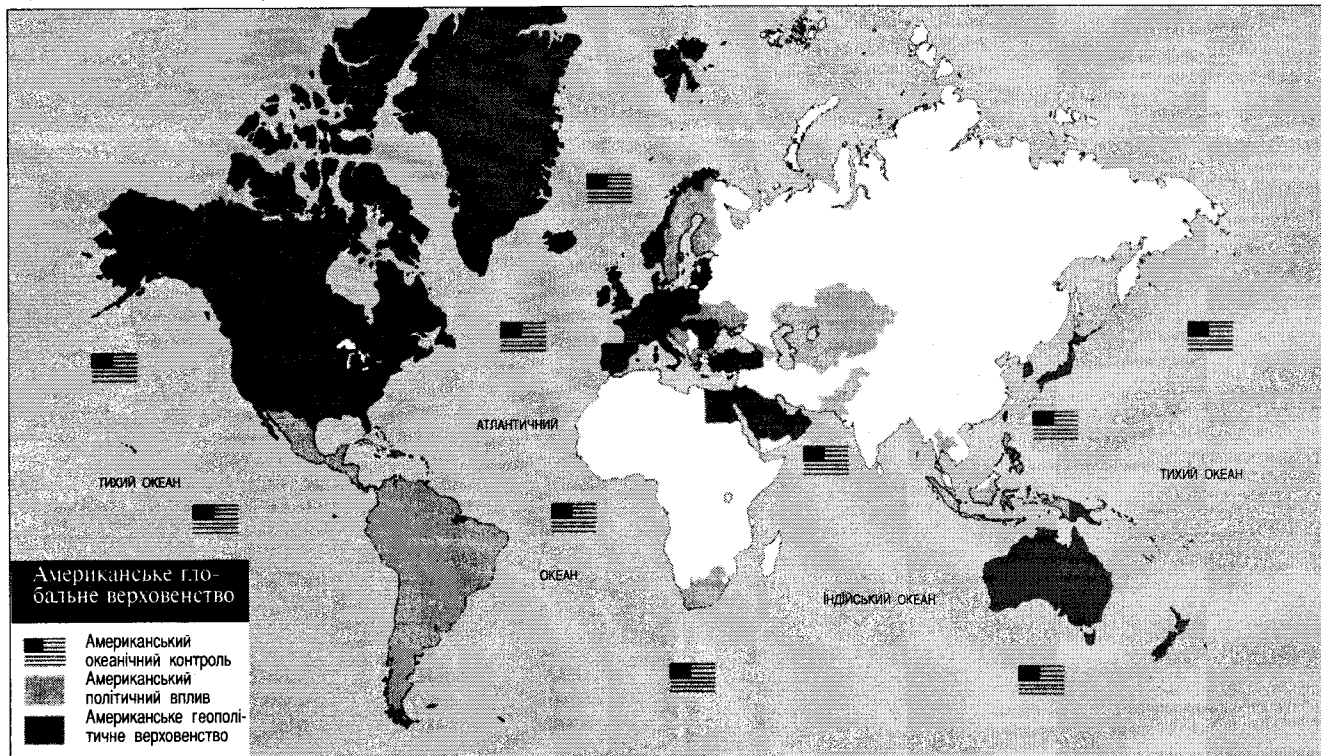
Наступні сто літ до Першої Світової війни глобальне морське

владарювання належало Великій Британії, адже Лондон став головним фінансовим та торговим центром світу, і британські морські сили “правили водами”. Велика Британія була вочевидь першорядною на водних просторах, але, подібно до попередніх європейських претендентів на світову гегемонію, Британська імперія не змогла єдиновладно домінувати в Європі. Замість того, Британія поклала надії на заплутану дипломатію балансу сил і, врешті, на англо-французьку угоду — для того, щоб запобігти континентальному домінуванню Росії чи Німеччини.

Заморська Британська імперія спочатку витворилася через поєднання досліджень, торгівлі і завоювання. Але, дуже подібно до римської і китайської попередниць або французької й іспанської суперниць, здебільшого вона вибудувала свою стійкість завдяки усвідомленню британської культурної вищості. Ця вищість була не тільки справою суб’єктивної зверхності, яку виявляв імперський керівний клас, але й перспективою, яку поділяло багато небританських підданих. Як висловився перший чорношкірий президент Південної Африки Нельсон Мандела: “Мене виховали в британській школі, коли Британія була домівкою всього найкращого у світі. Я не відмовився від того впливу, який Британія і британська історія мала на нас”. Наслідком культурної вищості, успішно утвердженої та поволі визнаваної, стало те, що зменшилася потреба спиратися на великі військові сили для підтримання влади імперського центру. Перед 1914 роком усього лиш кілька тисяч британських військовиків та цивільних службовців контролювали 11 мільйонів кв. миль і майже 400 мільйонів небританців (див. карту на стор. 20).

Коротко кажучи, Рим здійснював своє владарювання завдяки взірцевій військовій організації і культурній привабливості. Китай найбільше покладався на дієву бюрократію, щоб керувати імперією, що базувалася на спільній етнічній тотожності, і зміцнювати свій контроль високорозвинутим почуттям культурної вищості. Монгольська імперія поєднувала розвинуту військову тактику нападу зі схильністю асимілюватися як основою правління. Британці (так само як іспанці, французи та голландці) здобували вищість, коли торгівлю супроводжував їхній прапор, а контроль так само посилювала взірцева військова організація та культурне самоствердження. Але жодна з цих імперій не була по-справжньому глобальною. Навіть Велика Британія не була справді глобальною силою. Вона не контролювала, а лише збалансовувала Європу. Стабільна Європа була вирішальним чинником для британського

міжнародного верховенства, і саморуйнація Європи невідворотньо визначила кінець британській першості.

У противагу тому, засяг і поширення американської глобальної влади сьогодні єдині у своєму роді. Америка не лише контролює всі океани і моря, але й розвинула велику військову потугу для підводного берегового контролю, що дає їй змогу проектувати її владу вглиб країни значними політичними способами. Її військові легіони міцно прикріплені на західному і східному краях Євразії, крім того, вони контролюють Перську затоку. Американські васали і піддані, деякі з котрих прагнуть бути пов'язаними з Вашингтоном навіть іще міцнішими формальними зв'язками, присутні на всьому євразійському континенті, як це показує карта на стор. 22.

Економічний динамізм Америки забезпечує необхідні передумови для здійснення глобальної першості. Спочатку, відразу після Другої Світової війни, американська економіка стояла осторонь од усіх інших, сама даючи понад 50 відсотків світового ВВП. Економічне відновлення Західної Європи і Японії, а потому широкосяжний феномен економічного динамізму Азії означали, що американська частина світового ВВП з часом мусить скоротитися з непропорційно високого рівня післявоєнного періоду. Попри це, на час закінчення наступної, "холодної" війни, частка американського світового ВВП, а точніше частка світового промислового виробництва, стабілізувалася на рівні близько 30 відсотків, рівні, що був нормою протягом майже всього століття, окрім тих виняткових років після Другої Світової війни.

Що важливіше, Америка підтримує і навіть розширює свої ініціативи в використанні останніх наукових досягнень задля військових цілей, таким чином створюючи технологічно небачену систему військової готовості, єдиної, яка володіє ефективним глобальним проникненням. Водночас вона має сильну конкурентну перевагу в економічно вирішальних інформаційних технологіях. Американське панування у найважливіших секторах завтрашньої економіки схиляє до думки, що швидке припинення американського технологічного домінування малоїмовірно, особливо якщо взяти до уваги, що в економічно вирішальних царинах американці підтримують, а навіть розширюють свою перевагу в продуктивності над західноєвропейськими і японськими суперниками.

Звичайно, Росія і Китай — це великодержави, що опираються цій американській гегемонії. На початку 1996 року вони разом заявили про це, під час візиту до Пекіну президента Росії Бориса Єльцина. Щобільше, вони володіють ядерним арсеналом, який

може загрожувати життєвим інтересам США. Але гіршим фактом є те, що навіть якби в теперішній час або в близькому майбутньому вони б розпочали згубну ядерну війну, то не спроможні були б її виграти. Не маючи змоги кинути сили на великі відстані для того, щоб насаджувати свою політичну волю, і будучи технологічно набагато відсталішими від Америки, вони не мають засобів для здійснення тривалої політичної влади в усьому світі — і ледве чи скоро її доб'ються.

Коротко кажучи, *Америка займає верховну позицію у чотирьох вирішальних сферах глобальної влади: у військовій — не має рівних у глобальному проникненні; в економічній — залишається основним локомотивом глобального зростання, навіть якщо в деяких аспектах Японія та Німеччина кидають виклик (жодна з них не має інших необхідних прикмет глобальної могутності); в технологічній — утримує всеосяжне лідерство у вирішальній сфері інновацій; і в культурній — попри певну грубуватість вона має велетенську привабливість, особливо для молоді світу; всі вони дають Сполученим Штатам політичну владу, з якою не позмагається жодна інша держава. Саме поєднання цих чотирьох сфер робить Америку єдиною всеохопною глобальною надвладдою.*

АМЕРИКАНСЬКА ГЛОБАЛЬНА СИСТЕМА

Попри те, що міжнародне переважання Америки неунікнено нагадує попередні імперські системи, відмінності дуже істотні. Вони виходять поза межі питання про територіальні масштаби. Американська глобальна сила втілюється через глобальну систему власне американського типу, яка віддзеркалює внутрішній американський досвід. Центральним для цього внутрішнього досвіду є плюралістичний характер як американського суспільства, так і політичної системи.

Попередні імперії розбудовувалися аристократичними політичними елітами, і в більшості випадків ними керували цілковито авторитарні або абсолютистичні режими. Більша частина населення імперських держав була або політично байдужа, або, як у недавні часи, заражена імперськими емоціями і символами. Пошуки національної слави, “тягар білої людини”, “цивілізаційна місія”, не кажучи вже про можливість особистої вигоди — все служило тому, щоб мобілізувати підтримку імперських авантюрів та щоб жити посутньо ієрархічні імперські піраміди влади.

Ставлення американської громадськості до зовнішнього застосування американської сили — значно суперечливіше. Громадськість підтримала участь Америки в Другій Світовій війні великою мірою через шоківий ефект, викликаний японським нападом на Перл-Гарбор. Участь Сполучених Штатів у холодній війні схвалювано неохоче до Берлінської блокади, а потім — Корейської війни. Після того, як холодна війна скінчилася, вихід Сполучених Штатів у якості єдиної глобальної сили не викликав великого громадського захоплення, а радше вивів на яв схильність до більшого обмеження американських обов'язків за кордоном. Опитування громадської думки, проведені в 1995 та 1996 роках, показали, що назагал громадськість вважає за краще “поділяти” глобальну владу з іншими, аніж використовувати її монополістично.

Через внутрішні чинники американська глобальна система наголошує на технічній кооптації (як у випадку з суперниками, що програли — Німеччиною, Японією, а пізніше навіть Росією) набагато більше, ніж це робили попередні імперські системи. Крім того, вона дуже зв'язана з непрямим чиненням впливу на залежні чужоземні еліти і водночас черпає велику користь із привабливості її демократичних принципів та інституцій. Всі згадані вище факти посилюються превеликим, але невловним внеском американського домінування у глобальних комунікаціях, популярних розвагах і масовій культурі, а також потенційно дуже відчутним впливом американської технологічної переваги та глобальним військовим розмахом.

Культурне домінування — недоцінена грань американської глобальної влади. Хай би там яка була думка про її естетичні вартості, масова культура Америки має магнетичну привабливість, особливо для молоді світу. Її привабливість може впливати з гедоністичної якості стилю життя, який вона пропагує, але її глобальність незаперечна. Американські телепрограми та фільми становлять майже три чверті світового ринку. Американська популярна музика так само домінує, а американські моди, спосіб їжі і навіть манера одягатися дедалі більше імітуються по всьому світі. Мова інтернету — англійська, і переважна частина глобальної комп'ютерної балаканини також походить із Америки, впливаючи на зміст глобального спілкування. Врешті, Америка стала Меккою для тих, хто шукає підвищення освіти, приблизно пів мільйона чужоземних студентів напливає у Сполучені Штати, а багато найздібніших так і не повертаються додому. Випускників

американських університетів можна знайти майже в кожному урядовому кабінеті на всіх континентах.

Стиль багатьох чужоземних демократичних політиків дедалі більше наслідує американський. Не лише Джон Ф. Кеннеді знайшов палких наслідувачів за кордоном, а й навіть недавні (і менш уславлені) американські політичні лідери стали об'єктом старанного вивчення і політичного наслідування. Політики з таких докорінно відмінних культур, як японська та британська (приміром, японський прем'єр-міністр середини 90-х Рютаро Хасімото та британський прем'єр-міністр Тоні Блер — звернуть увагу на “Тоні”, що імітує “Джиммі” Картера, “Біла” Клінтона чи “Боба” Доула) вважають за потрібне копіювати домашні манери, популістичне побратимство і техніку зв'язків із громадськістю Біла Клінтона.

Демократичні ідеали, що асоціюються з американською політичною традицією, і далі зміцнюються, що дехто сприймає як “культурний імперіалізм” Америки. У вік наймасовішого поширення демократичної форми правління американський політичний досвід має тенденцію служити моделлю для наслідування. Дедалі поширенішим у світі стає наголошування на важливості писаної конституції та на верховенстві закону над політичною вигодою — без уваги на те, наскільки виправдують вони себе на практиці, — і це черпається з сили американської конституційної системи. За останні роки прийняття колишніми комуністичними країнами цивільного верховенства над військовим (особливо як передумови членства в НАТО) також відбулося під вагомим впливом американської системи цивільно-військових стосунків.

Принадність і вплив демократичної американської політичної системи супроводжуються, до того ж, шораз більшою привабливістю американської економічної моделі підприємництва, яка ставить наголос на глобальну вільну торгівлю та безперешкодну конкуренцію. Коли західна “державна всезагального достатку”, включаючи її німецький акцент на “співузалеженості” підприємств і профспілок, починає втрачати економічну рушійну силу, багато європейців висловлює думку, що необхідно наслідувати конкурентнішу і навіть твердішу американську економічну культуру, якщо Європа не хоче відставати. Навіть у Японії більший індивідуалізм в економічній поведінці починають визнавати необхідною складовою економічного успіху.

Американські акценти на політичній демократії та економічному розвитку, таким чином, єднає просте ідеологічне

послання, яке промовляє до багатьох: пошук індивідуального успіху збільшує свободу і водночас створює достаток. У результаті, суміш ідеалізму й егоїзму стає потужною сполукою. Індивідуальна самореалізація проголошується Богоданим правом, яке водночас може приносити користь спільноті, бо дає приклад і створює достаток. Це доктрина, яка приваблює енергійних, амбітних і конкурентоздатних.

Через те, що наслідування американських звичаїв поступово шириться у світі, воно створює сприятливіше підґрунтя для втілення — непрямо і, вочевидь, за мовчазною згодою загалу — американської гегемонії. І, як і в випадку внутріамериканської системи, ця гегемонія включає в себе складну структуру взаємозалежних інституцій і процедур, призначених створювати консенсус та приховувати асиметричності влади та впливу. Таким чином, американське глобальне верховенство підпирає продумана система союзів і коаліцій, яка буквально сповиває планету.

Атлантичний союз, що має коротку установчу назву НАТО, прив'язує найпродуктивніші та найвпливовіші країни Європи до Америки, і Сполучені Штати стають ключовим учасником навіть у внутрішньоєвропейських справах. Двосторонні політичні та військові зв'язки з Японією прив'язують наймогутнішу азіатську економіку до Сполучених Штатів, і Японія є (принаймні на даний час), по суті, американським протекторатом. До того ж, Америка бере участь у таких шойно творених транстихоокеанських багатосторонніх організаціях, як Азіатсько-тихоокеанський форум економічної співпраці (АПЕК), де вона є ключовим учасником у справах цього регіону. Західна півкуля загалом захищена від зовнішніх впливів, що дає Америці можливість відігравати центральну роль в існуючих багатосторонніх організаціях на цій півкулі. Спеціальні домовленості про безпеку в Перській затоці, особливо після короткої каральної експедиції в 1991 році проти Іраку, перетворили цей економічно важливий регіон в американський військовий заповідник. Навіть колишній советський простір просякнутий різними спонсорованими Америкою домовленостями про тісну співпрацю з НАТО, такими як "Партнерство заради миру".

Окрім того, треба вважати частиною американської системи глобальну мережу спеціалізованих організацій, особливо "міжнародних" фінансових інституцій. Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) та Світовий банк, можна сказати, представляють "глобальні" інтереси, і їхньою клієнтурою можна вважати цілий

світ. Проте насправді в них домінують американці, і їхній родовід можна простежити аж до американського першопочинання, зокрема конференції Бреттона Вудса в 1944 році.

На відміну від попередніх імперій ця обширна і складна глобальна система не є ієрархічною пірамідою. Америка радше розташована в центрі взаємозалежного всесвіту, влада в якому здійснюється через безперервне укладання угод, діалог, розповсюдження і пошук формального консенсусу, — попри те, що ця влада походить, урешті-решт, із єдиного джерела, а саме з Вашингтону, округ Колумбія. І саме там має розігратися гра за владу, і розігратися у згоді з внутрішніми законами Америки. Можливо, найкращим компліментом, що його світ робить демократичним процесам в американській глобальній гегемонії, є та міра, до якої чужоземні країни самі втягуються у внутрішньоамериканські політичні оборудки. До певної міри, чужоземні уряди намагаються мобілізувати тих американців, із якими вони мають спільну особливу етнічну чи релігійну ідентичність. Крім того, більшість чужоземних урядів використовує американських лоббістів для просування своїх справ, зокрема у Конгресі, на додаток до майже тисячі особливих чужоземних зацікавлених груп, чия активність зареєстрована у капіталі Америки. І ще, американські етнічні групи прагнуть впливати на зовнішню політику США; єврейське, грецьке та вірменське лоббі виділяються найкращою організованістю.

Американське верховенство, таким чином, витворило новий міжнародний порядок, який не лише копіює, але й впроваджує за кордоном багато рис самої американської системи. До її основних рис належать:

- колективна система безпеки, що включає інтегроване командування і військові сили (НАТО, Американсько-японська угода про безпеку і т. п.);
- регіональна економічна співпраця (АПЕК, НАФТА [Північноамериканська угода про вільну торгівлю]) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, Всесвітня організація торгівлі);
- процедури, що акцентують на досягнанні загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо домінують Сполучені Штати;

- надання переваги демократичному членству в ключових альянсах;
- зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового Суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни).

В основному ця система постала під час холодної війни як частина спроб Америки стримати свого глобального суперника, Советський Союз. Тож вона була готовою до глобального застосування, і коли суперник спіткнувся, Америка стала першою і єдиною глобальною владою. Її істоту добре підмітив політолог Г. Джон Айкенберрі:

Вона була провідною, в тому сенсі, що зосереджувалася навколо Сполучених Штатів і відображала політичний механізм і організаційні засади американського стилю. Вона була ліберальна за порядком, бо була узаконена і позначена взаємними впливами. Європейці (можна також додати японців) могли реконструювати й інтегрувати свої суспільства і економіку способами, які узгоджувалися з американською гегемонією, поза тим залишаючи місце на експериментування з власними автономними і напів незалежними політичними системами... Еволюція цієї комплексної системи служила для “одомашнення” стосунків між основними західними державами. Від часу до часу між цими державами виникали напружені конфлікти, але важливо те, що конфлікт стримувався в глибоко уладженому, стабільному і щораз то виразнішому політичному порядку. ... Загроза війни відступила.²

На даний час ця безпрецедентна американська глобальна гегемонія не має суперників. Але чи залишиться вона настільки ж незрушною в майбутньому?

² З праці “Creating Liberal Order: The Origins and Persistence of the Postwar Western Settlement,” University of Pennsylvania, Philadelphia, November 1995.

Євразійська шахівниця

Для Америки найважливіший геополітичний приз — це Євразія. Впродовж півтисячоліття світові події визначалися євразійськими силами і народами, які боролися одні з одними за регіональне домінування і здобуття глобальної влади. Тепер у Євразії переважає неєвразійська влада — і глобальна першість Америки безпосередньо залежить від того, як довго і ефективно така перевага на євразійському континенті буде підтримуватися.

Очевидно, що такий стан тимчасовий. Але його тривалість і те, що за ним ітиме, мають вирішальне значення не лише для благоденства Америки, але й взагалі для миру між народами. Раптова поява єдиної глобальної влади створила ситуацію, в якій такий же швидкий кінець її верховенства — чи через самоусунення Америки зі світу, чи через раптову появу успішного суперника — створить велику міжнародну нестабільність. У результаті це могло б спровокувати глобальну анархію. Тож гарвардський політолог Семюел П. Гантінгтон цілком має рацію у своєму сміливому твердженні:

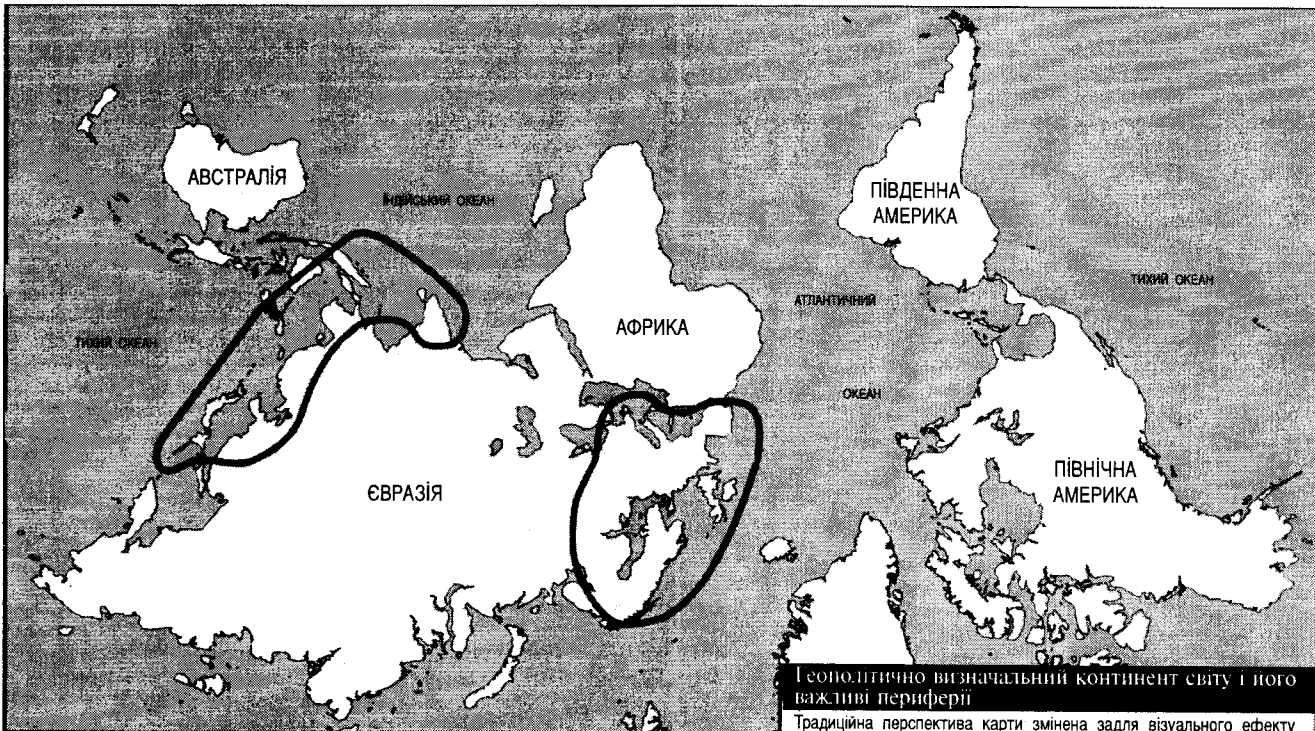
Світ без верховенства США став би місцем більшої жорстокості та безладу і меншої демократії та економічного зростання, ніж той світ, де Сполучені Штати і далі матимуть більший од будь-якої іншої країни вплив на формування глобальних справ. Тривала міжнародна першість Сполучених Штатів є вирішальною для добробуту і безпеки американців та для майбутнього свободи, демократії, відкритої економіки і міжнародного ладу в світі.¹

У цьому контексті те, як Америка “керує” Євразією, є вирішальним. Євразія як найбільший континент земної кулі — геополітично осьова. Влада, яка домінуватиме в Євразії, контролюватиме два з трьох найрозвинутіших й економічно продуктивних регіонів світу. Простий погляд на карту вже наводить на думку, що контроль над Євразією майже автоматично приведе до підпорядкування Африки, переводячи геополітично периферійні західну півкулю й Океанію в ранг осереднього континенту світу (див. карту на стор. 32). Близько 75% населення світу живе в Євразії, і більшість фізичного багатства також є там, як у підприємствах, так і під землею. Євразія нараховує близько 60% ВВП світу і близько трьох четвертих відомих світові ресурсів енергії (див. таблицю на стор. 33).

Євразія — це також простір, де розташовані більшість політично впливових і динамічних держав світу. Після Сполучених Штатів шість інших найбільших економічних потуг і шість найбільших витратників на військове озброєння розташовані в Євразії. Всі крім однієї явні ядерні сили світу, та всі крім однієї приховані — розташовані в Євразії. Два найбільш населені претенденти на регіональну гегемонію і глобальний вплив — євразійські. Всі потенціальні політичні й економічні суперники американської першості — євразійські. Сукупна сила Євразії значно перевищує американську. На щастя для Америки, Євразія занадто велика, щоб бути політично єдиною.

Отже, Євразія — це шахівниця, на якій і далі розігрується боротьба за глобальну першість. Хоча геостратегію — стратегічне керування геополітичними інтересами — можна порівняти з шахами, дещо овальна Євразійська шахівниця ангажує не двох, а

¹ Samuel P. Huntington. “Why International Primacy Matters,” *International Security* (Spring 1993):83.

АВСТРАЛІЯ

ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН

ПІВДЕННА
АМЕРИКА

ТИХИЙ ОКЕАН

ТИХИЙ ОКЕАН

АФРИКА

АТЛАНТИЧНИЙ

ОКЕАН

ЄВРАЗИЯ

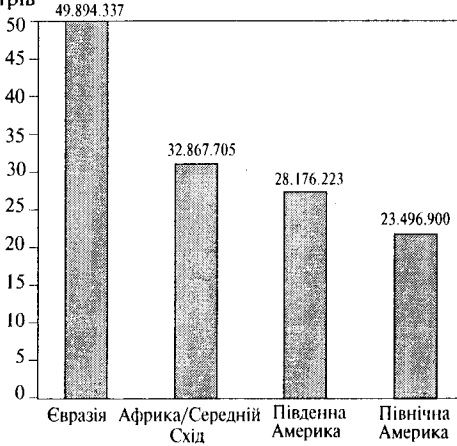
ПІВНІЧНА
АМЕРИКА

Геополітично визначальний континент світу і його важливі периферії

Традиційна перспектива карти змінена задля візуального ефекту

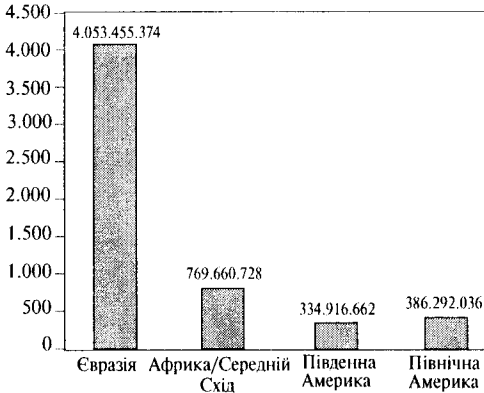
Континенти: площа

Мільйони
квадратних
кілометрів

Континенти: населення

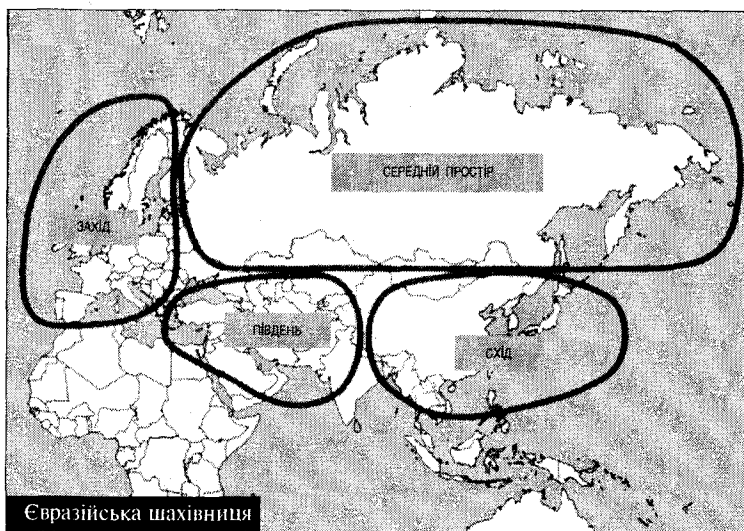
Мільйони

Континенти: ВВП

Мільярди доларів

кількох гравців, кожен із яких наділений різною величиною влади. Ключові гравці розташовані на шахівниці із заходу, на сході, в центрі і на півдні. На західних і східних краях шахівниці розташовані густонаселені регіони, зорганізовані на доволі переповненому просторі в декілька могутніх держав. Щодо невеликої західної периферії Євразії, тут американська сила розгорнута безпосередньо. Далекосхідний простір є місцем шораз то могутнішого і незалежнішого гравця, який контролює величезне населення, а територія енергійного суперника — що тісниться на кількох сусідніх островах і половині невеликого далекосхідного півострова — надає зручну позицію для американської владної присутності.

Простір між західними і східними межами — це негусто населений і нині політично нейтральний та устроєво роздроблений величезний простір, що його колись займав могутній суперник американського верховенства — суперник, що мав на меті виштовхнути Америку з Євразії. На південь від цього великого центральноєвразійського плато лежить політично анархічний, проте енергетично багатий регіон потенційно великої ваги для західно- і східноєвразійських держав, в тому числі й найдалі

висуненого на південь терену — густонаселений претендент на регіональну гегемонію.

Ця велетенська, дивної форми євразійська шахівниця, що простягається від Лісабону до Владівостоку — забезпечує тло для “гри”. Якщо “середній” простір щораз більше включатиметься в орбіту Заходу, який розширюється (з домінуванням Америки), якщо південний регіон не підкориться домінуванню одного гравця і якщо Схід не об’єднається, щоб спровокувати вихід Америки з прибережних баз, можна буде сказати, що Америка збереже статус-кво. Але якщо середній простір відвернеться від Заходу і ставатиме єдиною цілістю і якщо він або здобуде контроль над Півднем, або створить альянс із основним східним гравцем, тоді вага Америки в Євразії драматично зменшиться. Те саме станеться, якщо об’єднуються два основні східні гравці. Врешті-решт усунення Америки її партнерами із західної периферії автоматично означатиме згортання американської участі на євразійській шахівниці, що, можливо, стане причиною підпорядкування західного краю ожилому гравцеві, який займає середній простір.

Масштаб глобальної гегемонії Америки за загальним визнанням великий, хоча її глибина мілка, обмежена і внутрішньо, і зовнішньо. Американська гегемонія означає чинення вирішального впливу, але, на відміну від імперій минулого, не безпосереднього контролю. Сам обшир і різноманітність Євразії, так само як і сила деяких її держав, обмежують глибину американського впливу і рівень контролю над ходом подій. Цей мегаконтинент просто занадто великий, занадто людний, культурно занадто строкатий, він складається з надто великої кількості історично амбітних та політично активних держав, щоб піддатися навіть економічно успішнішій і політично вишій глобальній силі. Це становище вимагає геостратегічної майстерності, обережного, вибіркового і дуже зваженого розгортання американських можливостей на величезній євразійській шахівниці.

Фактом є також те, що Америка надто демократична вдома, щоб бути авторитарною за кордоном. Це обмежує використання сили Америки, особливо її здатності на військове залякування. Ніколи раніше популістична демократія не здобувала міжнародного верховенства. Але прагнення сили не є метою, яка керує пристрастю народу, хібащо за умов раптової небезпеки чи загрози народному відчуттю внутрішнього добробуту. Економічне

самозаперечення (тобто витрати на оборону) і людська самопожертва (втрати навіть серед професійних військовиків), чого вимагає таке напруження, — несумісні з демократичними інстинктами. Демократія ворожа імперській мобілізації.

Щобільше, широкий загал американців не вбачає особливої користі в новому статусі країни як єдиної глобальної гіперсили. Політичний “тріумфалізм”, пов’язаний з перемогою Америки в холодній війні, мав загалом холодне прийняття і був об’єктом висміювання з боку ліберальніше настроєних коментаторів. Водночас два досить відмінні погляди на значення для Америки її історичного успіху в змаганні з колишнім Советським Союзом політично набагато привабливіші: з одного боку, існує точка зору, що кінець холодної війни виправдує значне зменшення глобальної заангажованості Америки, попри наслідки цього для її глобального становища; а з іншого — що прийшов час справжньої міжнародної багатосторонності, задля якої Америка повинна навіть поступитися деякою часткою суверенності. Обидва напрямки думки заслуговують на лояльність ідейних виборців.

Тим, що ускладнює дилеми, з якими стикається американське керівництво, є зміни в характері самої глобальної ситуації: пряме використання сили стає набагато вимушенішим, ніж це було в минулому. Ядерна зброя драматично зменшила вигоду війни як засобу політики чи навіть залякування. Щораз більша економічна взаємозалежність між народами робить менш привабливим політичне використання шантажу. Отже, маневрування, дипломатія, розбудова коаліцій, кооптація і дуже старанне розгортання політичних активів стали ключовими складниками успішного втілення геостратегічної влади на євразійській шахівниці.

ГЕОПОЛІТИКА І ГЕОСТРАТЕГІЯ

Здійснення американської глобальної першості мусить зважати на той факт, що політична географія залишається вирішальним аргументом у міжнародних справах. За переказами, Наполеон одного разу сказав, що знати географію нації означає знати її зовнішню політику. Проте наше розуміння важливості політичної географії треба адаптувати до нових реалій влади.

В історії міжнародних справ осердям політичного конфлікту ставав переважно територіальний контроль. Чи то національне самовдоволення від загарбання більшої території, чи то відчуття національної втрати через занпащення “священної” землі — завжди були причиною більшості кривавих воєн, що велися з часу зродження націоналізму. Без перебільшення можна сказати, що територіальний імператив був основним імпульсом, який провокував агресивну поведінку націй-держав. Крім того, імперії будувалися на прагненні захоплювати й утримувати життєво важливі географічні набутки, такі як Гібралтар, Суецький канал чи Сінгапур, що слугували за ключові опорні пункти в системі імперського контролю.

Найяскравіший вияв зв'язку між націоналізмом і територіальним володінням показали нацистівська Німеччина та імперська Японія. Намагання побудувати “тисячолітній райх” далеко пересягло мету об'єднати всіх німецькомовних людей під одним політичним дахом і зосереджувалося також на бажанні контролювати “житниці” України, а також інші слов'янські землі, чиє населення забезпечувало б імперський домен дешевою рабською силою. Подібно до того японці перейнялися ідеєю, що безпосереднє територіальне оволодіння Маньчжурією, а пізніше багатю на нафту голландською Ост-Індією — важливе для здійснення японського прагнення національної сили та глобального статусу. В тому ж дусі протягом століть означення російської національної величі порівнювалося зі здобуванням території, і навіть у кінці ХХ століття російські зусилля відновити контроль над таким неросійським народом, як чеченський, що живе коло життєво важливої нафтової магістралі, оправдувалися заявою, що такий контроль є важливим для статусу Росії як великої держави.

Нації-держави і далі залишаються основними одиницями світової системи. Хоча спад націоналізму, значної сили, і згасання ідеології зменшили емоційне наповнення глобальної політики,

— а водночас ядерна зброя стала головним чинником обмеження використання сили, — протиборство за територію все ще переважає у світових справах, навіть якщо в даний час його форми мають цивілізованіший вияв. У цьому протиборстві географічне положення є все ще вихідним пунктом визначення зовнішніх пріоритетів, а розмір національної території також залишається основним критерієм статусу і влади.

Проте для більшості націй-держав проблема територіального володіння останнім часом безумовно слабне. До тієї міри, до якої територіальні суперечки все ще є важливі для формування закордонної політики деяких держав, вони є радше проблемою образи з причини заборони самовизначення етнічних побратимів, які, наприклад, позбавлені права приєднатися до “батьківщини”, або ж незадоволення з причини позірно недоброго ставлення сусіда до етнічної меншини, аніж намаганням зміцнити національний статус через територіальне розширення.

Національні еліти дедалі більше визнають, що й інші чинники, крім території, є вирішальними у визначенні міжнародного статусу держави або ж рівня її міжнародного впливу. Господарська заповзятливість і її перехід у введення технологічних новинок також може стати основним критерієм сили. Японія — найкращий приклад. Попри це, географічне положення все ще має тенденцію визначати безпосередні переваги держави — і що більші її військова, економічна і політична сили, то більшим є радіус життєвих геополітичних інтересів, впливу й участі цієї держави поза безпосередніми сусідами.

Ще недавно провідні аналітики з геополітики вели дебати, чи влада на суходолі значніша за владу на морі і який особливий регіон Євразії потрібен для того, щоб здобути контроль над усім континентом. Першим розпочав дискусію на початку цього століття один із найвизначніших, Гарольд Макіндер, з його наступними концепціями про євразійську “осьову зону” (що включає весь Сибір і велику частину Середньої Азії) і, пізніше, про середньо- та східноєвропейське “осереддя землі” як вирішальні плацдарми для здобуття глобального домінування. Він спопуляризував свою концепцію про осереддя землі відомим висловом:

Хто править Східною Європою, той володіє Осереддям Землі;
Хто править Осереддям Землі, той володіє Світом-Островом;
Хто править Світом-Островом, той володіє Світом.

До геополітики почали також звертатися деякі провідні німецькі політичні географи, щоб виправдати “*Drang nach osten*”* своєї країни, особливо коли Карл Гаусгофер адаптував концепцію Макіндера до стратегічних потреб Німеччини. Її сильно звulгаризоване відлуння можна було почути також в акцентуванні, що його робив Адольф Гітлер на потребі німецького народу в “*Lebensraum*”**. Інші європейські уми першої половини цього століття передбачили зсув на Схід у геополітичному центрі притягання, додаючи Тихоокеанський регіон, а саме Америку і Японію, які ставатимуть імовірними наступницями згасаючого домінування Європи. Щоб запобігти такому зсувові, французький географ Поль Деманжон, так само як інші французькі геополітики, ще перед Другою Світовою війною обстоював більшу єдність європейських держав.

Сьогодні геополітична проблема — ані не в тому, яка частина Євразії є вихідною точкою, ані не в тому, чи влада на суходолі важливіша, ніж на морі. Геополітика перейшла з регіонального до глобального виміру, а перевага над усім євразійським континентом слугує центральною основою для глобального верховенства. Сполученим Штатам, неєвразійській силі, тепер належить міжнародна першість, і їхня влада безпосередньо розгортається на трьох периферіях євразійського континенту, де Америка здійснює могутній вплив на держави, розташовані в глибині євразійського континенту. Саме на найважливішому ігровому полі земної кулі — Євразії — в якийсь момент може виринути континентальний суперник Америки. Таким чином, зосередження на ключових гравцях і належна оцінка місцевості повинні бути точкою відліку для формулювання американської геостратегії тривалого керування євразійськими геополітичними інтересами Америки.

Отже, вимагаються два головні кроки:

- по-перше, слід ідентифікувати геостратегічно динамічні євразійські держави, що мають силу спричинити потенційно важливий зсув у міжнародному розподілі влади і розгадати центральні зовнішні цілі політичних еліт та ймовірні наслідки кроків до досягнення тих цілей; також — точно визначити геополітично вирішальні євразійські держави, чие розташування і/чи існування має каталітичний вплив чи то на активніших геостратегічних гравців, чи то на регіональні умови;

* Шлях на Схід (нім.)

** Життєвий простір (нім.)

- по-друге, потрібно сформулювати специфічно американські політичні курси на рівноважування, кооптування і/чи контроль вищезгаданих з тим, щоб зберегти і просувати життєво важливі інтереси США, та створити концепцію всебічної геостратегії, що встановить взаємозв'язок між специфічними курсами США на глобальному рівні.

Коротко кажучи, для Сполучених Штатів євразійська геостратегія означає цілеспрямоване управління геостратегічно динамічними державами та обережне поводження з геополітично каталітичними державами і водночас підтримування подвійних інтересів Америки, які стосуються насущного збереження її унікальної глобальної сили та їхньої далекосяжної трансформації в щораз більше інституціалізованій міжнародній співпраці. Якщо висловити це в термінології, яка нагадуватиме жорстокіший вік давніх імперій, то йтиметься про три великі імперативи імперської геостратегії, як-от запобігання зіткненню і підтримка узалежнення заради безпеки серед васалів, захист і збереження спокою серед підданих і стримування варварів від їх об'єднання.

ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ГРАВЦІ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ОСІ

Активні геостратегічні гравці — це держави, що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами для того, щоб змінити — до міри, що зачіпає інтереси Америки, — наявний геополітичний стан справ. Вони мають потенціал або передумови бути геополітично непостійними. Через якісь причини — жадання національної величі, ідеологічної реалізації, релігійного месіянства чи економічного зростання — деякі країни прагнуть здобути регіональне домінування або ж глобальне утвердження. Ними рухають глибоко вкорінені та складні мотиви, що їх найкраще пояснює фраза Роберта Бравнінга: “...Людина повинна сягати далі того, що вона може схопити, інакше навіщо ж небеса?” Отже, вони критично зважують силу Америки, визначають міру, до якої їхні інтереси частково збігаються або ж стикаються з Америкою, і формують свої власні

обмеженіші євразійські цілі, подеколи у злагоді, а деколи й у конфлікті з політичним курсом Америки. Тому на євразійські держави, що вже так рухаються, Сполучені Штати повинні звертати особливу увагу.

Геополітичні осі — це держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців. Найчастіше геополітичні осі визначаються географічним розташуванням, що в деяких випадках надає їм особливу роль — або у наданні доступу до важливих районів, або ж у відмові сильному гравцеві в ресурсах. У деяких випадках геополітична вісь може діяти як захисний щит для важливої держави або навіть регіону. За певних умов можна сказати, що саме існування геополітичної осі має дуже важливі політичні і культурні наслідки для більш активного сусіднього геополітичного гравця. Визначення після холодної війни ключових євразійських геополітичних осей та їх охорона є також вирішальним аспектом глобальної геостратегії Америки.

Одразу варто відзначити, що, хоча геостратегічні гравці мають тенденцію ставати важливими і могутніми країнами, не всі важливі і могутні країни автоматично є геостратегічними гравцями. Отже, якщо визначити геостратегічних гравців порівняно легко, то для того, щоб опустити з поданого нижче списку деякі безсумнівно важливі країни, потрібні вагоміші підстави.

За сучасних глобальних обставин на новій політичній карті Євразії можна визначити щонайменше п'ять геостратегічних гравців і п'ять геополітичних осей (з тим, що дві останні, можливо, також частково визначатимуться як гравці). Франція, Німеччина, Росія, Китай та Індія є основними і активними гравцями, тоді як Велика Британія, Японія та Індонезія, хоч вони і є, безсумнівно, дуже важливими країнами, так не оцінюються. Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран відіграють роль геополітичних осей, попри те, що Туреччина та Іран є до певної міри — з їхніми обмеженими можливостями — також геостратегічно активними. Більше про кожен з них буде сказано у наступних розділах.

На разі достатньо сказати, що на західній околиці Євразії ключовими і динамічними геостратегічними гравцями є Франція і Німеччина. Мотивацією для них обох є образ об'єднаної Європи,

хоча вони по-різному бачать те, наскільки і яким чином така Європа мала б бути зв'язана з Америкою. Але обидві вони хочуть визначити в Європі щось геополітично нове, змінюючи таким чином статус-кво. Особливо Франція має власну геостратегічну концепцію Європи, концепцію, що в дечому значно відрізняється від концепції Сполучених Штатів, і хоче брати участь у тактичних маневрах, мета яких — настроїти Росію проти Америки і Велику Британію проти Німеччини, навіть попри те, що для врівноваження своєї відносної слабкості вона спирається на франко-німецький альянс.

Щобільше, Франція і Німеччина є достатньо могутніми і достатньо впевненими для того, щоб чинити вплив у межах широкого регіонального радіусу. Франція не лише претендує на центральну політичну роль в об'єднаній Європі, але й бачить себе ядром середземноморсько-північноафриканської групи держав, які мають спільні інтереси. Німеччина дедалі більше усвідомлює свій особливий статус найважливішої держави Європи — економічного локомотиву регіону і новонародженого лідера Європейської Союзу (ЄС). Німеччина відчуває себе особливо відповідальною за нещодавно звільнену Середню Європу — у спосіб, дещо схожий до давніших ідей про очолену Німеччиною *Mittleuropa**. Щобільше, Франція і Німеччина вважають себе вповноваженими представляти європейські інтереси, коли мають справу з Росією, а Німеччина навіть підтримує через своє географічне розташування, принаймні теоретично, право вибору особливих взаємин із Росією.

На противагу до того, Велика Британія не є геостратегічним гравцем. Вона має менше загальних можливостей, її не втішає амбітний образ майбутньої Європи, а відносний спад цієї країни також зменшив її спроможність відігравати традиційну роль європейського стабілізатора. Її суперечливе ставлення до об'єднання Європи і відданість особливим стосункам з Америкою, що відходять у минуле, щораз більше відстороняють Велику Британію від тих головних альтернатив, з якими стикатиметься Європа в майбутньому. Лондон великою мірою вибув із європейської гри.

Сер Рой Денман, колишній британський вищий службовець у Європейській Комісії, згадує у своїх мемуарах, що ще на конференції в Мессіні в 1955 році, де говорилося про творення Європейського Союзу, офіційний делегат Британії навпростець заявив імовірним будівничим Європи:

* Середня Європа (нім.).

Майбутня угода, яку ви обговорюєте, не має жодних шансів бути прийнятою; якщо її буде прийнято, вона не матиме жодних шансів застосування. Якщо ж вона б і застосовувалася, то була б цілковито неприйнятною для Британії... до побачення і хай щастить.²

Після понад п'ятдесяти років цей вислів залишається значною мірою визначенням основного британського ставлення до побудови дійсно єдиної Європи. Небажання Британії входити в економічний і валютний союз, спланований на січень 1999, відображає небажання країни ототожнювати долю Британії з долею Європи. Зміст цього ставлення виразно підсумовано на початку 90-х таким чином:

- Британія відхиляє політичне об'єднання як мету.
- Британія позитивно оцінює модель економічної інтеграції, що базується на вільній торгівлі.
- Британія віддає перевагу координації зовнішньої політики, безпеки і оборони поза рамками ЄС [Європейського Співтовариства — European Community].
- Британія рідко коли перевищувала свій вплив у ЄС [European Community].³

Велика Британія, звісно ж, залишається важливою для Америки. Вона і далі чинить певний глобальний вплив через Співдружність [Commonwealth], але вона не є ані непогамовною великою силою, ані внутрішньо спонукуваною амбітними перспективами. Вона — ключовий приборчник Америки, дуже лояльний союзник, важлива військова база і близький партнер у всьому важливій діяльності розвідки. Її дружбу варто плекати, проте її політика не заохочує до тривалої уваги. Це відставний геостратегічний гравець, що спочиває на своїх прегарних лаврах і значною мірою вийшов з великої європейської пригоди, де головними акторами є Франція і Німеччина.

² Roy Denman, *Missed Chances* (London: Cassell, 1996).

³ У статті Роберта Східельського (Robert Skidelsky) до "Great Britain and the New Europe," in *From the Atlantic to the Urals*, ed. David P. Calleo and Philip H. Gordon (Arlington, Va.: 1992), p. 145.

Інші середнього розміру європейські держави, більшість із яких є членами НАТО і/чи Європейського Союзу, або йдуть за Америкою, або тихо долучаються до Німеччини чи Франції. Їхня політика не має широкого регіонального впливу і вони не в стані міняти свої базові угруповання. На разі вони не є ані геостратегічними гравцями, ані геополітичними осями. Те саме стосується найбільшого потенційного середньоевропейського члена НАТО та Європейського Союзу, а саме Польщі. Польща занадто слабка для того, щоб бути геостратегічним гравцем, і має лише один вибір: бути інтегрованою в Захід. Ба більше, зникнення старої Російської імперії і дедалі глибші зв'язки Польщі з Атлантичним альянсом та з новою Європою надають Польщі історично безпрецедентну безпеку, водночас обмежуючи стратегічні альтернативи.

Росія, чи варто нагадувати, залишається основним геостратегічним гравцем, попри її ослаблений стан і, можливо, тривалу недугу. Сама її присутність сильно впливає на нові незалежні держави в широченному євразійському просторі колишнього, Советського Союзу. Вона ставить собі амбітні геополітичні цілі, які дедалі частіше відкрито проголошує. Як тільки вона відновить свою силу, то буде значно впливати на своїх західних і східних сусідів. Щобільше, Росія все ще повинна зробити свій фундаментальний геостратегічний вибір щодо її стосунків з Америкою: чи друг вона, чи недруг? Вона може відчувати, що має на євразійському континенті у цьому відношенні великі альтернативи. Багато залежить від того, як буде розвиватися її внутрішня політика і, особливо, чи стане Росія європейською демократією, чи знову — євразійською імперією. У будь-якому випадку вона безсумнівно залишається гравцем, навіть попри те, що втратила деякі зі своїх “шматків”, так само як і ключові простори на євразійській шахівниці.

Відповідно не варто сперечатися, що Китай є великим гравцем. Китай уже є значною регіональною силою, і схоже на те, що він висуватиме ширші претензії, зважаючи на свою історію як основну силу і бачення китайської держави як глобального центру. Вибір, що його робить Китай, уже починає торкатися геополітичного розподілу влади в Азії, в той час як його економічне зрушення вперед напевно дасть йому як більшу фізичну силу, так і щораз вищі амбіції. Сходження “Великого Китаю” не залишить осторонь проблему Тайваню, і це неминуче позначиться на американській позиції на Далекому Сході. Крім того, демонтаж Советського

Союзу створив на західній межі Китаю ряд держав, стосовно яких китайські лідери не можуть залишатися байдужими. Тому Росію також сильно зачепить активніша позиція Китаю на світовій сцені.

На східній периферії Євразії ми можемо констатувати парадокс. Японія — це без сумніву велика сила у світових справах, а американо-японський альянс часто — і правильно — визначають як найважливіші двосторонні стосунки Америки. Як одна з найбільших економічних сил світу Японія явно володіє потенціалом для здійснення першорядної політичної влади. Проте вона не працює для цього, ухиляючись від будь-яких претензій на регіональне домінування і вважаючи за краще діяти під американською протекцією. Подібно до Великої Британії у випадку Європи, Японія не втручається в політику азіатського материка, хоча, принаймні почасти, причиною цього є постійна ворожість багатьох азійців супроти будь-якого японського прагнення до регіональної верховної політичної ролі.

Такий стриманий японський політичний характер у свою чергу дозволяє Сполученим Штатам відігравати основну захисну роль на Далекому Сході. Японія, отже, не є геостратегічним гравцем, хоча її очевидний потенціал швидко може таким стати — особливо якби Китай чи Америка раптово змінили свої політичні курси, — і це накладає на Сполучені Штати особливе зобов'язання старанно плекати американо-японські стосунки. Не за японською зовнішньою політикою повинна спостерігати Америка, а дуже старанно культивувати стриманість Японії. Будь-яке значне послаблення американо-японських політичних зв'язків безпосередньо впливатиме на стабільність регіону.

Легше пояснити, чому до списку як динамічного геостратегічного гравця не включено Індонезію. У південно-східній Азії Індонезія є найважливішою країною, але навіть у самому регіоні її спроможність чинити значний вплив обмежена відносно нерозвинутим станом індонезійської економіки, тривалою внутрішньополітичною невизначеністю, розкинутим архіпелагом і вразливістю на етнічні конфлікти, які тільки загострюються від тієї ролі, яку відіграє в її внутрішніх фінансових справах китайська меншина. В певний момент Індонезія могла б стати важливою перепорою для китайської експансії в південному напрямку. Це фактично вже усвідомила Австралія, яка колись остерігалася індонезійської експансії, але пізніше почала підтримувати тіснішу австралійсько-індонезійську співпрацю заради безпеки. Але перш ніж Індонезію можна буде сприймати як визначальний

регіональний чинник, має пройти період політичної консолідації і тривалого економічного зростання.

Навпаки, Індія перебуває в процесі самостворення як регіональна сила і також бачить себе потенційно великим глобальним гравцем. Вона, крім того, вважає себе суперником Китаю. Це може бути причиною завищення її власних довготривалих можливостей, однак Індія є безсумнівно наймогутнішою південно-азіатською державою, певним регіональним гегемоном. Це, крім того, напівтаємна ядерна сила, і вона стала нею не лише для того, щоб застрахати Пакистан, а головню для того, щоб урівноважити ядерний арсенал Китаю. Індія має геостратегічне бачення своєї регіональної ролі як щодо сусідів, так і в Індійському океані. Проте її амбіції на даному етапі лише периферійно зачіпають євразійські інтереси Америки, тож як геостратегічний гравець Індія не є — принаймні не до такої міри, як Росія чи Китай, — джерелом геополітичного інтересу.

Україна, новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестає бути євразійською імперією. Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азіатською імперською державою, цілком імовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіатами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримають дружні ісламські держави на півдні. Китай також, схоже, протистоятиме будь-якому відновленню російського домінування у Середній Азії, зважаючи на те, що його зацікавлення в нових незалежних державах зростає. Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію. Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи.

Не зважаючи на його не дуже значну територію і невелике населення, Азербайджан з великими енергетичними ресурсами також є геополітично важливим. Це корок у плящі, яка містить багатства басейну Каспійського моря і Середньої Азії. Незалежність середньоазіатських держав можна вважати

позбавленою значення, якщо Азербайджан стане цілком підпорядкованим московському контролю. Власні й дуже важливі нафтові ресурси Азербайджану також можуть опинитися під російським контролем, якби незалежність Азербайджану було анульовано. Незалежний Азербайджан, прив'язаний до західних ринків магістралями, що не проходять через контрольовану росіянами територію, стає, крім того, основним шляхом від розвинутих економік, що споживають багато енергії, до багатих на енергію середньоазіатських республік. Майже так само, як у випадку з Україною, майбутнє Азербайджану і Середньої Азії є дуже важливим для визначення того, чим може і чим не може стати Росія.

Туреччина та Іран намагаються встановити певний рівень впливу у каспійсько-середньоазіатському регіоні, використовуючи в своїх інтересах послаблення російської сили. З цієї причини їх можна вважати геостратегічними гравцями. Проте обидві держави стикаються з поважними внутрішніми проблемами, і їхня спроможність викликати великі регіональні зміщення у розподілі влади обмежена. Крім того, вони є суперниками і намагаються зводити нанівещь вплив один одного. Наприклад, в Азербайджані, де Туреччина домоглася впливової ролі, іранська позиція (що виходила з міркування про можливі азербайджанські національні заворушення в самому Ірані) більше йшла на руку росіянам.

Проте і Туреччина, й Іран — це, насамперед, важливі геополітичні осі. Туреччина стабілізує регіон Чорного моря, контролює доступ від нього до Середземного моря, зрівноважує Росію на Кавказі, все ще пропонує протиотруту на мусульманський фундаменталізм і служить південним якорем для НАТО. Дестабілізована Туреччина ймовірно могла б посилити насильство на Балканах, і водночас це сприяло б відновленню російського контролю в нових незалежних державах Кавказу. Іран, не зважаючи на подвійне ставлення до Азербайджану, так само забезпечує стабілізуючу підтримку для нового політичного різноманіття Середньої Азії. Він домінує на східній береговій лінії Перської затоки, тоді як його незалежність, не зважаючи на теперішню іранську ворожість до Сполучених Штатів, служить бар'єром для будь-якої тривалої російської загрози американським інтересам у регіоні Перської затоки.

Врешті-решт далекосхідною геополітичною віссю є Південна Корея. Її тісні зв'язки зі Сполученими Штатами дають Америці можливість прикривати Японію і таким чином стримувати її від

перетворення в незалежну й головну військову силу, без владної американської присутності у самій Японії. Будь-яка значна зміна в статусі Південної Кореї, чи завдяки об'єднанню, чи зсуву в сторону розширення китайської сфери впливу, обов'язково драматично змінить роль Америки на Далекому Сході й так само роль Японії. Окрім того, зростання економічної сили Південної Кореї також робить її не без підстав важливим "простором", контроль над яким стає дедалі ціннішим.

Наведений список геостратегічних гравців і геополітичних осей не є ані постійним, ані твердо визначеним. З часом деякі держави можуть бути приєднаними або виключеними. Звичайно, з певних міркувань Тайвань, чи Таїланд, чи Пакистан, чи, можливо, Казахстан або Узбекистан можуть бути зараховані до останньої категорії. Проте на даному етапі включення котроїсь із них не видається обов'язковим. Зміни в статусі котроїсь із них свідчатимуть про значні події і спричинять певні зсуви у розподілі влади, але сумнівно, що каталітичні наслідки будуть далекосяжними. Єдиним винятком може стати проблема Тайваню, якщо він обере свою позицію окремо від Китаю. Але ця проблема постане, якщо Китай застосує силу, щоб завоювати острів, одверто виявивши зневагу до Сполучених Штатів, і таким чином у цілому поставить під сумнів політичну довіру до Америки на Далекому Сході. Ймовірність такого ходу подій видається малою, але це міркування треба мати на увазі, формуючи політичний курс США щодо Китаю.

Вирішальний вибір і потенційні виклики

Ідентифікація центральних гравців і ключових осей допомагає визначити величезну політичну дилему Америки і передбачити основні потенційні виклики на євразійському суперконтиненті. Їх можна узагальнити, перед детальнішим обговоренням у наступних частинах, у п'яти широких проблемах:

- Якій саме Європі повинна Америка надавати перевагу і, отже, сприяти?
- Яка саме Росія є в інтересах Америки, що і як багато може Америка тут зробити?

- Якими є перспективи появи у Середній Євразії нових “Балканів” і що повинна робити Америка, щоб запобігти ризикові цього?
- До якої ролі на Далекому Сході варто заохочувати Китай і яким чином така роль віді́ється не лише на Сполучених Штатах, але й на Японії?
- Які нові євразійські коаліції, що можуть загрожувати інтересам США, можуть виникнути, і що необхідно зробити, щоб їм перешкодити?

Сполучені Штати завжди засвідчували свою відданість справі об’єднаної Європи. Вже з часів адміністрації Кеннеді стандартним закликот стала пропозиція “рівного партнерства”. Офіційний Вашингтон постійно прокламував бажання побачити виникнення Європи як єдиної, достатньо могутньої цілості, яка могла б поділяти з Америкою і відповідальність, і тягар глобального лідерства.

Такою була офіційна з цього приводу риторика. Проте на ділі Сполучені Штати були менш ясними і менш послідовними. Чи дійсно Вашингтон бачить Європу як по-справжньому рівного партнера у світових справах, а чи віддає перевагу нерівному альянсові? Наприклад, чи готові Сполучені Штати розділити лідерство з Європою на Близькому Сході, регіоні не лише географічно ближчому до Європи, ніж до Америки, але й регіоні, в якому кілька європейських держав мають тривалі інтереси? Постійно приходить на думку проблема Ізраїля. Американо-європейські розбіжності щодо Ірану та Іраку Сполучені Штати також трактували не лише як непорозуміння між рівними, але й як справу непокори.

Двозначність щодо ступеня американської підтримки європейської єдності торкається також питання, як окреслити європейську єдність, а особливо того, яка країна, якщо така буде, має керувати об’єднаною Європою. Вашингтон не похитнула окрема позиція Лондону щодо європейської інтеграції, хоч він чітко дав зрозуміти, що віддає перевагу Німеччині — перед Францією — як лідерові в Європі. Це зрозуміло, якщо взяти до уваги традиційний хід французької політики, проте віддання такої переваги сприяло також несподіваній появі тактичної франко-

британської угоди — заради того, щоб перешкодити Німеччині, так само як і періодичному французькому фліртуванню з Москвою — заради того, аби відсунути американо-німецьку коаліцію.

Постання дійсно об'єднаної Європи — особливо, якщо це станеться з допомогою конструктивної американської підтримки, — вимагатиме значних змін у структурі і процесах альянсу НАТО, основної сполучної ланки між Америкою і Європою. НАТО забезпечує не лише головний механізм чинення американського впливу на європейські справи, але й є основою політично вирішальної американської військової присутності у Західній Європі. Проте європейська єдність вимагатиме, щоб ця структура була припасована до нової реальності альянсу, заснованого на двох більш-менш рівних партнерах, замість альянсу, який, вживаючи традиційну термінологію, включає, по суті, гегемона і його васалів. Цю проблему дотепер в основному оминали, попри ті помірні кроки, що їх було зроблено в 1996 році для посилення в НАТО ролі Західно-Європейського Союзу (WEU), військової коаліції західноєвропейських держав. Отже, реальний вибір на користь об'єднаної Європи спонукає далекосяжну перебудову НАТО, неминуче зменшуючи американську першість у альянсі.

Коротко кажучи, перспектива американської геостратегії щодо Європи потребує відкрито звернутися до проблем європейської єдності і реального партнерства з Європою. Америка, яка справді бажає об'єднаної і, отже, більш незалежної Європи, повинна буде поширити вплив поза ті європейські сили, які дійсно віддані політичній та економічній інтеграції Європи. Така стратегія означатиме також, що останні залишки колись свято шанованих американо-британських стосунків буде викинено як непотріб.

Політика щодо об'єднаної Європи повинна буде, крім того, звернутися — хоча й разом з європейцями — до надзвичайно вразливої проблеми географічних меж Європи. Як далеко на схід повинен простягатися Європейський Союз? І чи повинні східні межі ЄС співпадати зі східним рубежем НАТО? Перше є справою Європи, але європейське рішення цієї проблеми матиме безпосередній вплив на рішення НАТО. Останнє, проте, заангажує Сполучені Штати, а голос США в НАТО все ще вирішальний. Якщо взяти до уваги щораз більшу однозгідність щодо прагнення середньоевропейських націй вступити до ЄС і до НАТО, практичне значення цього питання зосереджується на

майбутньому статусі прибалтійських республік і, можливо, України.

Отже, дилема того, що було обговорено вище, накладається на дилему, яка стосується Росії. Легко відповісти на питання про майбутнє Росії, якби було прямо визнано переваги демократичної Росії, тісно зв'язаної з Європою. Вочевидь, демократична Росія була б прихильнішою до вартостей, що їх поділяють Америка та Європа, і тоді більш імовірно, що вона стала б молодшим партнером у формуванні стабільнішої Євразії, готової до співпраці. Проте амбіції Росії можуть сягати значно далі від завоювання визнання і поваги до себе як до демократичної країни. В середовищі російської зовнішньополітичної верхівки (складеної переважно з колишніх советських чиновників) все ще процвітає глибоко вкорінене жадання особливої євразійської ролі, яка відповідно забезпечила б Москві підпорядкування незалежних постсоветських держав.

У цьому контексті навіть дружня західна політика сприймається деякими впливовими політиками російської спільноти як задум відмовити Росії в її законній претензії на глобальний статус. Два російські геополітики говорять про це так:

Сполучені Штати і країни НАТО до певної міри підтримують самоповагу Росії, але попри це — твердо і послідовно руйнують геополітичні підвалини, які могли б, принаймні в теорії, дозволити Росії сподіватися здобуття у світовій політиці статусу сили номер два, який належав Советському Союзові.

Щобільше, Америка розглядається як ведуча таку політику, в якій

нова організація європейського простору, яку розробляє Захід, базується, по суті, на ідеї підтримки у цій частині світу нових, порівняно малих і слабких національних держав через їхнє більш чи менш тісне зближення з НАТО, ЄС [Європейським Співтовариством — European Community] і так далі.⁴

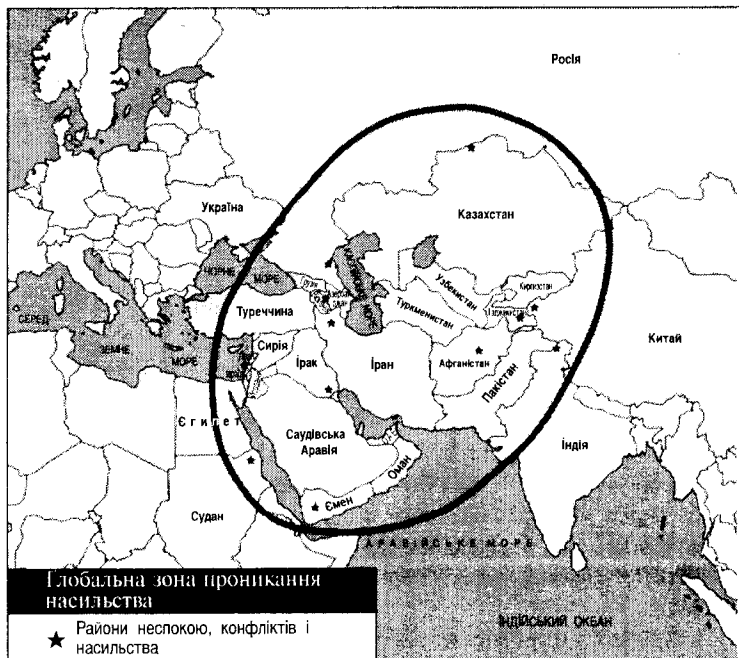
⁴ А. Богатуров і В. Кременюк (обоє — науковці Інституту Сполучених Штатів і Канади) "Нинішні стосунки і перспективи взаємодії між Росією та Сполученими Штатами," *Независимая Газета*, червень 28, 1996

Вишенаведені цитати добре окреслюють — навіть якщо й з певним упередженням — дилему, з якою стикаються Сполучені Штати. До якої межі необхідно економічно допомагати Росії — що неминуче посилить Росію політично й військово — і до якої межі треба одночасно допомагати новим незалежним державам задля захисту й утвердження їхньої незалежності? Чи може Росія бути могутньою і демократичною водночас? Якщо ж вона знову стане могутньою, то чи не намагатиметься повернути собі втрачені імперські володіння, і чи зможе тоді бути водночас як імперією, так і демократією?

Американська політика щодо вирішальних геополітичних осей, України й Азербайджану, не може оминати цієї проблеми, і Америка тепер стикається зі складною дилемою стосовно тактичного балансу і стратегічної мети. Одування Росії є найістотнішим для російської демократизації і, фактично, європеїзації. Але будь-яке відновлення імперського потенціалу зашкодило б обом цілям. Щобільше, саме над цією проблемою можуть розвинутися розбіжності між Америкою й деякими європейськими державами, особливо, якщо ЄС і НАТО розширюватимуться. Чи треба вважати Росію кандидатом на можливе членство в тій чи тій структурі? А як тоді щодо України? Ціна виключення Росії може бути високою — справдить пророцтво про самодостатність російської душі, — але результати ослаблення ЄС чи НАТО також можуть бути цілком дестабілізуючими.

Інша значна неясність маячить у великому і геополітично розмитому просторі Середньої Євразії, збільшувана потенційною вразливістю турецько-іранських осей. У районі, окресленому на наступній карті, від Криму при Чорному морі просто на схід уздовж нових південних кордонів Росії до самої китайської провінції Сінцзян, далі вниз до Індійського океану і на захід до Червоного моря, тоді на північ до східного Середземномор'я і назад до Криму, живе коло 400 мільйонів осіб, що населяють десь двадцять п'ять держав; майже кожна з них як етнічно, так і релігійно гетерогенна і практично жодна з них не є політично стабільною. Деякі з тих держав можуть перебувати на шляху здобування ядерної зброї.

Цей велетенський регіон, шарпаний вибухами ненависті й оточений конкуруючими могутніми сусідами, може стати основним полем бою як для війн між націями-державами, так і, що ймовірніше, тривалого етнічного і релігійного насильства. Те, чи Індія діятиме стримано, чи скористається з певної можливості

накинути свою волю Пакистанові, великою мірою вплине на регіональний засяг імовірного конфлікту. Скидається на те, що напруження всередині Туреччини та Ірану не лише посиляться, але й сильно знизять стабілізуючу роль, яку ці держави можуть відігравати в такому вулканічному регіоні. Такі події, в свою чергу, утруднять асиміляцію нових середньоазіатських держав у міжнародну спільноту, водночас несприятливо впливаючи на підтримувану Америкою безпеку в регіоні Перської затоки. В будь-якому випадку і Америка, і міжнародна спільнота можуть зіткнутися тут із викликом, який затьмарить недавню кризу в колишній Югославії.

Можливий виклик американській першості від ісламського фундаменталізму може бути частиною проблеми у цьому нестабільному регіоні. Використовуючи релігійну ворожість до американського способу життя і зловживаючи арабо-ізраїльським конфліктом, ісламський фундаменталізм може підірвати декілька прозахідних близькосхідних держав і згодом наразити на небезпеку

американські регіональні інтереси, особливо в Перській Затоці. Проте без політичної узгодженості і за відсутності справді могутньої ісламської держави, виклик з боку ісламського фундаменталізму буде позбавлений геополітичного осердя і, найімовірніше, виражатиметься розсіяним насильством.

Геостратегічною проблемою вирішального значення стає вихід Китаю як великої сили. Найпривабливішим виходом було б кооптування Китаю, що став на шлях демократизації і розвитку вільного ринку, до більшої азійської регіональної структури співпраці. Але уявімо, що Китай не демократизується, а продовжує нарощувати економічну й військову потугу. Хоч би якими були бажання і розрахунки сусідів, може з'явитися "Великий Китай", і будь-які зусилля перешкодити цьому можуть призвести до напруженого конфлікту з ним. Такий конфлікт напружив би американо-японські стосунки — адже зовсім нема певності щодо того, чи захотіла б Японія йти за Америкою у стримуванні Китаю, — а звідси можуть виникнути потенційно революційні наслідки для токійського окреслення регіональної ролі Японії, можливо, навіть покладанням краю американській присутності на Далекому Сході.

Проте компроміс із Китаєм також вимагає своєї ціни. Сприйняття Китаю як регіональної сили — це не справа написання звичайного слогану. Для регіональної вишості має бути якась підстава. Кажучи навпростець, наскільки велику китайську сферу впливу мусить бути готова прийняти Америка як частину політики успішного кооптування Китаю у світові справи і де саме? Які сфери поза політичним радіусом Китаю можна допустити до царства Піднебесної імперії, яка відроджується?

У цьому контексті збереження американської присутності в Південній Кореї стає особливо важливим. Без неї важко уявити американо-японські оборонні заходи в тій самій нинішній формі, якщо Японія має стати військово самодостатнішою. Але будь-який рух до корейського возз'єднання може порушити основу подальшої американської військової присутності у Південній Кореї. Об'єднана Корея може вирішити вийти з-під американської військової протекції; це справді могло б стати ціною, яку виставить Китай за те, що він доклав свою вирішальну вагу за об'єднання півострова. Коротко кажучи, вміння США вести стосунки з Китаєм безумовно матиме прями наслідки для стабільності потрійних американо-японо-корейських стосунків безпеки.

Наприкінці слід коротко згадати про деякі непередбачені обставини (стосовно майбутніх політичних угруповань), які стануть предметом детальнішого обговорення у відповідних частинах книги. В минулому міжнародні справи здебільшого були пройняті суперництвом між окремими державами за регіональне домінування. Віднині Сполученим Штатам напевно треба визначати, як давати раду з регіональними коаліціями, які намагаються виштовхнути Америку з Євразії, тим самим загрожуючи статусові Америки як глобальної сили. Але те, чи з'явиться така коаліція, яка кине виклик американській першості, чи ні, залежатиме великою мірою від того, наскільки дієво відповідатимуть Сполучені Штати на основні поставлені тут дилеми.

Потенційно найнебезпечнішим сценарієм було б велике згрупування Китаю, Росії і, можливо, Ірану як “антигегемоністичної” коаліції, яку об'єднувала б не ідеологія, а зібрані до купи “образи”. Розміром і розмахом вона б нагадувала виклик, що його вже колись кинув був китайсько-советський блок, хоча цього разу радше Китай буде лідером, а Росія — послідовницею. Для уникнення подібної можливості, хоч би якою віддаленою вона видавалася, США мусять проявити геостратегічну майстерність одночасно на західних, східних і південних межах Євразії.

Геостратегічно обмеженіший, але потенційно навіть значніший виклик міг би втягнути китайсько-японську вісь у переддень краху американської позиції на Далекому Сході і революційної зміни у світогляді Японії. Це об'єднало б сили двох надзвичайно продуктивних народів і це могло б використати щось на подобу “азійства” — об'єднавчу антиамериканську доктрину. Проте не виглядає на те, що в найближчому майбутньому Китай і Японія сформуують блок, якщо взяти до уваги їхній недавній історичний досвід; однак, звісно, далекоглядна американська політика на Далекому Сході повинна бути здатною відвернути здійснення такої імовірності.

Також доволі віддаленою, хоча не цілком виключеною, є можливість грандіозного європейського перегрупування, що витворить або таємну німецько-російську угоду або франко-російську домовленість. Для обох випадків є очевидні історичні прецеденти, і кожен із них може статися, якщо процес європейського об'єднання нагло зупиниться або якщо стосунки

між Європою і Америкою серйозно погіршаться. Справді, за останньої умови можна домислитися до європейсько-російського узгодження дій для того, щоб вилучити Америку з континенту. На теперішній стадії всі подібні варіанти здаються неможливими. Вони вимагали б не лише вкрай невдалого здійснення Америкою європейського політичного курсу, але й драматичної переорієнтації ключових європейських держав.

Хоч би яким було прийдешнє, розумно зробити висновок, що американську першість на євразійському континенті турбуватиме непоко́ра і, можливо, спорадичне (щонайменше) насильство. Першість Америки потенційно вразлива на нові виклики чи то з боку регіональних суперників, чи то з боку новітніх угруповань. Нині домінує американська глобальна система, в межах якої “загроза війни поза порядком дня”, схоже, може бути постійною лише в тих частинах світу, де американська першість, досягнута тривалою геостратегією, спирається на сумісні та узгоджені суспільно-політичні системи, пов’язані багатосторонніми структурами завдяки американській присутності.

Демокра- тичний плацдарм

Європа – природня союзниця Америки. Вона поділяє ті самі цінності, має, в основному, ту саму релігійну спадщину, практикує ту саму демократичну політику і є прабатьківщиною більшості американців. Започатковуючи інтеграцію націй-держав у спільний понаднаціональний економічний і, згодом, політичний союз, Європа, крім того, вказує на шлях до ширших форм постнаціональної організації, поза вузькими уявленнями і деструктивними пристрастями віку націоналізму. Це вже найбільш багатосторонньо організований регіон світу (див. схему на стор. 58). Успіх її політичного об'єднання створив би єдину цілість майже 400 мільйонів осіб, які жили б під демократичним дахом і мали б життєвий рівень, порівнянний з рівнем Сполучених Штатів. Така Європа неминуче стала б глобальною силою.

Європа, до того ж, служить трампліном для поступального поширення демократії вглиб Євразії. Експансія Європи на схід могла б утвердити демократичну перемогу 90-х років. Вона б установила на політичній та економічній карті, власне, цивілізаційний простір Європи – який був названий Європою св. Петра, – окреслений давньою і спільною релігійною

Європейські організації

ОБСЄ

Польща*
Угорщина*
Чехія*
Словаччина
Болгарія
Румунія
Естонія
Латвія
Литва
Албанія
Словенія
Хорватія
Боснія і Герцеговина
Югославія

НАТО

США
Канада
Туреччина
Ісландія
Норвегія

ЄС

Ірландія
Австрія

Швеція
Фінляндія

Греція

ЗЄС

Данія

Бельгія
Німеччина
Франція
Італія
Люксембург
Нідерланди
Португалія
Іспанія
Велика
Британія

Мальта
Ватикан
Сан-Маріно

Швейцарія
Ліхтенштайн
Кіпр
Монако

Росія
Білорусь
Україна
Молдавія
Казахстан
Киргизстан
Узбекистан
Туркменистан
Таджикистан
Вірменія
Азербайджан
Грузія

* [З 1999 р. ці три країни є членами НАТО — Прим. ред.].

спадщиною Європи, що зродилася із християнства західного обряду. Така Європа вже існувала задовго до віку націоналізму і до поділу на половини під американською та советською зверхністю. Така ширша Європа могла б створювати магнетичне поле тяжіння для держав, розташованих навіть далі на схід, розбудовуючи мережу зв'язків з Україною, Білоруссю і Росією, втягуючи їх у дедалі пов'язанішу співпрацю, водночас навертаючи до спільних демократичних засад. Із часом така Європа могла б стати однією з життєво важливих опор підтримуваної Америкою великої євразійської структури безпеки і співпраці.

Але, передусім, Європа — це важливий геополітичний плацдарм Америки на євразійському континенті. Геостратегічна ставка Америки на Європу величезна. На відміну від зв'язків Америки з Японією, Атлантичний альянс закріплює американський політичний вплив і військову силу безпосередньо на євразійському материкау. На цій стадії американо-європейських стосунків, де дружні європейські нації все ще дуже залежать від американської оборонної протекції, будь-яка експансія на простори Європи автоматично стає експансією на простори прямого американського впливу. І навпаки, без тісних трансатлантичних зв'язків присутність Америки в Євразії швидко зійде нанівець. Контроль США на Атлантичному океані і можливість поширювати вплив і владу глибше у Євразію були б строго обмеженими.

Однак проблемою є те, що справді європейська “Європа” як така не існує. Це мрія, концепція і мета, але все ще не дійсність. Західна Європа вже є спільним ринком, але все ще далека від того, щоб бути політичною єдністю. Політична Європа ще мусить постати. Криза в Боснії подала болючий доказ тривалої відсутності Європи — якщо такі докази взагалі потрібні. Жорстоким є також той факт, що Західна Європа, і дедалі більше Середня Європа, залишаються здебільшого американським протекторатом, де дружні країни нагадують давніх васалів і підданих. Це нездоровий стан як для Америки, так і для європейських націй.

Справи погіршуються щораз більшим спадом внутрішньої життєвості Європи. І законність існуючої суспільно-економічної системи, і навіть показне відчуття європейської ідентичності виявляються вразливими. В багатьох європейських країнах можна виявити кризу впевненості та брак творчого імпульсу, а також внутрішню перспективу, яка є водночас ізоляціоністичною й ескапістичною у відношенні до найбільших світових дилем. Неясно, чи навіть хоче більшість європейців, щоб Європа була головною силою, і чи готові вони робити потрібні кроки, щоб

вона такою стала. Навіть залишковий європейський анти-американізм, нині досить слабкий — дивовижно цинічний: європейці журяться з приводу американської “гегемонії”, але чують себе в затишку під її прикриттям.

Політичний рух до об’єднання Європи один час відбувався завдяки трьом основним імпульсам: пам’яті про дві руйнівні світові війни, прагненню економічного відродження та небезпеці, зроджуваній советською загрозою. Проте до середини дев’яностих ці імпульси ослабли. Економічне відродження загалом було досягнуте; єдина проблема, з якою Європа стикається, це щораз обтяжливіша система соціального забезпечення, що виснажує економічну життєздатність, тоді як деякі особливі інтереси чинять запеклий опір будь-якій реформі, звертаючи європейську політичну увагу в середину себе. Советська загроза зникла, тоді як прагнення деяких європейців здобути незалежність від американської опіки не втілюється в імпульс до континентального об’єднання.

Європейський стан справ дедалі більше підтримує інертна й сильна бюрократія, яку породжує велика інституційна машинерія, створена Європейським Співтовариством [European Community] і його наступником, Європейським Союзом [European Union]. Ідея єдності все ще має значну підтримку широкого загалу, однак хилиться до того, щоб бути млявою, позбавленою запалу й відчуття місії. Назагал сьогоднішня Західна Європа справляє враження стурбованої, розосередженої, задоволеної, проте соціально стривоженої групи суспільств, яка не має якихось ширших візій. Європейське об’єднання щораз більше є процесом, а не причиною.

Політичні еліти двох провідних європейських націй — Франції та Німеччини — все ще залишаються переважно відданими меті творення й окреслення такої Європи, яка справді була б Європою. Таким чином, вони є основними будівничими Європи. Працюючи разом, вони могли б збудувати Європу, яка вартувала б свого минулого та свого потенціалу. Але і одна, і друга тримається дещо іншого бачення і підходу, і обидві не є достатньо міцними, щоб одна з них превалювала.

Така ситуація створює для Сполучених Штатів особливу нагоду для рішучого втручання. Вона робить обов’язковою участь Америки від імені єдності Європи, бо інакше об’єднання може призупинитися і поступово навіть повернути назад. Але будь-яке дієве американське долучення до розбудови Європи мусить керуватися ясністю в американському мисленні стосовно того,

якого типу Європу хотіла б Америка бачити і якій готова була б сприяти — рівній партнерці чи молодшій союзниці, — та стосовно остаточного масштабу і Європейського Союзу і НАТО. Це вимагає також обачної вмілості двох основних будівничих Європи.

ВЕЛИЧ І СПОКУТА

Франція намагається перевтілитися в Європу; Німеччина надіється на спокутування через Європу. Ці різні мотивації допомагають з'ясувати і визначити суть альтернативних французьких і німецьких планів щодо Європи.

Для Франції Європа є засобом відновлення минулої французької величі. Навіть перед Другою Світовою війною серйозні французькі мислителі з міжнародних справ були занепокоєні прогресуючим спадом ролі Європи у світових справах. Упродовж кількох декад холодної війни це занепокоєння обернулося в обурення від “англосаксонського” домінування на Заході, не кажучи вже про зневагу до відповідної “американізації” західної культури. Створення справжньої Європи — за словами Шарля де Голля, “від Атлантики до Уралу”, — мало відшкодовувати цей кепський стан справ. І така Європа, оскільки нею керуватиме Париж, одночасно поверне Франції ту велич, яка, як це відчувають французи, все ще залишається особливим призначенням нації.

Для Німеччини відданість Європі є основою національної спокути, в той час як тісна прив'язаність до Америки є вирішальною для її безпеки. Відповідно обстоювання більшої незалежності Європи від Америки не є життєдайним вибором. Для Німеччини спокута + безпека = Європа + Америка. Ця формула визначає позицію і політику Німеччини, роблячи з неї водночас справді доброго європейського громадянина і найсильнішого європейського прихильника Америки.

Німеччина бачить у палкій відданості Європі історичне очищення, відновлення своїх моральних і політичних мандатів. Спокутуючи себе через Європу, Німеччина відбудовує власну велич, водночас беручи на себе місію, яка автоматично не викликатиме європейського обурення і страху. Якщо ж Німеччина дотримуватиметься німецьких національних інтересів, вона ризикує відчужити інших європейців; якщо Німеччина просуватиме спільні інтереси Європи, вона здобуде підтримку і повагу європейців.

Щодо основних проблем холодної війни Франція була лояльною, відкритою і непохитною союзницею. У вирішальні моменти вона стояла пліч-о-пліч з Америкою. Чи під час двох берлінських блокад, чи під час кубинської ракетної кризи — у стійкості Франції не було жодного сумніву. Але підтримка Францією НАТО була пом'якшена одночасним бажанням утвердити самостійну французьку політичну ідентичність і зберегти значну свободу дій, особливо у справах, що стосувалися глобального статусу Франції чи майбутнього Європи.

В заклопотаності французької політичної еліти ідеєю про те, що Франція — все ще глобальна сила, присутній елемент оманливої одержимості. Коли прем'єр-міністр Ален Жюппе, повторюючи слова своїх попередників, заявив на Національній Асамблеї в травні 1995 року, що “Франція може і повинна утвердити своє призначення бути світовою силою”, зібрання вибухнуло спонтанними оплесками. Наполягання Франції на розвиткові свого власного ядерного арсеналу було спонукуване, здебільшого, тим переконанням, що Франція таким чином збільшить свою свободу дій і водночас здобуде змогу впливати на американські рішення щодо “життя і смерті” відносно безпеки західного альянсу в цілому. Франція намагалася підвищити свій статус не з огляду на Советський Союз, бо французьке ядерне стримування мало, в найкращому разі, лише маргінальний вплив на советські можливості розгортання війни. Париж, натомість, відчував, що власна ядерна зброя надасть Франції найзначнішу роль у найнебезпечніших процесах прийняття рішень у холодній війні.

На думку Франції, володіння ядерною зброєю зміцнює французьку претензію бути глобальною силою і мати голос, який повинні поважати в усьому світі. Це відчутно посилило позицію Франції як одного з п'яти членів Ради безпеки ООН, які мають право накладати вето, — всі вони також є ядерними потугами. У французькій перспективі британський ядерний арсенал є просто продовженням американського, особливо якщо брати до уваги британську відданість особливим стосункам і британську поміркованість щодо спроби будувати незалежну Європу. (Те, що французька ядерна програма значною мірою виграла від прихованого американського сприяння, ніяк не вплинуло на стратегічні розрахунки Франції). Французьке ядерне стримування, до того ж, укріпило, на гадку французів, командну позицію Франції як провідної континентальної сили, єдиної справді європейської держави, з наданим на це правом.

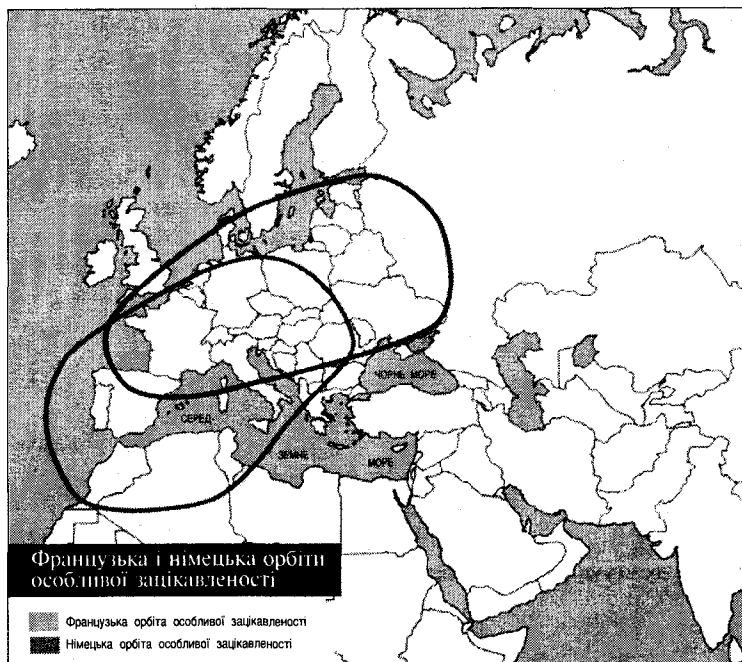
Глобальні амбіції Франції виражалися, крім того, в її рішучих спробах утримати особливий статус безпеки в більшості франкомовних африканських країн. Попри втрати після тривалої боротьби В'єтнаму й Алжіру та відмову від великої імперії, ця місія безпеки, так само як і тривалий французький контроль над розкиданими тихоокеанськими островами (які надавали місце для контроверсійних французьких атомних випроб), була підкріплена переконаннями французької еліти, що Франція справді все ще має відіграти глобальну роль, без огляду на те, що в дійсності вона є постімперською європейською силою середнього рангу.

Все вищесказане підживлювало та мотивувало претензію Франції на мантию європейського лідерства. Через Британію, яка самоусунулася і стала придатком американської сили, і Німеччину, тривало розділену холодною війною і все ще уражену власною історією ХХ століття, Франція могла б ухопитися за ідею Європи, ототожнивши себе з нею, й узурпувати її як ідентичну до концепції Франції про саму себе. Країна, яка перша витворила ідею про суверенну націю-державу і перетворила націоналізм у світську релігію, таким чином уважала цілком природним бачити себе — з певною емоційною відданістю, що вже була вкладена в “la patrie”*, — втіленням незалежної, але об'єднаної Європи. Велич керованої Францією Європи стала б тоді й величчю Франції.

Таке особливе покликання, вироблене глибоко пережитим відчуттям історичної долі і закріплене унікальною культурною гордістю, має великий політичний зміст. Ключовий геополітичний простір, який Франція повинна утримувати в орбіті свого впливу — чи принаймні запобігати домінуванню тут могутнішої за себе держави, — можна окреслити на карті у формі півкола. Воно включає Іберійський півострів, північний берег Західного Середземномор'я і простягається від Німеччини до Східно-Середньої Європи (див. карту на стор. 64). Це не лише мінімальний радіус французької безпеки; це також важлива зона французького політичного інтересу. Лише завдяки підтримці південних держав і лише з гарантованим сприянням Німеччини може бути здійснена мета побудови об'єднаної й незалежної Європи під орудою Франції. І очевидно, що в цій геополітичній орбіті буде найважче управлятися з дедалі могутнішою Німеччиною.

Згідно з французьким розумінням, головна мета єдиної і незалежної Європи може бути досягнута через комбінацію

* Патріотичне почуття батьківщини (фр.).

об'єднання Європи під французьким лідерством і одночасного, але поступового ослаблення американської першості на континенті. Якщо ж Франція має формувати майбутнє Європи, вона повинна залучити і скувати Німеччину, водночас також намагаючись крок за кроком позбавити Вашингтон його політичного лідерства у європейських справах. Остаточні ключові дилеми політичного курсу Франції, по суті, здвоєні: як зберегти американську відданість охороні безпеки Європи — що, як визнає Франція, все ще істотно — і водночас постійно скорочувати американську присутність; та як підтримувати франко-німецьке партнерство як сполучений політико-економічний рушій європейського об'єднання, водночас запобігаючи німецькому лідерству у Європі.

Якби Франція була справжньою глобальною силою, вирішення цих дилем у процесі досягнення її головної мети не було б складним. Жодна інша європейська держава, за винятком Німеччини, не має таких амбіцій та не керується таким самим

почуттям місії. Хібащо Німеччина могла б спокуситися і прийняти французьке лідерство в об'єднаній і незалежній (від Америки) Європі, але лише за умови, що вона відчує Францію дійсно глобальною силою, яка зможе забезпечити Європі безпеку, не так німецьким, як американським захистом.

Німеччині, проте, відомі реальні межі французької сили. Франція значно слабша за Німеччину економічно, водночас її військовий штат (як це показала війна в Перській затоці в 1991 році) також не відзначається високою компетенцією. Він достатньо придатний для того, щоб придушити внутрішні заворушення у країнах-сателітах, але не може ні захистити Європу, ні чинити значний вплив поза Європою. Франція — це ні більше, ні менше європейська сила середнього рангу. Відповідно, для того, щоб будувати Європу, Німеччина воліла б умилюстити французьку гординю, однак для того, щоб забезпечити Європі справжню безпеку, вона не хоче сліпо йти за французьким лідерством і продовжує наполягати на центральній ролі Америки в європейській безпеці.

Така реальність, болісна для французької самооцінки, постала виразніше після об'єднання Німеччини. До того часу франко-німецьке примирення мало вигляд французького політичного лідерства, яке зручно примостилося на німецькому економічному динамізмі. Таке сприйняття насправді підходило обом сторонам. Воно заспокоїло традиційну європейську боязнь Німеччини, і його результатом стало посилення та підтримання французьких ілюзій, які виникли від створення враження, що розбудовою Європи керувала Франція, підперта економічно динамічною Західною Німеччиною.

Франко-німецьке примирення, навіть із його непорозуміннями, тим самим стало позитивним кроком для Європи, і його важливість важко переоцінити. Воно забезпечило вирішальну основу для всього поступу, на той час досягнутого у важкому процесі об'єднання Європи. Отже, воно збіглося з американськими інтересами й тривалою американською зобов'язаністю сприяти транснаціональній співпраці у Європі. Розлад франко-німецької співпраці був би фатальним регресом для Європи і катастрофою для позиції Америки у Європі.

Мовчазна американська підтримка дала Франції й Німеччині можливість підштовхнути вперед процес об'єднання Європи. До того ж, возз'єднання Німеччини спонукало французів замкнути Німеччину в зобов'язальній європейській структурі. Тож 6 грудня

1990 року французький президент і німецький канцлер поставили собі за мету федеральну Європу, і через десять днів Римська міжурядова конференція, присвячена політичному союзові, дала — не зважаючи на британські застереження — дванадцятьом закордонним міністрам Європейського Співтовариства [European Community] чітко доручення підготувати проєкт Угоди про політичний союз.

Однак об'єднання Німеччини також драматично змінило реальні параметри європейської політики. Воно було геополітичною поразкою одночасно Росії та Франції. Об'єднана Німеччина не тільки перестала бути молодшим політичним партнером Франції, але й автоматично стала безперечною першою силою у Західній Європі і навіть частково глобальною силою, особливо завдяки її великим фінансовим унескам на підтримку ключових міжнародних інституцій.¹ Нова реальність породила певне взаємне розчарування у франко-німецьких стосунках, бо Німеччина могла і бажала чітко виразити і відкрито просувати власне бачення майбутньої Європи, все ще як партнер Франції, але вже не як її “протеже”.

В результаті, ослаблена політична система важелів диктувала Франції кілька політичних наслідків. Франція якимсь чином мала здобути більший вплив усередині НАТО — від якого вона великою мірою утримувалася на знак протесту проти американського домінування — і разом з тим компенсувати свою порівняну слабкість більшими дипломатичними маневрами. Повернення до НАТО могло дати Франції змогу більше впливати на Америку; нерегулярне загравання з Москвою чи Лондоном могло б чинити тиск іззовні на Америку, а також на Німеччину.

Тому, радше в межах курсу маневрів, ніж суперництва, Франція повернулася до командної структури НАТО. На 1994 рік вона знову стала *de facto* активною учасницею політичних та військових рішень НАТО; до кінця 1995 року французькі міністри закордонних справ і оборони знову стали постійними учасниками на сесіях альянсу. Ціною повного входження до альянсу вони potwierдили свій намір реформувати його структуру, щоб краще врівноважувати американське лідерство і його європейську частку. Вони хотіли вищої ставки і більшої ролі для колективного європейського компоненту. Міністр закордонних справ Франції

¹ Наприклад, як відсоток від сукупного бюджету Німеччина відраховує: для ЄС — 28,5%, для НАТО — 22,8%, для ООН — 8,93%; до того ж, вона найбільший акціонер Світового Банку і Європейського банку реконструкції та розвитку.

Ерве де Шаретт заявив у промові 8 квітня 1996 року: “Для Франції основна мета [зближення] — відстояти у контурах альянсу європейську ідентичність, що оперативно гідна довіри і політично зрима”.

Водночас Париж був цілком готовий тактично використовувати традиційні зв'язки з Росією, щоб приборкати європейський курс американської політики і поживити там, де це доцільно, стару франко-британську домовленість про запобігання щораз більшій європейській першості Німеччини. Міністр закордонних справ Франції впритул підійшов до настільки відкритої заяви в серпні 1996 року про те, що “коли Франція хоче відігравати міжнародну роль, необхідно використати існування сильної Росії, допомігши їй утвердитися як великій потузі”, і заохотив російського міністра закордонних справ віддячитися й заявити, що “з усіх світових лідерів саме французькі — найближчі до конструктивного ставлення у стосунках з Росією”.²

Спочатку млява підтримка Францією експансії НАТО на схід — справді, заледве прикритий скептицизм щодо її бажаності, — була, отже, почасти тактично спланована для того, щоб здобути систему важелів у справах зі Сполученими Штатами. Саме тому, що Америка і Німеччина були головними ініціаторами експансії НАТО, Франції випадало грати стримано, рухатися мовчки, висловлювати неспокій щодо потенційного впливу цієї ініціативи на Росію і діяти як найчутливіший співрозмовник Москви. Деяким середньоєвропейцям видавалося, що французи створюють враження неприхильного ставлення до російської сфери впливу у Східній Європі. Отже, російська участь не лише врівноважувала Америку і передавала не вельми приховане послання Німеччині, але й посилювала тиск на Сполучені Штати, щоб ті прихильно розглянули французькі пропозиції реформувати НАТО.

Врешті-решт експансія НАТО вимагатиме однастайності серед шістнадцятьох членів альянсу. Париж знав, що не тільки його мовчазна згода була вирішальною для цього одноголосся, але й що французька реальна підтримка була необхідною для уникнення обструкції інших членів альянсу. Таким чином, не стало секретом, що французький намір надати підтримку експансії НАТО став запорукою того, що Америка врешті-решт сприятиме французькому наміру змінити баланс влади всередині альянсу і його засадничу організацію.

² Так цитувалося в *Le Nouvel Observateur*, 12 серпня 1996 р.

Франція спочатку прохолодно підтримувала експансію Європейського Союзу на схід. Тут лідерство перейшло переважно до Німеччини, з американською підтримкою, проте не з такою мірою американської участі, як у випадку експансії НАТО. Навіть якщо в НАТО Франція схилилася до твердження, що експансія Європейського Союзу забезпечить краще прикриття для колишніх комуністичних держав, шойно лиш Німеччина почала наполягати на прискореному розширенні Європейського Союзу із включенням Середньої Європи, Франція почала піднімати технічні питання і до того ж вимагати, щоб Європейський Союз звертав таку саму увагу на звернений до Європи середземноморський південний фланг. (Ці розбіжності проявилися ще на французько-німецькій зустрічі в верхах у листопаді 1994 року.) Акцент на останній проблемі мав також наслідком здобуття для Франції підтримки південних членів НАТО, тим самим доводячи до максимуму всю можливу силу Франції. Але платою стала дедалі ширша розбіжність у відповідних французькому та німецькому геополітичних баченнях Європи, розбіжність, яка тільки почасті була звужена запізними схваленням з боку Франції в другій половині 1996 року вступу Польщі до НАТО та до Європейського Союзу.

Така розбіжність була неминучою, якщо взяти до уваги мінливий історичний контекст. З самого кінця Другої Світової війни демократична Німеччина визнала, що франко-німецьке примирення було доконечне для побудови європейської спільноти в межах західної половини розділеної Європи. Це примирення є також центральним для історичної регабілітації Німеччини. Отже, прийняття французького лідерства було справедливою платою. Водночас тривала советська загроза вразливій Західній Німеччині робила лояльність до Америки істотною передумовою виживання — і навіть французи це визнавали. Однак після краху Советського Союзу, щоб збудувати більшу об'єднану Європу, підпорядкованість Франції перестала бути потрібною та слушною. Рівне франко-німецьке партнерство, де нова возз'єднана Німеччина фактично стала сильнішим партнером, було більш ніж справедливим для Парижу; тому французи просто мали б прийняти переважання Німеччини заради безпеки з її трансатлантичним союзником і покровителем.

З кінцем холодної війни цей зв'язок надав Німеччині нову вагу. В минулому він захищав Німеччину від зовнішньої, але дуже безпосередньої загрози і був обов'язковою передумовою для остаточного об'єднання країни. Коли Советський Союз розпався

і Німеччина возз'єдналася, пов'язаність із Америкою забезпечила прикриття, під яким Німеччина могла відкритіше взяти на себе лідерство у Середній Європі, одночасно не загрожуючи своїм сусідам. Зв'язок із Америкою дав більше, ніж просто сертифікат доброї поведінки: він запевнив сусідів, що тісні стосунки з Німеччиною означають також тісні стосунки з Америкою. Все це полегшило Німеччині справу відкритого визначення власних геополітичних пріоритетів.

Німеччина — яка є безпечно закріплена в Європі, а видима американська військова присутність робить її мирною і захищеною, — може сприяти асиміляції недавно звільненої Середньої Європи у європейські структури. Це була б не стара *Mitteleuropa* німецького імперіалізму, а сприятлива для економічного відродження спільнота, стимульована німецькими інвестиціями і торгівлею, де Німеччина виступала б також спонсором остаточного формального включення нової *Mitteleuropa* до Європейського Союзу і до НАТО. Франко-німецький альянс забезпечував би важливу платформу для встановлення тієї вирішальної регіональної ролі, в якій Німеччина вже не мала б остерегатися, чи стверджувати себе в орбіті власного особливого зацікавлення.

На карті Європи зону німецького особливого зацікавлення можна було б окреслити у формі видовженої фігури, яка на заході включає, звісно, Францію, а на сході охоплює недавно звільнені посткомуністичні держави Середньої Європи, балтійські республіки, обіймає Україну і Білорусь і простягається навіть до Росії (див. карту на стор. 64). Під багатьма оглядами ця зона відповідає історичному радіусові конструктивного німецького культурного впливу, що його ширили в донаціоналістичну еру німецькі колоністи — городяни й хлібороби — у Середній і Східній Європі та в прибалтійських країнах, які всі були знищені під час Другої Світової війни. Важливіше те, що області особливого зацікавлення французів (обговорені раніше) та німців, коли подивитися на них як на поданій карті, насправді окреслюють західні й східні межі Європи, а їхній взаємоперекрій підкреслює вирішальну геополітичну вагу франко-німецького союзу як життєво важливого осердя Європи.

Критичний прорив до відкритого утвердження німецької ролі в Середній Європі забезпечило німецько-польське примирення, яке відбулося всередині 90-х. Не зважаючи на початкове небажання, об'єднана Німеччина (спонукувана Америкою)

формально визнала за постійний кордон із Польщею на Одрі-Нисі, а цей крок у свою чергу усунув єдине найбільше польське застереження щодо тісних стосунків з Німеччиною. Після деяких подальших взаємних жестів доброї волі і прощення стосунки зазнали драматичної зміни. Не лише буквально вибухнула німецько-польська торгівля (в 1995 році Польща витіснила Росію як найбільшого німецького торгового партнера на Сході), але й Німеччина стала основним спонсором Польщі для членства в Європейському Союзі і (разом зі Сполученими Штатами) в НАТО. Не буде перебільшенням сказати, що до середини десятиліття польсько-німецьке примирення набувало політичної ваги в Середній Європі, докладаючись до того впливу на Західну Європу, що його мало франко-німецьке примирення.

Через Польщу німецький вплив міг проникати на північ — у прибалтійські країни — та на схід, в Україну і Білорусь. Щобільше, засяг німецько-польського примирення дещо розширила нагода включити Польщу в важливі франко-німецькі дискусії про майбутнє Європи. Так званий “Ваймарський трикутник” (названий ім'ям німецького міста, в якому відбулися перші тристоронні франко-німецько-польські консультації на високому рівні, які відтак стали періодичними) створив на європейському континенті потенційно значну геополітичну вісь, яка обіймала майже 180 мільйонів людей трьох націй з високорозвинутим почуттям національної ідентичності. З одного боку, це надалі збільшувало домінуючу роль Німеччини в Середній Європі, а з іншого, ця роль була дещо врівноважена франко-польською участю в тристоронньому діалозі.

Середньоевропейське сприйняття німецького лідерства — а воно було навіть дужче у випадку з меншими середньоевропейськими державами — полегшилося дуже очевидним німецьким зобов'язанням щодо поширення на схід ключових інституцій Європи. Так, зобов'язавши себе, Німеччина перебрала на себе історичну місію, що значно відхиляється від деяких глибоко вкорінених західноєвропейських поглядів. Згідно з ними, події, що відбувалися на сході від Німеччини й Австрії, сприймалися як щось поза межами причетності до реальної Європи. Таке відношення — що його висловив на початку XVIII ст. лорд Болінбрук,³ який твердив, що політичне насильство на сході не

³ Див. його *History of Europe, from the Pyrenean Peace to the Death of Louis XIV.*

має нести наслідків для Західної Європи, — знову вплигло на поверхню під час Мюнхенської кризи 1938 року і повторно трагічно вийшло на яв у британському і французькому ставленні до трагічного конфлікту середини 90-х у Боснії. Воно все ще чаїться під поверхнею безупинних дебатів про майбутнє Європи.

На протилежність тому, єдина реальна суперечка в Німеччині була про те, що ж треба поширювати першим: НАТО чи Європейський Союз — міністр оборони виступав за НАТО, міністр закордонних справ обставав за ЄС, — а остаточний вислід був такий, що Німеччина стала беззаперечним апостолом більшої і міцнішої Європи. Канцлер Німеччини говорив про 2000 рік як про мету першого розширення Європейського Союзу на схід, а німецький міністр оборони був серед перших, хто запропонував, щоб п'ятдесяті роковини заснування НАТО були відповідною символічною датою східної експансії альянсу. Отже, німецька концепція майбутнього Європи відрізнялася від концепції основних європейських союзників: британці проголошували свій вибір більшої Європи, тому що вони вбачали в розширенні засіб ослабити єдність Європи; французи боялися, що розширення посилить роль Німеччини і тому віддавали перевагу інтеграції на вужчій основі. Німеччина виступала за обидві позиції і тим здобула своє власне становище в Середній Європі.

НАЙВАЖЛИВІША МЕТА АМЕРИКИ

Центральною проблемою для Америки є те, як збудувати Європу, що базується на франко-німецькому зв'язку, Європу життєздатну, що залишається пов'язана зі Сполученими Штатами і розширює масштаб демократичної міжнародної системи співпраці, від якої так залежить ефективне втілення американської глобальної першості. Тим-то справа не у виборі між Францією і Німеччиною. Без Франції або Німеччини не існувало б Європи.

З попередньої дискусії випливають три загальні висновки:

1. Ангажування Америки у справу європейського об'єднання необхідне для компенсації внутрішньої кризи морального стану і мети, що виснажує європейську життєздатність, для того, щоб подолати поширену в Європі підозру, що насправді Америка не схвалює дійсної європейської єдності, та щоб упорснути в європейську справу необхідну дозу демократичного запалу. *Це*

вимагає чіткого американського зобов'язання з часом визнати Європу глобальним партнером Америки.

2. В найближчий час виправдані тактична опозиція до французького політичного курсу і підтримка німецького лідерства; за триваліший період європейська єдність повинна залучити до дії характерну європейську політичну і військову ідентичність, якщо справжня Європа таки має стати реальністю. *Це вимагає певного поступового пристосування до французької точки зору щодо розподілу влади між трансатлантичними інституціями.*

3. Ані Франція, ані Німеччина не є достатньо сильні, щоб власними силами збудувати незалежну Європу чи розв'язати неясності з Росією, пов'язані з окресленням географічних меж Європи. *Це вимагає енергійного, зосередженого й рішучого американського заангажування, особливо з німцями, до справи визначення меж Європи, а отже, до подолання таких уразливих — особливо для Росії — проблем, як визначення в європейській системі остаточного статусу прибалтійських республік і України.*

Лише один погляд на карту обширного євразійського континенту підкреслює геополітичну значущість для Америки європейського плацдарму — а так само його географічну скромність. Збереження цього плацдарму і його розширення як трампліну для демократії безпосередньо стосується безпеки Америки. Прогалина, яка існує між глобальною турботою Америки про стабільність і відповідне розповсюдження демократії та вдаваною байдужістю Європи до цих проблем (усупереч самопроголошеному статусові Франції як глобальної сили) повинна бути закрита, а її можна звузити, лише коли Європа дедалі більше набуватиме конфедеративного характеру. Європа не може стати єдиною нацією-державою через тривкість її різноманітних національних традицій, але вона може стати єдністю, яка завдяки спільним політичним інституціям сукупно відображатиме спільні демократичні цінності, ототожнить свої власні інтереси з їхньою універсалізацією і магнетично притягуватиме співмешканців євразійського простору.

Полишені на самих себе, європейці ризикують бути втягнутими у свої внутрішні суспільні проблеми. Економічне відродження Європи затьмарило більш віддалену плату за її удаваний успіх.

Ця плата є руйнівною економічно та й політично. Криза політичної легітимності та економічної життєздатності, з якою Західна Європа чимдалі більше стикається — і яку не здатна подолати, — глибоко вкорінена в усепроникному поширенні підтримуваної державою суспільної структури, яка схвалює патерналізм, протекціонізм і земляцтво. Вислідом стає культурний стан, який поєднує ескапістичний гедонізм із духовною пусткою — стан, яким можуть скористатися націоналістичні екстремісти чи догматичні ідеологи.

Цей стан, якщо він стане дуже поширеним, може виявитися смертельним для демократії та ідеї Європи. Ці вартості фактично пов'язані, бо нові проблеми Європи — нехай це буде іміграція або здатність економічно й технологічно конкурувати з Америкою чи з Азією, не кажучи вже про потребу в політично стабільній реформі існуючих суспільно-господарських структур, — можуть дієво вирішуватися тільки в щораз ширшому континентальному контексті. Європа, яка є чимсь більшим від суми своїх частин, тобто Європа, яка вбачає свою глобальну роль у справі підтримки демократії та в ширшому зверненні до основних людських вартостей, — швидше стане Європою, яка цілковито несумісна з політичним екстремізмом, вузьким націоналізмом або соціальним гедонізмом.

Не потрібно ані пробуджувати старі страхи перед сепаратною німецько-російською угодою, ані перебільшувати наслідки французького тактичного загравання з Москвою, переймаючись геополітичною стабільністю Європи — і місцем у ній Америки, — що може стати вислідом невдачі безнастанних зусиль Європи об'єднатися. Кожна така невдача фактично спонукатиме поновлені і досить традиційні європейські маневри. Вона, звичайно, творитиме можливості як для російського, так і для німецького самоутвердження, хоча, якщо сучасна історія Європи може давати бодай якийсь урок, у цьому відношенні ніхто не спроможеться досягти тривалого успіху. Однак принаймні Німеччина зможе стати виваженою й чіткішою у визначенні власних національних інтересів.

На даний час інтереси Німеччини збігаються з інтересами Європейського Союзу і НАТО. Навіть представники лівацького “Альянсу 90/Зелені” виступили за розширення як НАТО, так і Європейського Союзу. Якщо ж об'єднання і розширення Європи вимушено зупиниться, є підстави припускати, що тоді вирине значно націоналістичніше вирішення німецької концепції

європейського “порядку” на шкоду європейській стабільності. Вольфганг Шойбле, лідер християнських демократів у Бундестазі і можливий наступник канцлера Коля, висловив цю ідею, коли заявив, що Німеччина більше не є “західним бастионом проти Сходу; ми стали центром Європи”, підкреслено додаючи, що “тривалий період у середніх віках... Німеччина займалася творенням порядку в Європі”.⁴ З таким баченням Mitteleuropa, замість того, щоб стати європейським регіоном, у якому Німеччина економічно верховенствує, — стала б простором явної німецької політичної першості, так само як і основою для більш односторонньої німецької політики щодо Сходу і Заходу.

Європа тоді перестала б бути євразійським плацдармом для американської сили і потенційним трампліном для поширення в Євразії демократичної глобальної системи. Ось чому об'єднанню Європи повинна надаватися недвозначна й відчутна американська підтримка. Хоча і в час економічного оновлення Європи, і всередині трансатлантичного альянсу безпеки Америка часто заявляла про свою підтримку європейського об'єднання і підтримувала транснаціональну співпрацю в Європі, вона також діяла так, наче вважала за краще вирішувати проблемні економічні і політичні питання з окремими європейськими державами, а не з Європейським Союзом як таким. Нерегулярне американське наполягання на праві голосу в європейському процесі при прийнятті рішень вело до посилення європейської підозри, що Америка прихильно ставиться до співпраці між європейцями, коли ті йдуть за Америкою, але не тоді, коли вони формують лінії європейської політики. Таке тлумачення хибне.

Американська відданість єдності Європи, переконливо повторена у спільній американо-європейській Мадридській декларації з грудня 1995 року, — і далі буде пустим дзвоном, поки Америка не буде готовою не лише недвозначно проголосити, що Європа стане дійсно Європою, але й відповідно діяти. Для Європи основним результатом буде встановлення справжнього партнерства з Америкою, радше ніж статусу привілейованого, проте молодшого союзника. А справжнє партнерство означає поділ як рішень, так і відповідальності. Американська підтримка у цій справі допомогла б наснажити трансатлантичний діалог і

⁴ *Politiken Sondag*, August 2, 1996, курсив додано.

стимулювала б європейців до серйознішого зосередження на ролі, яку дійсно значуща Європа могла б відігравати у світі.

Зрозуміло, що на якомусь етапі дійсно єдиний і могутній Європейський Союз міг би стати глобальним політичним суперником Сполучених Штатів. Він міг би стати поважним економічно-технологічним конкурентом, а водночас його геополітичні інтереси на Близькому Сході чи ще деінде могли б значно розійтися з американськими. Але, фактично, така могутня і політично однодумна Європа є малоімовірною у недалекому майбутньому. На відміну від умов, що переважали в Америці в час утворення Сполучених Штатів, тут існує глибоке історичне коріння здатності швидко відновлювати силу європейських націй-держав, а туга за транснаціональною Європою вже явно згасла.

Реальними альтернативами наступного десятиліття чи двох є або розширена й об'єднана Європа, яка йде — хоча нерішуче і шарпливо — до мети континентальної єдності, або знерухоmlена Європа, яка недалеко відійшла від свого теперішнього стану інтеграції і географічного обсягу, де Середня Європа і далі зостається геополітично нічийною землею; або ж, як імовірний наслідок знерухоmlення, Європа, яка поступово фрагментується і знову набуває старих суперників влади. У знерухоmlеній Європі майже неминучим є те, що самоототожнення Німеччини з Європою згасатиме, спонукаючи до націоналістичнішого визначення німецького державного інтересу. Для Америки перший варіант явно кращий, але це варіант, який вимагає для свого здійснення енергійнішої американської підтримки.

На цій стадії непевної побудови Європи Америці не потрібно безпосередньо включатися у заплутані дебати стосовно таких питань, як те, чи повинен Європейський Союз приймати рішення щодо закордонної політики більшістю голосів (позиція, приваблива особливо для німців); чи повинен Європейський Парламент перебирати на себе вирішальну законодавчу владу і чи повинна Європейська Комісія в Брюсселі стати фактично європейською виконавчою владою; чи розклад для втілення угоди про європейський економічний і валютний союз має бути послабленим; і, нарешті, чим має Європа стати — широкою конфедерацією чи багаторівневою єдністю з федеральним унутрішнім ядром і дещо вільнішими зовнішніми краями. Це справи, що їх європейці мають з'ясувати поміж себе, — і більш

ніж певно, що поступ у всіх цих питаннях буде нерівним, перериватиметься паузами і врешті підштовхуватиметься лише складними компромісами.

Попри те, розумно припустити, що економічний і валютний союз буде укладено до 2000 року, можливо, спочатку в шістьох-десятьох із нинішніх п'ятнадцятьох членів Європейського Союзу. Це пришвидшить економічну інтеграцію Європи поза грошовим виміром, далі заохочуючи до політичної інтеграції. Отже, шляхом спроб, маючи внутрішнє зінтегроване ядро та послаблені зовнішні краї, єдина Європа дедалі більше ставатиме важливим політичним гравцем на євразійській шахівниці.

В будь-якому випадку Америка не повинна справляти враження, що віддає перевагу невиразній, навіть якщо й широкій, європейській асоціації, але вона повинна повторювати, на словах і на ділі, про свою готовість в остаточному підсумку мати справу з Європейським Союзом як глобальним партнером Америки в *політиці і безпеці*, а не просто регіональним спільним ринком, складеним із держав, пов'язаних зі Сполученими Штатами через НАТО. Щоб зробити таке здійснення переконливішим і таким чином вийти поза рамки риторики про партнерство, можна було б запропонувати і розпочати спільне з Європейським Союзом планування щодо нових двосторонніх трансатлантичних механізмів прийняття рішень.

Цей же принцип стосується і НАТО як такого. Збереження його є життєво важливим для трансатлантичного зв'язку. В даній справі наявне переважання американо-європейського консенсусу. Без НАТО Європа не лише стала б уразливою, але й майже одразу стала б політично фрагментованою. НАТО гарантує європейську безпеку і забезпечує стабільну основу для досягнення європейської єдності. Саме це робить НАТО таким важливим для Європи.

Проте, оскільки Європа, вагаючись, усе-таки поступово об'єднується, повинні будуть припасовуватися внутрішні структури і процеси в НАТО. Щодо цієї проблеми французи мають власний погляд. Не можна одного чудового дня отримати дійсно об'єднану Європу і все-таки мати альянс, що залишається інтегрованим на основі однієї надвлади плюс п'ятнадцять залежних влад. Як тільки Європа почне набувати справжньої внутрішньої політичної ідентичності, з тим, що ЄС перебиратиме деякі з функцій наднаціонального уряду, НАТО повинно буде перейти на засади формули 1+1 (США+ЄС).

Цього не станеться за одну ніч і відразу. Поступ у цьому

напрямку, повторимо, не буде рішучим. Але такий поступ повинен буде відобразитися в існуючих союзних домовленостях, щоб відсутність такого припасовування не стала перепорою для дальшого поступу. Значним кроком у цьому напрямку було рішення альянсу в 1996 році зробити місце для Об'єднаних сил особливого призначення, тим самим зумовлюючи можливість деяких суто європейських військових ініціатив, заснованих на матеріально-технічному забезпеченні альянсу, як і на спільних командуванні, контролі, зв'язку і розвідці. Більша готовість США пристосуватися до вимог Франції щодо значнішої ролі Західноєвропейського Союзу (ЗЄС) в НАТО, зокрема стосовно командування і прийняття рішень, також засвідчувала б реальнішу американську підтримку європейської єдності і могла б дещо звузити прогалину між Америкою і Францією у ставленні до остаточного самовизначення Європи.

На довший період можливо, що ЗЄС охопить кілька держав-членів Європейського Союзу, які з різних геополітичних чи історичних причин можуть не прагнути стати членами НАТО. Це може стосуватися Фінляндії чи Швеції, чи, можливо, навіть Австрії — всі вони вже здобули статус спостерігачів у ЗЄС.⁵ Інші держави також можуть прагнути до зв'язків із ЗЄС як початкового кроку до остаточного членства в НАТО. У якийсь момент ЗЄС може також схилитися до наслідування програми НАТО "Партнерство заради миру" в Європі поза формальним простором трансатлантичного альянсу.

А тим часом, допоки виникне більша і цілісніша Європа — а це навіть за найкращих умов не станеться скоро, — Сполучені Штати повинні будуть тісно працювати з Францією і Німеччиною для того, щоб сприяти виникненню ціліснішої і більшої Європи. Отже, стосовно Франції центральною політичною дилемою для Америки і далі буде те, як привабити Францію до тіснішої атлантичної політичної і військової інтеграції без компромісу в американо-німецьких зв'язках, а щодо Німеччини, як скористатися

⁵ Варто зазначити, що впливові голоси у Фінляндії та Швеції почали обговорювати можливість асоціації з НАТО. У травні 1996 командував Фінських оборонних сил, як це повідомлялося у шведській пресі, порушив питання про можливість розташування сил НАТО на північній землі, і в серпні 1996 року комітет оборони при шведському парламенті дією, симптоматичною для поступового схилення до тіснішої співпраці заради безпеки з НАТО, порекомендував, щоб Швеція приєдналася до Західноєвропейської збройної групи, до якої належать лише члени НАТО.

з американської довіри до німецького лідерства в союзницькій Європі, щоб не викликати занепокоєння у Франції та Британії, так само як в інших європейських країнах.

Виразніша американська гнучкість щодо майбутньої форми альянсу була б корисною для мобілізації більшої французької підтримки експансії альянсу на схід. В остаточному висліді інтегрована військова безпека зони НАТО з двох сторін Німеччини міцніше закріпила б Німеччину в багатосторонній структурі, і це мало б істотні наслідки для Франції. Ба більше, експансія альянсу підвищила б імовірність, що “Ваймарський трикутник” (Німеччина, Франція та Польща) міг би стати тонким засобом збалансування німецького лідерства в Європі. Хоча Польща покладається на німецьку підтримку, щоб вступити в альянс (і ображається на французькі вагання стосовно такої експансії), як тільки вона буде всередині альянсу, може з’явитися спільна франко-польська геополітична перспектива.

В кожному разі, Вашингтон не повинен випускати з поля зору той факт, що Франція є лише нетривалим супротивником у справах щодо ідентичності Європи або внутрішньої практики НАТО. Щоважливіше, треба мати на увазі, що Франція — значний партнер у важливому завданні довгочасного входження демократичної Німеччини до Європи. Це історична роль франко-німецьких стосунків, і розширення ЄС і НАТО на схід повинне посилити вагу цих стосунків як унутрішнього ядра Європи. Врешті-решт Франція не є достатньо сильною, ані щоб піддати обструкції геостратегічні засади європейської політики Америки, ані щоб самій стати лідером Європи як такої. Тому своєрідність і навіть дратівливість Франції можуть бути цілком стерпними.

Варто також зауважити, що Франція таки відіграє конструктивну роль у Північній Африці і франкомовних африканських державах. Вона — важливий партнер Марокко і Тунісу, а також виконує стабілізуючу роль в Алжирі. Існує достатня внутрішня підстава для такого французького залучення: близько 5 мільйонів мусульман тепер проживає у Франції. Тож Франція має реальну зацікавленість у стабільності і впорядкованому розвитку Північної Африки. Але цей інтерес має ще більшу користь для безпеки Європи. Без французького почуття місії південний фланг Європи був би набагато нестабільнішим і загрозливішим. Уся Південна Європа стає дедалі більше занепокоєною від соціально-політичної загрози, викликаній нестабільністю вздовж південного

середземноморського узбережжя. Тому посилена турбота Франції про те, що відбувається навколо Середземномор'я, узгоджується з охоронними інтересами НАТО, і це міркування слід брати до уваги, коли Америці від часу до часу треба долати перебільшені претензії Франції на особливий статус лідера.

Німеччина — справа інша. Домінантну роль Німеччини заперечити не можна, але треба бути обачним щодо будь-якого публічного схвалення німецької керівної ролі в Європі. Таке лідерство може бути доцільним для деяких європейських держав — держав Середньої Європи, які схвалюють німецьку ініціативу на користь експансії на схід, — його також можуть толерувати західноєвропейці, допоки воно перебуває в співучасті з Америкою, але в остаточному підсумку розбудова Європи не мала б на нього спиратися. Надто багато спогадів і надто багато страху ще може піднятися на поверхню. Європа, побудована і проваджена Берліном, просто не є здійсненою, ось чому Німеччина потребує Франції, чому Європа потребує франко-німецького зв'язку і чому Америка не може вибрати з-поміж Німеччини і Франції.

Істотним пунктом щодо розширення НАТО є те, що цей процес повністю пов'язаний з розширенням самої Європи. Якщо Європейський Союз стане географічно ширшою спільнотою — з більш інтегрованим франко-німецьким провідним ядром і менш інтегрованими околицями — і якщо така Європа базуватиме свою безпеку на тривалому альянсі з Америкою, то звідси випливає, що геополітично найвідкритіший сектор, Середня Європа, не може бути демонстративно виключеним з участі у творенні безпеки, якою решта Європи користується завдяки трансатлантичному альянсові. В цьому Америка і Німеччина погоджуються. Для них імпульс до розширення є політичним, історичним і конструктивним. Він не викликаний ані ворожістю до Росії, ані острахом перед Росією, ані бажанням ізолювати Росію.

Тож Америка повинна особливо тісно співпрацювати з Німеччиною — підтримуючи розширення Європи на схід. Американсько-німецька співпраця і спільне лідерство стосовно цього питання вирішальні. Розширення відбуватиметься, якщо Сполучені Штати і Німеччина разом спонукатимуть інших союзників НАТО до схвалення такого кроку й успішно вестимуть переговори з Росією щодо справ взаємоустрою, якщо вона волітиме компромісу (див. розділ 4), або ж діятимуть напористо з переконанням, що завдання розбудови Європи не може підпадати

під схвалення чи заперечення Москви. Спільний американо-німецький натиск буде особливо необхідним для здобування потрібної односторонньої згоди всіх членів НАТО, хоча не-члени НАТО зможуть перечити, якщо Америка і Німеччина вкупі наполягатимуть на цьому.

Зрештою, на карту поставлена перспектива Америки в Європі. Нова Європа все ще набирає форми, і якщо ця нова Європа має геополітично залишитися частиною “євроатлантичного” простору, розширення НАТО важливе. Дійсно, всеохопна американська політика для Євразії в цілому не буде можливою, якщо намагання розширити НАТО, започатковане Сполученими Штатами, застрягне і спіткнеться. Такий провал дискредитував би американське лідерство; похитнув би концепцію розширення Європи; міг би деморалізувати населення Середньої Європи; і знову розпалити на сьогоднішні приспані або напів умерлі російські геополітичні претензії в Середній Європі. Для Заходу це була б самому собі завдана рана, що смертельно похитнула б перспективи справді європейської опори всякої майбутньої євразійської архітектури безпеки; для Америки це було б не лише регіональною поразкою, але й глобальною також.

Нижньою межею, яка є орієнтиром щораз більшого розширення Європи, має стати засновок, що жодна сила з-поза існуючої трансатлантичної системи не має права накласти вето на участь будь-якої кваліфікованої європейської держави у європейській системі — а отже, також у трансатлантичній системі безпеки — та що жодна кваліфікована європейська держава не повинна аргументовано виключатися з майбутнього членства в Європейському Союзі чи в НАТО. Особливо дуже вразливі і щораз більше кваліфіковані прибалтійські держави повинні знати, що з часом вони також можуть стати повноправними членами обох організацій — а поза тим їхньому суверенітетові не можуть загрозувати, не зачепивши інтересів Європи у процесі зростання та її американського партнера.

По суті, Захід — особливо Америка та її західноєвропейські союзники — повинен дати відповідь на запитання, що його красномовно поставив Вацлав Гавел в Аахені 15 травня 1996 року:

Я знаю, що ні Європейський Союз, ні Північноатлантичний Альянс не можуть за одну ніч відкрити двері для всіх тих, хто прагне до них приєднатися. Що з упевненістю вони можуть зробити — і що вони повинні зробити, поки не

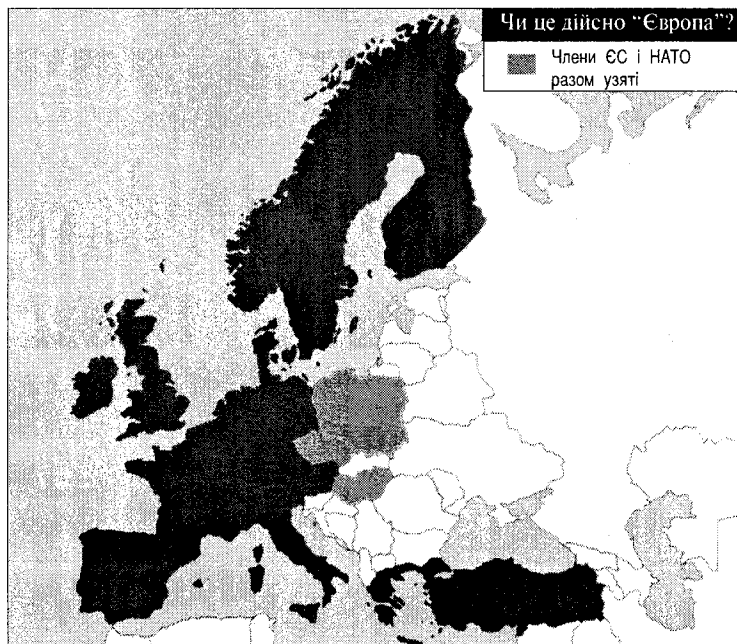
пізно — це дати цілій Європі, яка бачиться сферою спільних цінностей, ясне запевнення, що вони не є закритими клубами. Вони повинні сформувати чітку і детальну політику поступового розширення, що має не тільки свій розклад, але й пояснює логіку цього розкладу. [Курсив додано]

ІСТОРИЧНИЙ РОЗКЛАД ЄВРОПИ

Хоча на нинішній стадії остаточні східні межі Європи не можна ні твердо визначити, ні зафіксувати, у найширшому сенсі Європа це єдина цивілізація, яка походить зі спільної християнської традиції. Найвужче західне визначення Європи пов'язане з Римом та його історичною спадщиною. Але християнська традиція Європи включила також Візантію та її російську православну видозміну. Тому культурно Європа — це більше, ніж Європа св. Петра, а Європа св. Петра в свою чергу — це набагато більше, ніж Західна Європа, — хоч за недавні роки остання узурпувала ідентичність “Європи”. Навіть один погляд на карту на сторінці 82 потверджує, що існуюча Європа зовсім не є цілою Європою. Ба гірше, це Європа, в якій зона небезпеки між “справжньою” Європою і Росією може мати для обидвох ефект утягування, неминуче спричиняючи напруження і суперництво.

Європа Карла Великого (обмежена до Західної Європи) з необхідності мала сенс на час холодної війни, але тепер така Європа є аномалією. Так є тому, що Європа це не тільки цивілізація, — виникаючи як єдина Європа, вона також є способом життя, життєвим рівнем і устроєм спільних демократичних процедур, не обтяжених етнічними і територіальними конфліктами. Така Європа в її формально організованих рамках на даний час є набагато менша за її реальний потенціал. Декілька з розвинутіших і політично стабільних середньоевропейських держав, що належать до західної традиції апостольського престолу Петра, а зокрема Чехія, Польща, Угорщина і, можливо, також Словенія, явно показують здатність і жадають членства в “Європі” та її трансатлантичному союзі безпеки.

За нинішніх обставин розширення НАТО через включення Польщі, Чехії та Угорщини — можливо, до 1999 року — видається цілком імовірним. Схоже на те, що після цього початкового, але

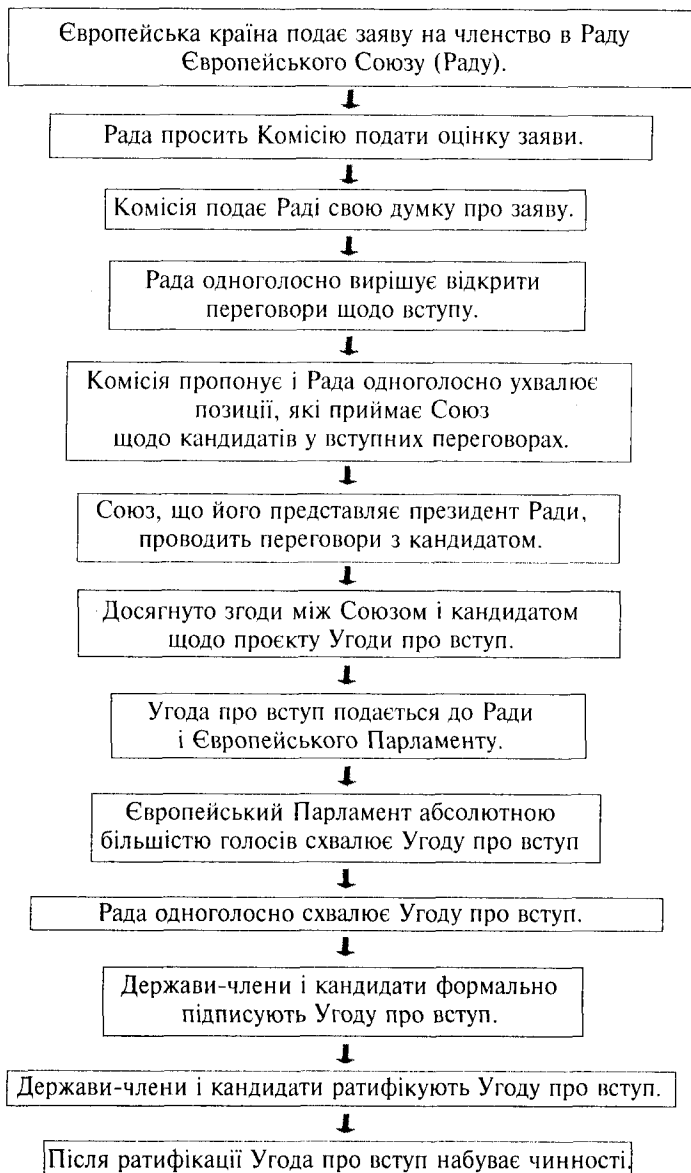

З 1999 року членами НАТО стали Польща, Чехія і Угорщина, виділені на карті світлішим забарвленням. — *Прим. ред.*

важливого кроку подальше розширення альянсу збігатиметься або йтиме слідом за розширенням Європейського Союзу. Останнє включатиме набагато складніший процес, як щодо кількості кваліфікаційних стадій, так і щодо відповідності до вимог членства (див. табл. на стор. 83). Таким чином, навіть перші прийняття до Європейського Союзу з Середньої Європи відбудуться не раніше 2002 року, а можливо, й дещо пізніше. Попри те, коли троє нових членів НАТО приєднаються також до Європейського Союзу, Європейський Союз і НАТО змушені будуть повернутися до питання розширення членства на прибалтійські держави, Словенію, Румунію, Болгарію і Словаччину, а з часом, можливо, також Україну.

Варто зазначити, що перспектива майбутнього членства уже чинить конструктивний вплив на справи і поведінку імовірних членів. Усвідомлення, що ні Європейський Союз, ні НАТО не бажають обтяжувати себе додатковими конфліктами, які стосуються або прав меншин, або взаємних територіальних

Членство в ЄС: заява на вступ

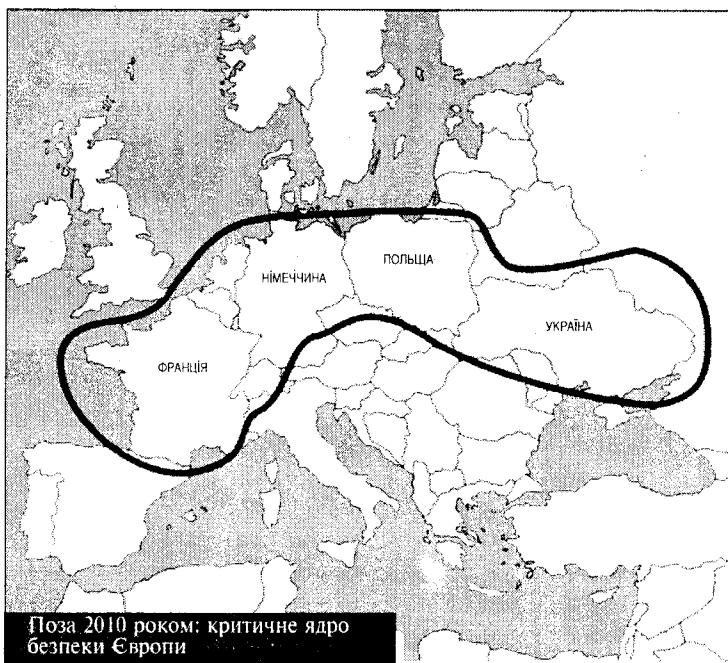

претензій (Туреччина проти Греції — одного цього задосить), уже дало Словаччині, Угорщині і Румунії необхідну спонуку для досягнення компромісів, що відповідатимуть стандартам, ustalеним Радою Європи. Те саме стосується і загальнішої засади, що лише демократичні країни можуть одержати право членства. Бажання не опинитися осторонь має важливий зміцнюючий вплив на нові демократії.

У будь-якому випадку, має бути аксіомою те, що політична єдність і безпека Європи неподільні. На практиці, фактично, важко уявити собі дійсно об'єднану Європу без спільної з Америкою домовленості про безпеку. Звідси випливає, що держави, які в стані розпочати переговори про вступ до Європейського Союзу і будуть до них запрошені, повинні автоматично надалі розглядатися як такі, що підлягають імовірній протекції НАТО.

Відповідно таке розгортання Європи і поширення трансатлантичної системи безпеки правдоподібно просуватиметься зваженими стадіями. Беручи до уваги тривалу американську і західноєвропейську зобов'язаність, гіпотетичний, але прогнозований розклад цих стадій міг би виглядати так:

1. До 1999 року перші нові середньоевропейські країни будуть прийняті до НАТО, хоча їхній вступ до ЄС напевно відтягнеться до 2002 чи 2003 року.
2. Тим часом ЄС розпочне переговори про вступ із прибалтійськими республіками, і НАТО також почне просуватися вперед у питанні їхнього членства, так само, як і румунського, а їхнє приєднання правдоподібно завершиться до 2005 року. На певний момент цієї стадії інші балканські держави також можуть стати членами ЄС.
3. Приєднання прибалтійських держав може спонукати Швецію та Фінляндію теж обміркувати членство в НАТО.
4. Десь між 2005 і 2010 роками Україна, особливо якщо тим часом вона зробить значний поступ у внутрішніх реформах і їй вдасться ясніше визначитися в якості середньоевропейської країни, повинна стати готовою до серйозних переговорів із ЄС і НАТО.

Тим часом правдоподібно, що франко-німецька співпраця з ЄС і НАТО значно поглибитися, особливо в сфері безпеки. Така співпраця мала б стати західним ядром будь-яких ширших європейських договорів про безпеку, які могли б згодом охопити і Росію, і Україну. Беручи до уваги особливу геополітичну зацікавленість Німеччини і Польщі в незалежності України, цілком можливо, що Україна поступово буде втягнута в особливі франко-німецько-польські стосунки. До 2010 року франко-німецько-польсько-українська політична співпраця, включаючи близько 230 мільйонів осіб, могла б розвинутися у партнерство, що збільшувало б геостратегічну потужність Європи (див. карту вгорі).

Дуже важливо, чи цей сценарій розгортатиметься в мирній формі, чи в контексті дедалі інтенсивнішого напруження з Росією. Росію потрібно безнастанно запевняти, що двері в Європу відчинені, як і двері до її повноправної участі в розгорнутій трансатлантичній системі безпеки і, можливо, в якийсь прийдешній момент, у новій транс-євразійській системі безпеки.

Щоб надати переконливості таким запевненням, необхідно дуже зважено заохочувати різні кооперативні зв'язки між Росією і Європою у всіх царинах. (Стосунки Росії з Європою і роль України під цим оглядом докладніше обговорюються в наступній частині.)

Якщо Європі вдасться об'єднатися і розширитися і якщо Росія тим часом візьметься за успішне демократичне укріплення і соціальне оновлення, в якийсь момент вона так само стане готовою до більш органічних стосунків з Європою. Це, в свою чергу, уможливить остаточне злиття трансатлантичної системи безпеки з трансконтинентальною євразійською. Проте в практичній дійсності питання формального членства Росії ще не постане впродовж певного часу — і це, як і все інше, є підставою для того, щоб не зачиняти перед нею дверей.

На завершення: оскільки Європа доби Ялти відійшла, важливо не повернутися до Європи доби Версалу. Кінець поділу Європи не повинен квапити кроку назад до Європи розісварених націй-держав, а повинен стати точкою відліку для розпросторення й дальшої інтеграції Європи, зміцненої розширенням НАТО й вочевидь безпечнішої завдяки конструктивним стосункам заради безпеки з Росією. Отже, центральна геостратегічна мета Америки у Європі може бути підсумована цілком просто: це укріплення, через безпосереднє трансатлантичне партнерство, американського плацдарму на євразійському континенті з тим, щоб Європа, яка зростатиме, могла стати життєздатним трампліном для втілення у Євразії міжнародного демократичного ладу в дусі співпраці.

Чорна діра

Дезінтеграція в кінці 1991 року територіально найбільшої країни світу створила “чорну діру” в самому центрі Євразії. Сталося так, ніби геополітичне “осереддя” зненацька висмикнуло з карти світу.

Ця нова і приголомшлива геополітична ситуація поставила Америку перед вирішальним викликом. Зрозуміло, що негайно постало завдання знизити ймовірність політичної анархії і повернення до ворожої диктатури у країні, яка розвалювалася, але все ще володіла могутнім ядерним арсеналом. Водночас залишалося далекосяжне завдання: як сприяти демократичній трансформації та економічному відродженню Росії, водночас уникаючи появи нової євразійської імперії, яка могла б перешкодити американській геостратегічній меті сформувати більшу євроатлантичну систему, з якою Росія зможе встановити сталі та надійні стосунки.

НОВЕ ГЕОПОЛІТИЧНЕ ОТОЧЕННЯ РОСІЇ

Крах Советського Союзу був фінальною стадією поступового розпаду обширного китайсько-советського комуністичного блоку, який протягом короткого проміжку часу збігався з розмірами

держави Чингіс-хана, а в деяких сферах навіть перевершив їх. Однак сучасніший трансконтинентальний євразійський блок існував дуже коротко, з відступництвом Югославії Тіто та непокірністю маоїстичного Китаю, що рано сигналізувало про вразливість комуністичного табору на національні домагання, які виявилися сильнішими від ідеологічних оков. Китайсько-советський блок існував приблизно десять років; Советський Союз коло сімдесяти.

Проте геополітично навіть значнішою була загибель кількасотлітньої, керованої Москвою, Великої Російської імперії. Дезінтеграція тієї імперії була передбачена загальною економічною і політичною неспроможністю советської системи — хоча її нездужання здебільшого затіялося систематичним приховуванням і самоізоляцією. Тому світ був приголомшений, здавалося, до самих основин раптовим саморозвалом Советського Союзу. Протягом двох коротких тижнів грудня 1991 року Советський Союз був спочатку виключно оголошений керівниками російської, української і білоруської республік таким, що розпався, а відтак формально замінений ними на певну єдність — Співдружність Незалежних Держав (СНД), — що охоплювала всі советські республіки, крім прибалтійських; далі советський президент неохоче пішов у відставку і советський прапор востаннє спустили з вежі Кремля; і, нарешті, Російська Федерація — тепер переважно російська національна держава зі 150 мільйонами осіб — з'явилася як наступниця *de facto* колишнього Советського Союзу, в той час як інші держави — що налічують ще 150 мільйонів осіб — ствердили на різних рівнях свою незалежну державність.

Крах Советського Союзу став причиною дивовижного геополітичного замішання. Протягом лишень двох тижнів росіяни — які, взагалі кажучи, були навіть менш підготовані, ніж зовнішній світ, до швидкобіжної дезінтеграції Советського Союзу, — раптом відкрили, що вони вже не господарі трансконтинентальної імперії, а що кордони Росії звузилися до того рівня, де вони були на Кавказі на початку XIX ст., в Середній Азії в середині XIX ст. і — що набагато драматичніше і болісніше — на Заході коло 1600 року, одразу після царювання Івана Грозного. Втрата Кавказу відродила стратегічні страхи перед відродженням турецького впливу; втрата Середньої Азії породила відчуття втрати щодо

енергії та мінеральних ресурсів регіону, як і тривогу через потенційні ісламські претензії; а незалежність України кинула виклик самій суті претензії Росії на те, що вона є богонатхненною прапороносицею спільної всеслов'янської ідентичності.

Простір, століттями окупований царською імперією і три чверті століття Советським Союзом, у якому домінували росіяни, тепер наповнився туземем держав, більшість із яких (крім Росії) була ледве приготована до справжньої суверенності і розмір яких сягав від порівняно великої України з 52-мільйонним населенням до Вірменії з 3,5 мільйона. Їхня життєздатність здавалася непевною, а бажання Москви постійно пристосовуватися до нової дійсності було так само непередбачуваним. Історичний шок, який пережили росіяни, посилювався від факту, що близько 20 мільйонів російськомовної людності стали жителями чужоземних держав, де політично домінували, зростаючи, національні еліти, сповнені рішучості утвердити власну ідентичність після більш чи менш примусової русифікації.

Крах Російської імперії створив порожнечу влади в самому серці Євразії. Слабкими і базладними були не тільки нові незалежні держави — у самій Росії переворот теж викликав масову системну кризу, особливо тому, що значні політичні зміщення супроводжувалися одночасним намаганням зруйнувати стару суспільно-економічну модель. Національну травму погіршило військове втручання Росії в Таджикистані, викликане страхом перед мусульманським поглиненням цієї нової незалежної держави, а посилила цю травму трагічна, брутальна, економічно і політично неймовірно збиткова інтервенція в Чечні. Найболіснішим стало те, що міжнародний статус Росії виявився значно підірваним і одну з двох надвлад світу багато хто оцінював як трохи більшу за регіональну силу Третього Світу, яка все ще володіє великим, але щораз більш застарілим ядерним арсеналом.

Геополітичну порожнечу побільшив розмах суспільної кризи в Росії. Комуністичне правління заподіяло безпрецедентну біологічну шкоду російському народові. Дуже велика частина обдарованих та ініціативних людей була вбита чи загинула в ГУЛАГу, число їх вимірюється на мільйони. Крім того, впродовж цього століття країна також перестраждала спустошення Першої Світової війни, вбивства затяжної громадянської війни, звірства і

втрати Другої Світової війни. Правлячий комуністичний режим насаджував задушливу доктринерську ортодоксальність, водночас ізолюючи країну від решти світу. Його економічна політика була абсолютно байдужа до екології, і, як наслідок, було завдано великих збитків довкіллю і здоров'ю людей. Згідно з офіційною російською статистикою, на середину 90-х років лише близько 40 відсотків новонароджених з'являлися на світ здоровими, а приблизно одна п'ята російських першокласників страждає якоюсь із форм розумової відсталості. Тривалість життя чоловіків упала до 57,3 років, більше росіян умирало, ніж народжувалося. Соціальний стан Росії фактично був типовим для середньорядної країни Третього Світу.

Годі перебільшити жах і страждання, що випали на долю російського народу протягом століття. Мало яка російська сім'я мала можливість вести нормальне цивілізоване існування. Поміркуйте про суспільні наслідки такої ось послідовності подій:

- російсько-японська війна 1905 року, що скінчилася принизливою поразкою Росії;
- перша “пролетарська” революція 1905 року, що розпалила масове насильство в містах;
- Перша Світова війна 1914-1917 років з мільйонами поранених і вбитих та всеохопним економічним безладдям;
- громадянська війна 1918-1921 років, що знову поглинула кілька мільйонів життів і спустошила землю;
- російсько-польська війна 1919-1920 років, що закінчилася поразкою Росії;
- заснування ГУЛАГу на початку 20-х років, з винищенням дореволюційної еліти та її масовим виїздом з Росії;
- індустріалізація і колективізація початку і середини 30-х років, які породили масовий голод і мільйони смертей в Україні і Казахстані;

- великі чистки і терор середини і кінця 30-х років з мільйонами в'язнів у трудових таборах, понад мільйоном розстріляних і кількома мільйонами померлих від нестатків і знущань;
- Друга Світова війна 1941-1945 років з мільйонами вбитих і поранених військовиків та цивільних і велетенським економічним спустошенням;
- новий виток сталінського терору в кінці 40-х років, що знову спричинив масові арешти і численні страти;
- сорокарічна гонка озброєнь зі Сполученими Штатами, яка тривала від кінця 40-х до кінця 80-х років і призвела в ефекті до зuboжіння суспільства;
- економічно виснажливі зусилля насадити советську потугу в Карібському басейні, на Близькому Сході та в Африці протягом 70-х і 80-х років;
- деморалізуюча війна в Афганістані від 1979 до 1989 років;
- раптовий розвал Советського Союзу, за яким ішло громадське безладдя, болісна економічна криза та кривава і принизлива війна проти Чечні.

Не лише криза у внутрішньому становищі Росії і втрата міжнародного статусу були нестерпно принизливими, особливо для російської політичної еліти, але й геополітична ситуація Росії також була сильно уражена. Внаслідок дезінтеграції Советського Союзу болісно для Росії змінилися її кордони на заході, а сфера її геополітичного впливу драматично звузилася (див. карту на стор. 94). Прибалтійські держави перебували під російським контролем з 1700-х років, і втрата портів Риги і Таллінна обмежила й узалежнила від зимового замерзання доступ Росії до Балтійського моря. Хоча Москві вдалося зберегти політично панівну позицію у формально незалежній, але дуже зрусифікованій Білорусі, не було жодної певності, що націоналістичне мислення згодом знову

не візьме там гору. А поза кордонами Советського Союзу крах Варшавського договору означав, що колишні сателітні держави Середньої Європи, передусім Польща, швидко почали тягтися до НАТО та до Європейського Союзу.

Найболючішою була втрата України. Поява незалежної української держави не тільки змусила всіх росіян іще раз обдумати природу своєї власної політичної та етнічної тотожності, але й стала істотною геополітичною невдачею для російської держави. Зречення більш ніж трьох сотень років російської імперської історії тут означало втрату потенційно багатой індустріальної та сільськогосподарської економіки і 52 мільйонів людей, етнічно і релігійно достатньо близьких до Росії, щоб зробити з Росії справді велику і могутню імперську державу. Незалежність України, крім того, позбавила Росію її домінуючої позиції на Чорному морі, де Одеса служила Росії життєво важливою брамою для торгівлі на Середземномор'ї і в світі поза ним.

Втрата України стала геополітично вирішальною, оскільки це радикально обмежило геостратегічні можливості Росії. Навіть без прибалтійських держав і Польщі Росія, зберігаючи контроль над Україною, могла б намагатися стати лідером упевненої в своїх силах євразійської імперії, в якій Москва могла б правити неслів'янами на півдні і південному сході колишнього Советського Союзу. Але без України з її 52 мільйонами слов'ян будь-яке зусилля Москви відбудувати євразійську імперію залишило б Росію саму, вплетану в затяжні конфлікти з національно і релігійно повсталими неслів'янами, — війна в Чечні це, можливо, тільки перший приклад. Щобільше, зважаючи на спад російського рівня народжуваності і вибуховий рівень народжуваності серед середньоазіатського населення, будь-яка нова євразійська єдність, побудована на чисто російській владі, без України, неминуче ставатиме з кожним наступним роком менш європейською і більш азійською.

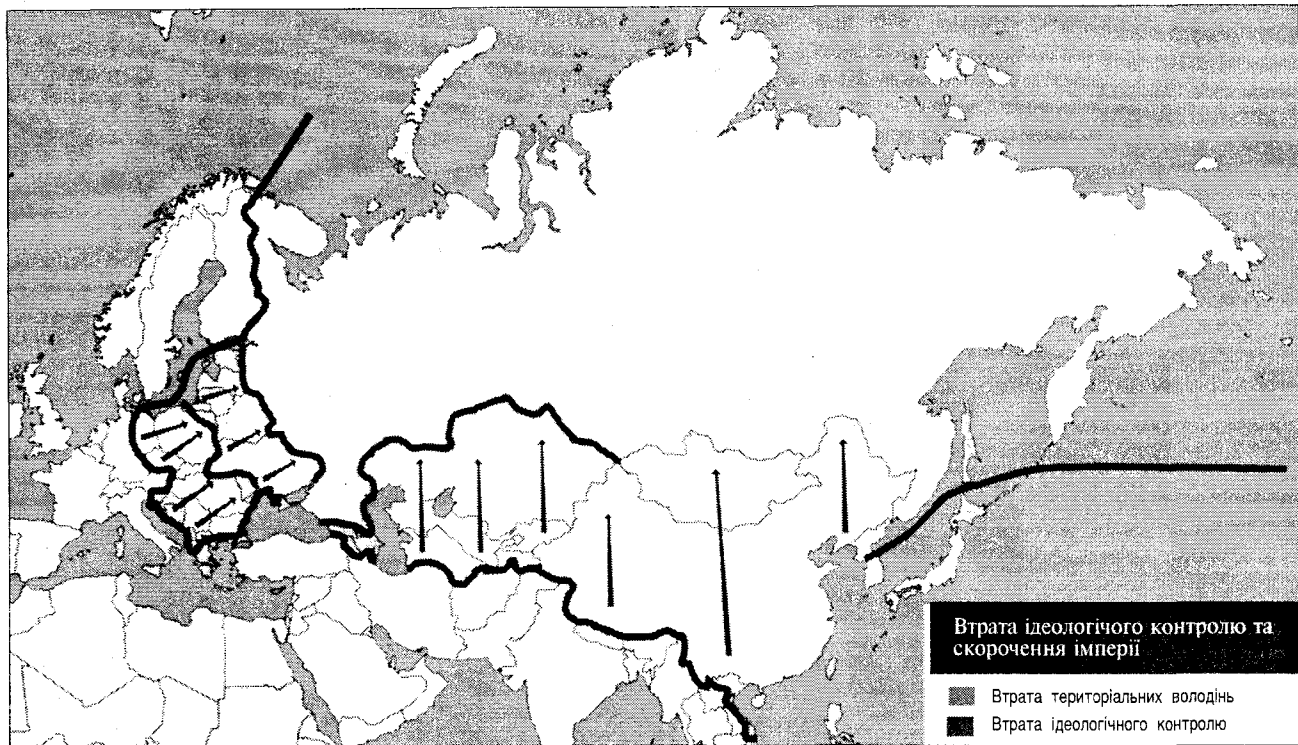
Втрата України була не тільки геополітично вирішальною, але й геополітично каталітичною. Саме українські акції — референдум у грудні 1991 року, що утверджував проголошення незалежності України, натиск на вирішальних переговорах у Біловезі, що Советський Союз необхідно замінити вільнішою спільнотою незалежних держав, і особливо раптове, схоже на переворот узяття під українське командування частин советської армії,

розташованих на українській землі, — перешкодили СНД стати просто новою назвою вже конфедеративного ССРСР. Політичне самовизначення України приголомшило Москву і подало приклад, за яким пішли, хоча спочатку невпевнено, інші советські республіки.

Втрата Росією домінантної позиції на Балтійському морі повторилася на Чорному морі не лише через незалежність України, але й через те, що незалежні закавказькі держави — Грузія, Вірменія й Азербайджан — збільшили можливості Туреччини відновити колись утрачений вплив у цьому регіоні. До 1991 року Чорне море було вихідним пунктом для поширення російської морської сили у Середземномор'ї. До середини 90-х Росія зосталася з маленькою береговою смугою Чорного моря і з нерозв'язаними дебатами з Україною щодо права базування в Криму решток совєського Чорноморського флоту, водночас спостерігаючи з явним роздратованням спільні морські і прибережні маневри НАТО й України і зростання турецької ролі в чорноморському регіоні. Росія, крім того, підозрювала, що Туреччина надає ефективну допомогу чеченському опорові.

Далі на південний схід геополітичний переворот створив таку ж значну зміну в статусі басейну Каспійського моря і Середньої Азії в цілому. Перед крахом Советського Союзу Каспійське море було фактично російським озером з невеликим південним сектором, що підлягав по периметру Іранові. З появою незалежного і вкрай націоналістичного Азербайджану — зміцненого напливом спраглих західних нафтових інвесторів — і так само незалежних Казахстану і Туркменистану, Росія стала лише одною з п'яти претендентів на багатства Каспійського басейну. Вона вже не могла впевнено вважати, що зможе сама розпоряджатися цими ресурсами.

Поява незалежних середньоазіатських держав означала, що в деяких місцях південно-східний кордон Росії було відкинуто на північ більше, ніж на тисячу миль. Нові держави тепер контролювали величезні мінеральні та енергетичні поклади, які неодмінно мали викликати чужоземне зацікавлення. Стало майже неминучим те, що не тільки еліти, але й, незабаром, народи цих держав стануть більш націоналістичними і, можливо, більш ісламськими за світоглядом. У Казахстані, преширокій, обдарованій величезними природними ресурсами країні, де близько

20 мільйонів населення розділені майже навпіл між казахами і слов'янами, мовні і національні тертя ймовірно посилюватимуться. Узбекистан — з етнічно значно одноріднішим населенням, що сягає 25 мільйонів, і лідерами, що наголошують на історичній славі країни, — стає дедалі наполегливішим в утвердженні постколоніального статусу регіону. Туркменистан, географічно прикритий Казахстаном від будь-якого контакту з Росією, активно розвинув зв'язки з Іраном, щоб зменшити попередню залежність від російських комунікаційних систем доступу до глобального ринку.

Підтримані ззовні Туреччиною, Іраном, Пакістаном і Саудівською Аравією, середньоазіатські держави не мали наміру торгувати своєю новою політичною суверенністю навіть заради вигідної економічної інтеграції з Росією, чого все ще сподівалося багато росіян. Принаймні деякого напруження і ворожості у стосунках з Росією не уникнути, та водночас болючі прецеденти у Чечні і Таджикистані наводять на думку, що не можна цілком виключати чогось гіршого. Для росіян спектр потенційного конфлікту з ісламськими державами вздовж усього південного флангу Росії (який, додавши Туреччину, Іран і Пакістан, нараховує понад 300 мільйонів людності) має бути джерелом поважного занепокоєння.

Нарешті, в час, коли імперія розпалася, Росія зіткнулася з новою зловорожою геополітичною ситуацією на Далекому Сході, хоч там не відбулося ні територіальних, ні політичних змін. Упродовж кількох століть Китай був слабшим і відсталішим за Росію, принаймні у політико-військових сферах. Жоден росіянин, занепокоєний майбутнім країни і приголомшений драматичними змінами протягом усього десятиліття, не може зігнорувати того факту, що Китай іде шляхом створення розвинутішої, динамічнішої й успішнішої за Росію держави. Економічна сила Китаю, поєднана з динамічною енергією 1,2 мільярда людності, фундаментально перевертає історичне співвідношення двох країн, де порожні простори Сибіру просто-таки закликають китайську колонізацію.

Приголомшливі нові реалії мусили вплинути на російське відчуття безпеки в далекосхідному регіоні, так само як і на російські інтереси в Середній Азії. Незабаром ці обставини могтимуть навіть

затінити геополітичну вагу втрати Росією України. Їх стратегічні наслідки добре висловив Владімір Лукін, перший посткомуністичний посол Росії у Сполучених Штатах і, пізніше, голова комітету закордонних справ Державної думи:

В минулому Росія бачила себе на чолі Азії, хоча відставала від Європи. Але відтоді Азія розвивалася набагато швидше... ми знаходимо себе не стільки між “сучасною Європою” і “відсталою Азією”, скільки на трохи дивному осередньому просторі між двома “Європами”.¹

Коротко кажучи, Росія, ще донедавна коваль великої територіальної імперії і лідер ідеологічного блоку сателітних держав, що простягалися до самого серця Європи, а в іншому місці — до Південно-Китайського моря, перетворилася у проблемну національну державу, позбавлену легкого географічного доступу до зовнішнього світу і потенційно вразливою на виснажливі конфлікти з сусідами на західних, південних і східних флангах. Лише незаселені і недоступні північні простори, майже завжди замерзлі, видаються геополітично безпечними.

ГЕОСТРАТЕГІЧНА ФАНТАСМАГОРІЯ

Період історичного і стратегічного замішання в постімперській Росії був, таким чином, неминучим. Вражаючий крах Советського Союзу і, особливо, приголомшливий і взагалі неочікуваний розпад Великої Російської імперії започаткували у Росії широкою переоцінку цінностей, широкі дебати щодо того, яким повинно бути нинішнє історичне самовизначення Росії, напружені громадські і приватні суперечки над питаннями, які всередині більшості великих націй навіть не порушувалися: що є Росія? де є Росія? що це означає — бути росіянином?

Ці питання не просто теоретичні: будь-яка відповідь несе значний геополітичний зміст. Чи Росія національна держава, заснована на чисто російській етнічності, чи Росія за означенням є чимось більшим (як Британія — це більше, ніж Англія) і, отже,

¹ Див. “Our Security Predicament,” *Foreign Policy* 88 (Fall 1992):60.

приречена бути імперською державою? Якими є — історично, стратегічно й етнічно — питомі кордони Росії? Чи слід розглядати незалежну Україну як тимчасове відхилення, якщо оцінювати її в таких історичних, стратегічних і етнічних термінах? (Багато росіян схильні так думати.) Щоб бути росіянином, чи доконечно бути етнічним росіянином (“русским”), чи можна бути росіянином геополітично, але не етнічно (тобто бути “росіянином” — це еквівалент “британця”, але не “англійця”)? Наприклад, Єльцин і деякі росіяни твердили (з трагічними наслідками), що чеченці можуть — і дійсно повинні — вважатися росіянами.

За рік до кончини Советського Союзу російський націоналіст, один з небагатьох, хто бачив наближення кінця, з відчаєм вигукнув:

Якщо жахлива катастрофа, немислима для російського народу, таки трапиться і держава буде розірвана на кавалки, а народ, обкрадений і обдурений його тисячолітньою історією, раптом залишиться сам, недавні ж його “брати” заберуть своє майно і зникнуть у “національних рятувальних човнах” та відпливуть від похиленого корабля — так, нам нікуди буде йти...

Російська державність, яка втілює “російську ідею” політично, економічно і духовно, буде відбудована наново. Вона збере все найкраще зі свого тисячолітнього царства і 70 років советської історії, які в одну мить пішли за вітром.²

Але яким чином? Трудність подання такої відповіді, яка могла б бути сприйнятою російським народом і проте залишатися реалістичною, закорінена в історичній кризі самої російської держави. Майже впродовж усієї своєї історії ця держава була одночасно знаряддям територіальної експансії і економічного розвитку. Крім того, це була держава, яка зумисне не сприймала себе як чисто національне знаряддя в західноєвропейській традиції, а визначала себе як вершителька особливої наднаціональної місії “російської ідеї”, по-різному осмислюваної в релігійних, геополітичних чи ідеологічних термінах. Тепер раптово ця місія перервалася, оскільки держава територіально скоротилася до здебільш етнічного виміру.

² Александр Проханов. “Трагедія централізму”, *Литературная Россия*, січень 1990, с. 4-5.

Щобільше, постсоветську кризу російської держави (так би мовити, її “суті”) викликав не лише той факт, що Росія зіткнулася з викликом раптової втрати свого імперського місіонерського призначення, але й те, що для того, щоб закрити зяючу прогалину між суспільною відсталістю Росії і розвинутішими частинами Євразії, на неї почали тиснути внутрішні оновники (та їхні західні дорадники), аби вона відійшла від традиційної економічної ролі ментора, власника і розпорядника суспільного багатства. Це привело до політично революційного обмеження міжнародної і внутрішньої ролі російської держави. Воно стало глибоко руйнівним для найкраще налагоджених моделей російського внутрішнього життя і сприяло роз’єднавчому відчуттю геополітичної дезорієнтації серед російської політичної еліти.

Таке замішання, як можна було очікувати (“куди йде Росія і що таке Росія?”), підказало цілий ряд відповідей. Просторе євразійське розташування Росії спонукало еліту мислити в геополітичних термінах. Перший міністр закордонних справ постімперської і посткомуністичної Росії, Андрей Козирев, ще раз ствердив цей стиль мислення в одній з ранніх його спроб визначити те, як нова Росія повинна поводитися на міжнародній арені. Заледве через місяць після розпаду Советського Союзу він зазначив: “Покидаючи месіянзм, ми беремо курс на прагматизм. ...Ми швидко прийшли до розуміння, що геополітика... замінює ідеологію.”³

Взагалі кажучи, три широкі геостратегічні вибори, які частково перетинаються і кожен з яких, зрештою, стосується турботи Росії про її статус супроти Америки і містить, крім того, внутрішні варіації, виринули, так би мовити, як реакція на крах Советського Союзу. Ці кілька напрямків думки можна класифікувати ось як:

1. пріоритет “зрілого стратегічного партнерства” з Америкою, що для деяких його прихильників був фактично кодовим знаком спільного глобального володіння;
2. акцент на “ближньому зарубіжжі” як основній зоні інтересів Росії, з тим, що одні обстоювали форму економічної інтеграції з домінуванням Москви, тоді як інші, крім того,

³ Інтерв’ю в *Российской Газете*, 12 січня 1992.

очікували остаточної реставрації імперського контролю, що створить силу, краще здатну врівноважувати Америку і Європу;

3. контральянс, який залучає своєрідну євразійську антиамериканську коаліцію, покликану зменшити американську перевагу в Євразії.

Хоча перший з названих підходів спочатку домінував серед нової керівної команди президента Єльцина, другий вибір виринув на політичне узвишся відразу за ним, частково як критика на геополітичні пріоритети Єльцина; третій дав про себе чути дещо пізніше, близько середини 90-х, у відповідь на поглиблення відчуття, що постсоветська геостратегія Росії є і неясною, і програшною. Як це трапляється, всі три підходи виявилися історично незграбними і вийшли з досить фантазмагоричних візій сучасної влади, міжнародного потенціалу і закордонних інтересів Росії.

У переддень краху Советського Союзу початкова позиція Єльцина являла собою увінчання старої, але цілковито позбавленої успіху концепції “озахіднення” у російській політичній думці: Росія належить до Заходу, повинна бути частиною Заходу і повинна, наскільки це можливо, йти за Заходом у власному внутрішньому розвитку. Цей погляд був підтриманий самим Єльциним і його міністром закордонних справ, і Єльцин був цілком недвозначним, осуджуючи російську імперську спадщину. Промовляючи у Києві 19 листопада 1990 року словами, що їх українці чи чеченці могли б пізніше повернути проти нього, Єльцин красномовно проголосив:

Росія не прагне стати центром якоїсь нової імперії... Краще за інших Росія розуміє згубність такої ролі, адже саме вона виконувала цю роль довгий час. І що вона за це здобула? Чи росіяни внаслідок цього стали вільнішими? Багатшими? Щасливішими?... Історія навчила нас, що народ, який править іншими, не може бути щасливим.

Підкреслено дружня позиція, прийнята Заходом, особливо Сполученими Штатами, щодо нового російського лідерства була джерелом захоочення для постсоветських “західників” у російській

зовнішньополітичній верхівці. Вона водночас посилювала свої проамериканські нахили і вводила в оману своїх членів. Нових лідерів тішило те, що до них зверталися як до найвищого рівня творців політики єдиної надвлади світу і вони дуже легко піддавалися омані, думаючи про себе, що вони також є лідерами надвлади. Коли американці запровадили гасло “зрілого стратегічного партнерства” між Вашингтоном і Москвою, росіянам видалося, ніби — замінивши колишнє суперництво — було санкціоновано новий демократичний американо-російський кондомініум.

Такий кондомініум став би глобальним. Росія, таким чином, була б не лише законною наступницею колишнього Советського Союзу, але й партнером *de facto* у глобальному примиренні, побудованому на справжній рівності. Як ніколи не втомлювалися повторювати нові російські лідери, це означало не лише те, що решта світу визнає Росію рівною Америці, але й те, що без участі і/чи дозволу Росії не можна буде розглядати чи розв’язувати жодних глобальних проблем. Хоча це відкрито не стверджувалося, підтекстом цієї ілюзії було також переконання в тому, що Середня Європа якимось чином залишатиметься чи, може, навіть сама вирішить залишитися регіоном особливої політичної близькості до Росії. Після розпуску Варшавського договору і РЕВ колишні члени не будуть прямувати ані до НАТО, ані навіть до ЄС.

Західна допомога тим часом дала б можливість російському урядові провести внутрішні реформи, що мінімалізували б державне втручання в економічне життя і дозволили б укріпити демократичні інституції. Економічне відновлення Росії, її особливий статус рівного партнера Америки та її дійсна привабливість змогли б заохотити нові незалежні держави СНД — вдячні, що нова Росія їм не загрожує, і дедалі свідоміші вигод від певного союзу з Росією — ввійти у тіснішу економічну, а далі й політичну інтеграцію з Росією, таким чином збільшуючи розміри і силу Росії.

Проблемою в тому підході було те, що він був позбавлений і міжнародного, і внутрішнього реалізму. Концепція “зрілого стратегічного партнерства” була заманливою і водночас оманливою. Америка ані не мала наміру ділити глобальну владу з Росією, ані не могла, навіть якби вона цього хотіла. Нова Росія просто була занадто слабка, занадто спустошена трьома чвертями століття комуністичного панування і занадто суспільно відстала,

щоб дійсно стати глобальним партнером. З точки зору Вашингтону Німеччина, Японія та Китай були принаймні настільки ж важливими і впливовими. Ба більше, щодо деяких основних геостратегічних питань національних інтересів Америки — в Європі, на Середньому і Далекому Сході — американські і російські прагнення були далеко не тотожні. Коли відмінності неминуче почали виходити на поверхню, диспропорція в політичній владі, фінансовій спроможності, технологічних новаціях і культурній привабливості зробила “зріле стратегічне партнерство” безмістовним, і це вразило велику кількість росіян як зумисне спланований обман Росії.

Можливо, такому розчаруванню можна було б запобігти, якби раніше — під час американо-російського медового місяця — Америка прийняла концепцію про експансію НАТО і водночас запропонувала Росії “угоду, яку б вона не відкинула”, а саме, особливе партнерство співпраці між Росією і НАТО. Якби Америка чітко і рішуче прийняла ідею розширення альянсу з умовою, що Росія якимось чином включиться у цей процес, мабуть, можна було б відвернути подальше відчуття розчарування Москви у “зрілому партнерстві”, а також і поступове послаблення політичної позиції західників у Кремлі.

Нагодою це зробити був момент у другій половині 1993 року, якраз після того, як у серпні Єльцин публічно підтримав бажання Польщі приєднатися до трансатлантичного альянсу як таке, що збігається з “інтересами Росії”. Натомість адміністрація Клінтона, все ще дотримуючись політики “Росія перша”, два роки перебувала в нерішучості, тоді як Кремль змінив тон і ставав дедалі ворожішим до появи щораз нових, але нерішучих сигналів про американський намір розширити НАТО. До того часу, як Вашингтон вирішив у 1996 році зробити розширення НАТО центральною метою американської політики формування більшої і безпечнішої євроатлантичної спільноти, росіяни замкнулися в нескитній опозиції. Отже, 1993 рік можна розглядати як рік втраченої історичної нагоди.

Звичайно, не всім російським міркуванням стосовно експансії НАТО бракувало легітимності, як і не всі вони спонукувалися злісними мотивами. Цілком певно, що деякі опоненти, особливо серед російських військовиків, поділяли ментальність холодної війни, сприймаючи експансію НАТО не як цілісну частину зростання Європи, а радше як просування до Росії керованого

Америкою і все ще ворожого альянсу. Дехто з російської зовнішньополітичної еліти — більшість членів якої були насправді колишніми советськими чиновниками — наполягав на давній геостратегічній точці зору, що Америці не місце в Євразії і що експансію НАТО спровокувало американське бажання розширити свою сферу впливу. Почасти їхня опозиція була породжена ще й надією, що неприєднана Середня Європа одного чудового дня, коли Росія відновить своє здоров'я, повернеться до сфери геополітичного впливу Москви.

Але багато російських демократів також боялися, що експансія НАТО означатиме, що Росія, піддана політичному остракізмові, залишиться поза Європою і її будуть уважати негідною членства у міжнародній структурі європейської цивілізації. Культурна непевність породжувала політичні страхи, через віщо експансія НАТО здавалася кульмінацією західної зовнішньої політики, спрямованої на те, щоб ізолювати Росію, залишити її в світі самотньою та відкритою перед різними ворогами. Щобільше, російські демократи просто не могли збагнути ані глибину образи середньоевропейців за понад півстолітнє домінування Москви, ані їхнього бажання стати частиною більшої євроатлантичної системи.

Врешті-решт імовірно, що розчарування і послаблення російських західників годі було уникнути. Адже нова російська еліта, доволі розколена в собі та з президентом і міністром закордонних справ, неспроможними забезпечити послідовне геостратегічне лідерство, не змогла ні чітко визначити, чого хоче в Європі нова Росія, ані реалістично оцінити дійсні обмеження ослабленого стану Росії. Політично готові до бою демократи Москви не могли змусити себе сміливо заявити, що демократична Росія не хоче противитися розширенню трансатлантичної демократичної спільноти і бажає з нею поєднатися. Омана спільного глобального статусу з Америкою ускладнила для московської політичної еліти відмову від переконання у привілейованій геополітичній позиції Росії не лише в регіоні колишнього Советського Союзу, а й навіть у колишніх середньоевропейських сателітних державах.

Ці події грали на руку націоналістам, які до 1994 року почали заявляти про себе, та мілітаристам, які на той час стали дуже важливими внутрішніми прибічниками Єльцина. Їхні дедалі різкіші і деколи погрозливі реакції на прагнення середньоевропейців просто зміцнили рішучість колишніх сателітних держав

— які пам'ятали про своє недавнє звільнення з-під російського панування, — здобути безпечний притулок у НАТО.

Безодню між Вашингтоном і Москвою ще більше розширювало небажання Кремля зректися всіх завоювань Сталіна. Західну громадську думку, зокрема у Скандинавії, але також і в Сполучених Штатах, особливо хвилювала неясність російського ставлення до прибалтійських республік. Визнаючи їхню незалежність і не змушуючи їх до членства в СНД, навіть демократичні російські лідери періодично вдавалися до погроз для того, щоб добитися кращого ставлення до великих громад російських колоністів, яких зумисне було поселено в цих країнах у сталінські роки. Атмосферу далі захмарювало підкреслене небажання Кремля викрити секретну нацистівсько-советську угоду 1939 року, яка проклала шлях для насильного приєднання цих республік до Советського Союзу. Навіть через п'ять років після краху Советського Союзу представник Кремля наполягав (у офіційній заяві 10 вересня 1996 року), що в 1940 році прибалтійські держави “добровільно” приєдналися до Советського Союзу.

Постсоветська російська еліта, вочевидь, також очікувала, що Захід буде допомагати чи принаймні не заважатиме реставрувати центральну російську роль в постсоветському просторі. Тим-то її обурювала готовість Заходу допомагати новим незалежним постсоветським державам в укріпленні їхнього окремого політичного існування. Навіть попереджуючи, що “конфронтація зі Сполученими Штатами... є вибором, якого треба уникати”, старші російські аналітики американської зовнішньої політики заявляли (не цілком помилково), що Сполучені Штати намагалися “реорганізувати міждержавні стосунки у цілій Євразії... так, щоб на континенті не існувало єдиної провідної сили, а багато середніх, відносно стабільних і посередньо сильних... але обов'язково нижчих за Сполучені Штати в індивідуальних чи навіть колективних спроможностях”.⁴

У цьому відношенні роль України була вирішальною. Щораз більша американська схильність, особливо до 1994 року, надавати великий пріоритет американо-українським стосункам і допомагати

⁴ А. Богатуров і В. Кременюк (обидвоє старші науковці в Інституті Сполучених Штатів і Канади), в “Самі американці ніколи не зупиняться”, *Независимая газета*, 28 червня 1996.

Україні втримати її нову національну свободу сприймалася багатьма в Москві — навіть тамтешніми “західниками” — як політика, націлена на життєво важливе російське прагнення врешті-решт повернути Україну назад у спільну кошару. Те, що Україна згодом якимось чином буде “реінтегрованою”, залишається предметом віри багатьох членів російської політичної еліти.⁵ В результаті, російський геополітичний та історичний сумнів у відокремленому статусі України недвозначно зіткнувся з американським переконанням, що імперська Росія не може бути демократичною Росією.

Окрім того, існували суто внутрішні причини, через які “зріле стратегічне партнерство” між двома демократіями виявилось ілюзорним. Росія була просто занадто відсталою і занадто спустошеною комуністичним пануванням, аби стати життєздатним демократичним партнером Сполучених Штатів. Таку безпосередню реальність не могла замінити пишномовна риторика про партнерство. Щобільше, постсовєтська Росія лише почасти розірвала з минулим. Майже всі її “демократичні” лідери — навіть якщо вони справді розчарувалися у совєтському минулому — були не лише витворами совєтської системи, але й колишніми провідними членами панівної еліти. То не були колишні дисиденти, як у Польщі чи Чехії. Ключові інституції совєтської влади — хоча й ослаблені, деморалізовані і корумповані — все ще існували. Символом цієї реальності і зтяжної влади комуністичного минулого був історичний центр Москви: постійна присутність мавзолею Леніна. Це так, якби постнацистівської Німеччиною керували колишні середнього рівня нацистівські “гауляйтери”, які б розкидалися демократичними гаслами, а мавзолей Гітлера все ще стояв би в центрі Берліну.

⁵ Наприклад, навіть найголовніший радник Єльцина, Дмитрій Рюріков, вважав Україну, як цитував його *Інтерфакс* (20 листопада 1996), “тимчасовим явищем”, тоді як московська *Общая Газета* (10 грудня 1996) повідомила, що “в найближчому майбутньому події на Східній Україні можуть поставити перед Росією дуже складну проблему. Масові маніфестації невдоволення ...супроводжуватимуться закликами до Росії, а навіть і вимогами, взяти регіон під свій контроль. Зовсім мало людей у Москві зможуть підтримати такі плани.” Західні побоювання щодо російських намірів, звичайно ж, не применшили російських претензій на Крим і Севастополь, ані таких провокативних дій, як зумисне включення Севастополя в російський вечірній телевізійний прогноз погоди для міст Росії в кінці 1996 року.

Політична слабкість нової демократичної еліти поєднувалася з дедалі більшим поглибленням російської економічної кризи. Потреба в широких реформах — для виведення російської економіки з-під контролю держави — витворила надмірні сподівання на західну, особливо американську, допомогу. Хоча ця допомога, особливо від Німеччини й Америки, поступово таки набрала великих розмірів, навіть за найкращих умов вона все ж не могла привести до швидкого економічного видужання. Як наслідок, суспільне незадоволення забезпечило додаткове підкріплення для щораз численнішого хору розчарованих критиків, які голослівно заявляли, що партнерство зі Сполученими Штатами було удаваним, вигідним для Америки, проте збитковим для Росії.

Коротко кажучи, відразу після краху Советського Союзу не існувало ані об'єктивних, ані суб'єктивних умов для успішного глобального партнерства. Демократичні “західники” просто хотіли занадто багато, а могли дати занадто мало. Вони бажали рівного партнерства — чи, радше, кондомініуму — з Америкою, порівняно вільних рук у межах СНД та геополітично нічийної землі у Середній Європі. Проте їхнє суперечливе ставлення до советської історії, брак реалізму щодо глобальної влади, глибина економічної кризи і відсутність широкої суспільної підтримки означали, що вони не могли забезпечити стабільності і дійсно демократичної Росії, яку концепція рівного партнерства мала на увазі. Росія спершу мала пройти через довгий процес політичних реформ, настільки ж довгий процес демократичної стабілізації і навіть іще довший процес суспільно-господарської модернізації, а тоді спромогтися на глибший зсув світогляду від імперського до національного щодо нових геополітичних реальностей не лише в Середній Європі, а особливо у колишній Російській імперії, і тоді вже реальне партнерство з Америкою могло б стати життєздатним геополітичним вибором.

За цих обставин не дивно, що пріоритет “ближнього зарубіжжя” став і основним предметом критики в бік прозахідного вибору, і ранньою альтернативою зовнішньої політики. Він спирався на аргумент, що концепція “партнерства” послаблює те, що мусило б бути найвагомішим для Росії: а саме, її стосунки з колишніми советськими республіками. “Ближнє зарубіжжя” стало скороченим формулюванням для виправдання політики, яка найбільше наголошувала на потребі реконструювати певну життєздатну структуру з Москвою як центром прийняття рішень

у геополітичному просторі, колись окупованому Советським Союзом. На цьому засновку будувалася загальна згода щодо того, що політика зосередження на Заході, особливо на Америці, дає мало користі, а коштує надто багато. Вона просто спрощує для Заходу використання можливостей, створених крахом Советського Союзу.

Однак те мислення, що зосереджувалося на “ближньому зарубіжжі”, було широкою парасолою, під якою могли тіснитися кілька різних геополітичних концепцій. Воно охоплювало не лише економічних функціоналістів і детерміністів (включно з деякими “західниками”), які вірили, що СНД могла б перетворитися в керовану Москвою версію ЄС, але й інших, тих, хто бачив у економічній інтеграції просто одне з кількох знарядь імперської реставрації, яка могла відбуватися або під прикриттям СНД, або через особливі домовленості (сформульовані в 1996 році) між Росією і Білоруссю чи між Росією, Білоруссю, Казахстаном і Киргизстаном; до нього входили також слов'янофільські романтики, які виступали за слов'янський союз Росії, України і Білорусі, та, врешті решт, поборники дещо містичної ідеї євразійства як субстантивного визначення невмирущої історичної місії Росії.

У своїй найвужчій формі пріоритет “ближнього зарубіжжя” включав цілком розумний засновок, що Росія спочатку повинна зосередитися на стосунках з новими незалежними державами, особливо тому, що вони залишалися пов'язаними з Росією через цілеспрямовано проваджену советську політику сприяння економічній взаємозалежності між ними. Це мало і економічний, і геополітичний вимір. “Спільний економічний простір”, про який часто говорили нові російські лідери, був реальністю, яку не могли ігнорувати лідери нових незалежних держав. Співпраця і навіть деяка інтеграція були економічною доконечністю. Таким чином, було не лише нормальним, але й бажаним сприяння спільним інституціям СНД для того, щоб дати задній хід руйнуванню і фрагментації, що їх викликав політичний розпад Советського Союзу.

Отже, для деяких росіян сприяння економічній інтеграції було функціонально дієвою і політично відповідною реакцією на те, що відбувалося. Аналогія з ЄС часто цитувалася як така, що пасує до постсоветської ситуації. Реставрацію імперії одверто відкинули стриманіші прихильники економічної інтеграції. Наприклад, у важливій доповіді під заголовком “Стратегія для Росії”, виданій

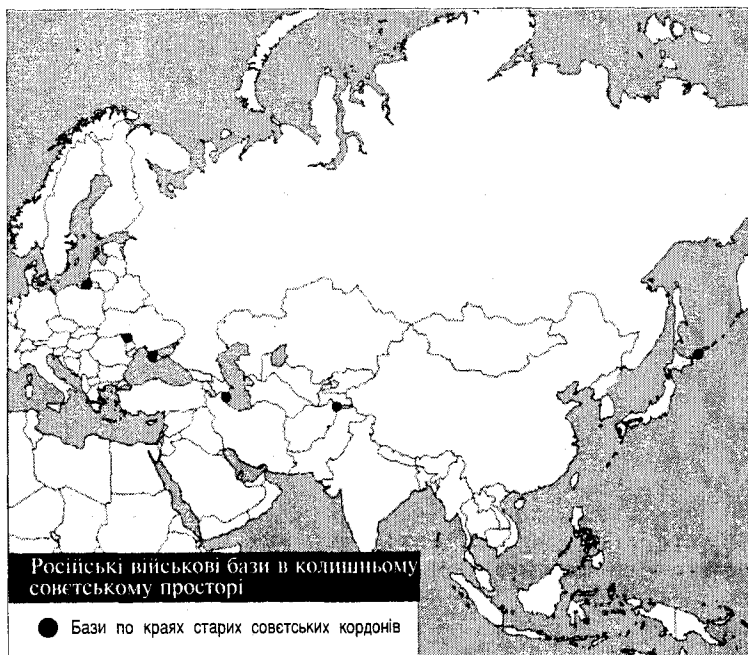
ще в червні 1992 року Радою зовнішньої політики і безпеки, група впливових осіб та урядових чиновників дуже підкреслено виступала за “постімперську цивілізовану інтеграцію” як найправильнішу програму для постсовєтського “спільного економічного простору”.

Проте акцент на “ближньому зарубіжжі” був не просто політично м’якою доктриною регіональної економічної співпраці. Його геополітичне наповнення мало імперські обертони. Навіть відносно поміркована доповідь 1992 року говорила про відновлену Росію, яка з часом установить стратегічне партнерство із Заходом, у якому Росія матиме роль “регулювання ситуації у Східній Європі, Середній Азії та на Далекому Сході”. Інші прихильники цього пріоритету були зухвалішими, недвозначно заявляючи про “виняткову роль” Росії в постсовєтському просторі і звинувачуючи Захід в участі в антиросійській політиці, наданні допомоги Україні та іншим новим незалежним державам.

Типовим, але аж ніяк не крайнім прикладом була дискусія, яку вів у 1993 році Ю. Амбарцумов, між головою парламентського комітету закордонних справ та колишнім прихильником пріоритету “партнерства”, який одверто стверджував, що колишній совєтський простір є винятково російською сферою геополітичного впливу. У січні 1994 року йому підтакнув колись енергійний прихильник прозахідного пріоритету, міністр закордонних справ Андрей Козирев, який заявив, що Росія “повинна зберегти свою військову присутність у регіонах, які були сферою її інтересів упродовж століть”. І дійсно, *Известия* 8 квітня 1994 року повідомили, що Росії вдалося утримати не менше, ніж двадцять вісім військових баз на теренах нових незалежних країн, — і проведена на карті лінія, що зв’язує російські військові підрозділи в Калінінграді, Молдавії, Криму, Вірменії, Таджикистані та на Курильських островах, приблизно доходить до зовнішніх меж колишнього Совєтського Союзу, як видно на карті на стор. 108.

У вересні 1995 року президент Єльцин видав офіційний документ про російську політику щодо СНД, який кодифікував російські цілі таким чином:

Головною метою політичного курсу Росії щодо СНД є створити економічно і політично інтегровану асоціацію держав, здатних претендувати на своє належне місце у світовій спільноті... консолідувати Росію як провідну силу у формуванні нової системи міждержавних політичних і економічних відносин на території постсоюзного простору.

Належить звернути увагу на наголос, поставлений на політичному вимірі цього зусилля, посилення на єдину цілість, що претендує на "своє місце" у світовій системі, та на домінуючу роль Росії у цій новій цілості. Послідовно на цьому наголошуючи, Москва наполягала, щоб політичні і військові зв'язки між Росією і недавно утвореною СНД також зміцнювалися; щоб було створено спільне військове командування; щоб озброєні сили держав СНД були пов'язані формальною угодою і щоб "зовнішні" кордони СНД підлягали централізованому (тобто московському) контролю; щоб російські сили відігравали вирішальну роль у будь-яких миротворчих акціях у СНД; та щоб формувалася спільна зовнішня політика в СНД, чії основні інституції вже розмістилися в Москві (а не в Мінську, як було спочатку домовлено в 1991 році), з російським президентом у президії зустрічей у верхах СНД.

І то було ще не все. Документ із вересня 1995 року декларував, що:

Необхідно гарантувати російську теле- і радіотрансляцію у ближньому зарубіжжі, підтримувати розповсюдження російської преси в регіонах, крім того, Росія повинна навчати національні кадри для держав СНД.

Особливу увагу слід звертати на відновлення позиції Росії як основного навчального осередку на території постсовєтського простору, пам'ятаючи про потребу навчати молоде покоління в державах СНД у дусі дружніх стосунків з Росією.

Відображаючи цей настрій на початку 1996 року, російська Дума дійшла аж до того, що проголосила розпад Советського Союзу недейсним. Щобільше, навесні того ж року Росія підписала дві угоди, що забезпечували тіснішу економічну інтеграцію між Росією і схильними до компромісу членами СНД. Одна угода, підписана з великою помпою і пишнотою, фактично забезпечувала союз між Росією і Білоруссю в новому “Союзі Суверенних Республік” (російська аббревіатура “ССР” зумисне нагадувала “СССР”, Советський Союз), інша, підписана Росією, Казахстаном, Білоруссю і Киргизстаном, постулювала створення розрахованого на тривалий період “Союзу Інтегрованих Держав”. Обидві ініціативи свідчили про нетерпіння, викликане повільним поступом інтеграції в СНД, і рішучість наполегливо її просувати.

Орієнтація на “ближнє зарубіжжя”, яка наголошувала на посиленні в СНД центрального механізму, тим самим поєднувала певні елементи усвідомлення об'єктивної економічної доконечності з міцною дозою суб'єктивної доконечності імперської. Але ніхто не дав глибшої філософської, а також геополітичної відповіді на все ще болюче питання “Що є Росія, яка її істинна місія і повноправні межі?”.

Саме цю порожнечу намагалася заповнити дедалі привабливіша доктрина євразійства з її зосередженням також на “ближньому зарубіжжі”. Вихідною точкою для цієї орієнтації — вираженої у досить культурній і навіть містичній термінології — був засновок, що геополітично і культурно Росія не є ані цілком європейською, ані цілком азійською і саме тому вона має свою власну відмінну євразійську ідентичність. Ця ідентичність є спадщиною унікального просторового владарювання Росії над величезною масою землі між Середньою Європою і берегами Тихого океану, спадщиною імперської державності, яку Москва викувала за

чотири століття експансії на Схід. Ця експансія асимілювала в Росію велике неросійське і неєвропейське населення, витворюючи там також єдину євразійську політичну і культурну індивідуальність.

Євразійство як доктрина не було постсоветським витвором. Уперше воно виринуло на поверхню в ХІХ столітті, але набуло поширення у столітті ХХ як чітко сформульована альтернатива советському комунізмові та як реакція на позірний занепад Заходу. Особливо активними у пропагуванні цієї доктрини як альтернативи советизмові були російські емігранти, які усвідомлювали, що національне пробудження неросіян у Советському Союзі вимагає універсальної наднаціональної доктрини для того, щоб падіння комунізму, яке колись настане, не призвело й до розпаду старої Великої Російської імперії.

Ще в середині 20-х років такі ідеї переконано сформулював князь Н. С. Трубецькой, провідний представник євразійства, який писав, що

[к]омунізм є, фактично, замаскованою версією європейства в руйнуванні духовних основ і народності російського життя, в пропаганді матеріалістичного характеру мислення, яке реально керує і Європою, і Америкою...

Нашим завданням є створення цілком нової культури, нашої власної культури, яка не нагадуватиме європейську цивілізацію... де Росія перестане бути викривленим віддзеркаленням європейської цивілізації... де вона знову стане собою: Росія-Євразія, свідомий нащадок і носій великої спадщини Чингіс-хана.⁶

Цей погляд знайшов у збуреному постсоветському середовищі спраглу публіку. З одного боку, комунізм зневажався як зрада російської православності і особливої містичної "російської ідеї"; з іншого, відкидалося західництво, тому що Захід, і особливо Америка, сприймався як зіпсований, антиросійський культурно і схильний заперечувати історично і географічно вкорінену претензію Росії на її винятковий контроль над євразійськими теренами.

Євразійству надали академічного лиску часто цитовані праці Лева Гумільова, історика, географа і етнографа, чії книжки

⁶ Н. С. Трубецькой, "Спадщина Чингіс-хана", *Cross Currents* 9 (1990):68.

“Середньовічна Росія і Великий Степ”, “Ритми Євразії” і “Географія етносу в історичному часі” дали могутні аргументи для твердження, що Євразія є природнім географічним середовищем відмінного “етносу” — російського народу, наслідком історичного симбіозу між ним і неросійськими жителями відкритого степу, що витворив унікальну євразійську культурну і духовну ідентичність. Гумільов попереджав, що пристосовання до Заходу означатиме для російського народу не менше, ніж утрату власних “етносу і душі”.

Ці погляди були повторені, хоча примітивно, різними російськими націоналістичними політиками. Колишній віцепрезидент Єльцина Александр Руцкой, наприклад, твердив, що “з огляду на геополітичну ситуацію країни, є очевидним, що Росія становить єдиний міст між Азією і Європою. Хто стане господарем цього простору, той стане господарем світу”.⁷ Комуністичний суперник Єльцина в 1996 році Геннадій Зюганов, всупереч його марксистівсько-ленінським переконанням, скористався з містичного наголошування євразійства на особливій духовній і місіонерській ролі російського народу у великих просторах Євразії, заявляючи, що Росію було обдаровано і унікальним культурним призначенням, і особливо вигідною географічною базою для втілення глобального лідерства.

Поміркованішу і прагматичнішу версію євразійства висунув також лідер Казахстану Нурсултан Назарбаєв. Маючи вдома майже рівний поділ на місцевих казахів і російських осадників і шукаючи засіб, щоб якимось чином послабити тиск Москви в бік політичної інтеграції, Назарбаєв пропагував концепцію “Євразійського Союзу” як альтернативу безликій і недієвій СНД. Хоча його версії бракувало містичного наповнення традиційнішого євразійського мислення і, звичайно, її основою не була особлива місіонерська роль росіян як лідерів Євразії, вона виходила з переконання, що Євразія — визначена географічно в межах, аналогічних до кордонів Советського Союзу, — становить органічне ціле, яке, крім того, мусить мати політичний вимір.

До певної міри, зусилля надати “ближньому зарубіжжю” найвищий пріоритет у російській геополітичній думці виправдувалося почуттям, що з точки зору безпеки й економіки

⁷ Інтерв'ю в *L'Espresso* (Рим), 15 липня 1994.

певний рівень порядку і компромісу між постімперською Росією і новими незалежними державами був абсолютною доконечністю. Однак тим, що надавало значній частині дискусії сюрреалістичного відтінку, було ще живе переконання, що якимось чином, добровільно (через економіку) чи як наслідок остаточного відновлення Росією втраченої влади — вже не кажучи про особливу євразійську чи слов'янську місію Росії — політична “інтеграція” колишньої імперії буде і бажаною, і здійсненою.

Під цим оглядом часто згадуване порівняння з ЄС нехтує істотну розбіжність: ЄС, навіть допускаючи особливий вплив Німеччини, не є керований єдиною владою, яка б затіняла усіх членів у відносному ВВП, населенні чи території. Крім того, ЄС не є наступником національної імперії із звільненими членами, які підозрюють, що “інтеграція” це кодове слово відновлення підлеглості. Навіть якби було так, можна легко уявити, якою була б реакція європейських держав, якби Німеччина формально оголосила, що її метою є консолідація і розширення своєї провідної ролі у ЄС подібно до позиції, висловленої в офіційній заяві Росії з вересня 1995 року, цитованій вище.

Аналогія з ЄС має ще одну ваду. Відкриті та порівняно розвинуті західноєвропейські економіки були готовими до демократичної інтеграції, а більшість західних європейців розуміла відчутну економічну і політичну користь від такої інтеграції. Бідніші західноєвропейські країни, крім того, могли виграти від значних субсидій. І навпаки, нові незалежні держави сприймали Росію як політично нестабільну, але як таку, що все ще плекає панівні амбіції, економічно ж як перепону до їхньої участі в глобальній економіці та їхнього доступу до таких необхідних закордонних інвестицій.

Особливо сильним був опір ідеям Москви про “інтеграцію” на Україні. Її лідери скоро розпізнали, що така “інтеграція”, особливо в світлі російських застережень стосовно легітимності української незалежності, згодом привела б до втрати національної суверенності. Щобільше, суворе ставлення до нової української держави — небажання визнати кордони України, піддавання сумніву права України на Крим, наполягання на винятковому екстериторіальному контролі над портом Севастополя — надало пробудженому українському націоналізмові виразно антиросійської різкості. Самовизначення української державності під час

критичної стадії формування в історії нової держави, таким чином, відвернулося від традиційної антипольської чи антирумунської орієнтації і натомість зосередилося на опозиції до будь-яких російських пропозицій щодо більш інтегрованого СНД, особливої слов'янської спільноти (з Росією і Білоруссю) чи Євразійського Союзу, вгадуючи в них російську імперську тактику.

Рішучість України зберегти свою незалежність була заохочувана підтримкою ззовні. Хоча спочатку Захід, і особливо Сполучені Штати, не поспішали визнати геополітичну важливість самостійної Української держави, до середини 90-х років і Америка, і Німеччина стали сильною опорою самостійної ідентичності Києва. У липні 1996 року американський секретар оборони заявив: “Вага України як незалежної країни для безпеки і стабільності в усій Європі є неоціненною”, а у вересні німецький канцлер — попри його сильну підтримку президента Єльцина — пішов навіть далі, заявивши, що “вже ніхто не може загрожувати міцній позиції України в Європі ...Ніхто вже не зможе ставити під сумнів незалежність і територіальну цілісність України”. Американські політики, до того ж, стали описувати американо-українські стосунки як “стратегічне партнерство”, зумисне звертаючись до фрази, якою раніше описувано стосунки американо-російські.

Без України, як уже відзначалося, імперська реставрація, що спирається або на СНД, або на євразійство, не була життєздатним вибором. Імперія без України згодом означала б Росію, що стала б більш “азійською” і більш віддаленою від Європи. Щобільше, євразійство, крім усього іншого, не дуже вабило нових незалежних середньоазіатів, лише деякі з них прагнули нового союзу з Москвою. Узбекистан особливо наполегливо підтримував протести України проти будь-якого піднесення СНД до наднаціональної цілості і протистояв російським ініціативам, що мали на меті посилити СНД.

Інші держави СНД, також недовірливі до намірів Москви, намагалися згуртуватися навколо України й Узбекистану і протистояти тискові Москви до тіснішої політичної та військової інтеграції. Щобільше, майже у всіх нових державах поглиблювалося відчуття національної свідомості, такої свідомості, яка дедалі більше зосереджувалася на зреченні колишньої підкореності Москві як колоніалізму і на викорінюванні його наслідків. Так, навіть етнічно вразливий Казахстан приєднався до інших середньоазіатських держав, відмовившись від кириличної абетки

і замінивши її латинською, як це давніше зробила Туреччина. Фактично, до середини 90-х років блок, що його спокійно вела Україна і що складався з Узбекистану, Туркменистану, Азербайджану і деколи також Казахстану, Грузії і Молдавії, утворився неформально, щоб стати на перешкоді російським намаганням використати СНД як знаряддя політичної інтеграції.

Подальше наполягання України лише на обмеженій і переважно економічній інтеграції позбавило ідею “Слов’янського Союзу” будь-якого практичного сенсу. Пропагована деякими слов’янофілами і підтримана Александром Солженіциним, ця ідея, коли її відкинула Україна, автоматично стала геополітично беззмістовною. Вона залишала Білорусь саму з Росією; крім того, вона означала можливий поділ Казахстану, при якому його населені росіянами північні регіони потенційно стали б частиною такого союзу. Зрозуміло, що такий вибір не був утішним для нових керівників Казахстану і просто посилював антиросійський тиск націоналізму. Для Білорусі “Слов’янський Союз” без України означав не що інше, як злиття з Росією, також запалюючи почуття націоналістичного обурення, хоча й досить зникомі.

Ці зовнішні перепоони для політики “ближнього зарубіжжя” дуже посилювало значне внутрішнє обмеження: настрої російського народу. Всупереч риториці та політичній агітації владушої еліти про особливу місію Росії у просторі колишньої імперії, росіяни — почасти з явної втоми, але й зі здорового глузду — не виявляли великого ентузіазму щодо будь-якої амбітної програми відновлення імперії. Вони ставилися прихильно до відкритих кордонів, відкритої торгівлі, свободи пересування і, особливо, статусу російської мови, але політична інтеграція, надто якщо вона тягне за собою економічні витрати чи вимагає пролиття крові, не збуджувала великого ентузіазму. За розпадом Союзу шкодували, до його відновлення ставилися прихильно; але громадська реакція на війну в Чечні показувала, що будь-якій політиці, яка переступає межі застосування економічних важелів і/чи політичного тиску, бракуватиме народної підтримки.

Коротко кажучи, найбільшим геополітичним недоліком пріоритету “ближнього зарубіжжя” було те, що Росія виявилася недостатньо сильною політично, щоб накинути свою волю, та недостатньо притягальною економічно, щоб могли привабити нові держави. Російський тиск просто змушував їх шукати більше

зовнішніх зв'язків, у першу чергу із Заходом, але в деяких випадках також із Китаєм та ключовими ісламськими країнами на півдні. Коли Росія погрожувала сформувати власний військовий блок у відповідь на експансію НАТО, вона напрошувалася на запитання: з ким? І відповідь була ще болючіша: шонайбільше, напевно, з Білоруссю і Таджикистаном.

Нові держави шораз більше не довіряли навіть досконало обгрунтованим і доконечним формам економічної інтеграції з Росією, боячись можливих політичних наслідків. Водночас ідеї євразійської місії і слов'янської таїни, що їх приписувала собі Росія, привели єдино до ще більшого відособлення Росії від Європи і взагалі від Заходу, тим самим затягуючи постсовєтську кризу і відкладаючи доконечне оновлення і озахіднення російського суспільства — те саме, що зробив Кемаль Ататюрк у Туреччині по слідах краху Османської імперії. Тож вибір “ближнього зарубіжжя” подав Росії не геополітичне вирішення, а геополітичну ілюзію.

Якщо не кондомініум з Америкою і не “ближнє зарубіжжя”, тоді який ще геостратегічний вибір був відкритий для Росії? Неспроможність західної орієнтації, яка була більше гаслом, аніж реальністю, витворити для “демократичної Росії” бажану глобальну рівність із Америкою, викликала розчарування серед демократів, тоді як неохоче визнання, що “реінтеграція” старої імперії — це в найкращому разі віддалена можливість, схилило деяких російських геополітиків грати з ідеєю певного контральянсу, націленого на гегемонну позицію Америки у Євразії.

На початку 1996 року президент Єльцин замінив зорієнтованого на Захід міністра закордонних справ Козирєва на досвідченішого, але й більш ортодоксального колишнього комуністичного фахівця Євгенія Прімакова, чиїми давніми зацікавленнями були Іран і Китай. Деякі російські коментатори припускали, що орієнтація Прімакова може підштовхнути спробу викувати нову “антигегемоністичну” коаліцію, сформовану навколо трьох сил, і найбільшим її інтересом буде послаблення першості Америки у Євразії. Деякі перші поїздки і заяви Прімакова зміцнювали це враження. Щобільше, наявні китайсько-іранські зв'язки у торгівлі зброєю, так само як і схильність Росії співпрацювати з Іраном в його стараннях збільшити доступ до ядерної енергії, здавалося, давали досконалу нагоду для тіснішого

політичного діалогу і майбутнього альянсу. Результат міг би, принаймні теоретично, звести разом провідну слов'янську силу світу, найбільш войовничу ісламську силу світу та найбагатшу населенням, могутню азійську силу світу і створити потужну коаліцію.

Доконечним відправним пунктом такого контральянсу було відновлення двосторонніх китайсько-російських зв'язків, підживлюваних незадоволенням політичних еліт в обох країнах з постанови Америки як єдиної наддержави. На початку 1996 року Єльцин поїхав до Пекіну і підписав декларацію, яка ясно викривала глобальні “гегемоністичні” тенденції, натякаючи на те, що дві держави стануть ув одній лаві проти Сполучених Штатів. У грудні китайський прем'єр-міністр Лі Пен зробив візит у відповідь, і обидві сторони не тільки ще раз висловили свою опозицію до міжнародної системи, в якій “домінує єдина влада”, але й схвалили зміцнення існуючих альянсів. Російські коментатори привітали такий крок, розглядаючи його як позитивний зсув у глобальному співвідношенні влади і як властиву відповідь на американське покровительство розширенню НАТО. Дехто навіть тишився, що китайсько-російський альянс відплатить Америці по заслугі.

Проте коаліція, де в союз із Росією вступили б Китай та Іран, могла б розвинутися лише в тому разі, якби Сполучені Штати були достатньо короткозорими, щоб ворогувати водночас із Китаєм та Іраном. Цілком певно, що таку можливість виключати не можна, і американський спосіб дій у 1995—1996 роках, здавалося, майже узгоджувався з думкою, що Сполучені Штати шукають антагоністичних стосунків водночас із Теграном і Пекіном. Проте ні Іран, ні Китай не були готові стратегічно зв'язати свою долю з нестабільною і слабкою Росією. Обидві держави розуміли, що така коаліція, шойно лиш вона вийде з-під тактичної оркестрації, ризикуватиме перспективою свого доступу до розвинутішого світу з його винятковою здатністю інвестувати та з його необхідною сучасною технологією. Росія могла запропонувати надто мало, щоб стати справді вартісним партнером в антигегемоністичній коаліції.

Фактично, не маючи спільної ідеології і будуючи об'єднання тільки на “антигегемоністичній” ілюзії, така коаліція була б, по суті, альянсом частини Третього Світу проти найрозвинутішої частини Першого. Жоден із її членів багато не здобув би, а Китай

особливо ризикував би втратити величезні інвестиційні вливання. Для Росії, як зазначив критичний російський геополітолог, так само, “фантом російсько-китайського альянсу... різко збільшив би шанси того, що Росію ще раз відрізали б від західної технології і капіталу”⁸. Угрупування з часом прирекло б усіх своїх учасників, буде їх два чи три, на тривалу ізоляцію і спільну відсталість.

Щобільше, Китай став би старшим партнером у будь-якій російській спробі встановити таку “антигегемоністичну коаліцію”. Маючи більше населення, будучи працьовитішим, здатним до інновацій і динамічнішим, плекаючи таємні потенційні територіальні плани щодо Росії, Китай неминуче звів би Росію до статусу молодшого партнера, і водночас не володів би засобами (і, мабуть, не мав би жодного бажання) допомогти Росії подолати її відсталість. Тож Росія стала б буфером межі шораз ширшою Європою і експансіоністичним Китаєм.

Зрештою, деякі російські експерти із закордонних справ продовжують плекати надію, що пауза в європейській інтеграції, в тому числі, можливо, через внутрішні західні розходження щодо майбутньої форми НАТО, з часом може створити принаймні тактичні нагоди для російсько-німецького чи російсько-французького загравання, в будь-якому випадку — на шкоду трансатлантичному зв'язкові Європи з Америкою. Ця перспектива далеко не нова, адже протягом холодної війни Москва періодично намагалася розіграти німецьку чи французьку карту. Попри це, деякі геополітики Москви мали рацію у своїх розрахунках, що пауза у європейських справах може утворити тактичні щілини, які можна буде використати на шкоду Америці.

Але це майже все, чого можна було досягти: чисто тактичні вибори. Схоже на те, що ні Франція, ні Німеччина не відмовляться від зв'язку з Америкою. Нерегулярне загравання, особливо з Францією, сфокусоване на якійсь вузькій проблемі, не можна виключати — але геополітичній переміні альянсів мав би передувати масовий переворот у європейських справах, розрив європейського об'єднання і трансатлантичних зв'язків. І навіть тоді малоімовірно, що європейські держави схильні будуть прагнути дійсно всеохопного геополітичного блоку з дезорієнтованою Росією.

⁸ Алексей Богатуров “Сучасні взаємини і перспективи взаємодії між Росією і Сполученими Штатами”, *Независимая газета*, 28 червня 1996.

Таким чином, жоден із контральянсових виборів, в остаточному розгляді, не дає життєздатної альтернативи. Вирішення нових геополітичних дилем Росії не прийде з контральянсом, і не з'явиться через ілюзію рівного стратегічного партнерства з Америкою або в намаганні створити якусь нову політично і економічно "інтегровану" структуру в просторі колишнього Советського Союзу. Всі в Росії уникають єдиного вибору, який реально для неї відкритий.

ДИЛЕМА ОДНІЄЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

Єдиний реальний геостратегічний вибір Росії — вибір, який міг би дати Росії реалістичну міжнародну роль і також збільшити до максимуму можливості перетворень і суспільного оновлення — це Європа. І не просто будь-яка Європа, а трансатлантична Європа розширених ЄС і НАТО. Така Європа стає реальністю, як ми це бачили в частині 3, і цілком вірогідно, що вона й далі буде тісно зв'язана з Америкою. Це Європа, з якою Росія змушена налагодити зв'язок, якщо вона хоче уникнути небезпечної геополітичної ізоляції.

Для Америки Росія занадто слабка, щоб бути партнером, але все ще занадто сильна, щоб бути просто об'єктом впливу. Більш імовірно, що вона стане проблемою, якщо Америка не створить оточення, яке допоможе переконати росіян, що найкращим вибором для їхньої країни є дедалі органічніший зв'язок із трансатлантичною Європою. Хоча довготерміновий російсько-китайський та російсько-іранський стратегічний альянс — малоімовірний, залишається очевидним, що для Америки важливо уникати політики, яка могла б відтягти Росію від прийняття остаточного геополітичного вибору. Америка повинна формувати стосунки з Китаєм та Іраном, якомога більше думаючи про їхній вплив на російські геополітичні розрахунки. Збереження ілюзій стосовно грандіозних геостратегічних шляхів може лише затримати історичний вибір, який Росія повинна зробити для того, щоб остаточно видужати від своєї глибокої хвороби.

Лише така Росія, яка бажає прийняти нові реальності Європи — як економічні, так і геополітичні, — зможе здобути користь від збільшення обсягу трансконтинентальної європейської співпраці

в комерції, комунікаціях, інвестиціях і освіті. Тож участь Росії в Раді Європи — справді крок у слушному напрямку. Він передбачає подальші інституційні зв'язки між новою Росією і Європою, яка розширюється. Він також означає, що якщо Росія йтиме своїм шляхом, вона не матиме ніякого іншого вибору, окрім того курсу, який свого часу вибрала постосманська Туреччина, коли вирішила відкинути свої імперські амбіції і вельми продумано стала на шлях модернізації, європеїзації та демократизації.

Жодний інший вибір не може запропонувати Росії ті вигоди, які може сучасна, багата і демократична Європа, зв'язана з Америкою. Європа і Америка не загрожують такій Росії, яка є неекспансивною національною і демократичною державою. Вони не мають ніяких територіальних планів щодо Росії, що їх у майбутньому може мати Китай, і не мають з нею спільного ненадійного і потенційно вибухового кордону, яким є насправді етнічно і територіально непевний кордон Росії з мусульманськими народами на півдні. А для Європи, як і для Америки, національна і демократична Росія, навпаки, є геополітично бажаною єдністю, джерелом стабільності у непостійному євразійському контексті.

Тим-то Росія стикається з дилемою: вибір на користь Європи і Америки вимагає — для того, щоб він міг принести відчутну вигоду, — насамперед однозначно зректися імперського минулого і, по-друге, не відступати ні на крок у справі збільшення політичних зв'язків Європи з Америкою заради безпеки. Перша вимога означає пристосування до геополітичного плюралізму, який здобув перевагу в просторі колишнього Советського Союзу. Таке пристосування не виключає економічної співпраці, яка подібна радше до моделі старого європейського “регіону вільної торгівлі”, але воно не може включати обмежень на політичну суверенність нових держав — просто через те, що вони цього не бажають. Під цим оглядом найбільш важливо, щоб Росія ясно й недвозначно прийняла самостійне існування України, її кордони та її особливу ідентичність.

Другу ж вимогу стерпіти буде, можливо, навіть важче. Справжні взаємини співпраці з трансатлантичною спільнотою не можуть будуватися на переконанні, що ті демократичні держави Європи, які бажають бути її частиною, можна виключити з неї тільки тому, що так скаже Росія. Розширення цієї спільноти не варто підганяти і, звичайно, не треба йому сприяти на антиросійській основі. Але зупиняти його ані не може, ані не повинна будь-яка політична

вказівка, яка віддзеркалює застаріле поняття про європейські стосунки безпеки. Зростання демократичної Європи має бути відкритим історичним процесом, який не підлягатиме політично свавільним географічним обмеженням.

Багатьом росіянам цю дилему однієї альтернативи спочатку, і найближчим часом, можливо, буде важко розв'язати. Вона вимагатиме величезного акту політичної волі і, крім того, мабуть, видатного лідера, здатного зробити вибір і чітко сформулювати образ демократичної, національної, справді сучасної європейської Росії. Станеться це не за короткий час. Подолання посткомуністичної та постімперської криз вимагатиме не лише більше часу, ніж у випадку з посткомуністичною трансформацією Середньої Європи, але й появи далекоглядного і стабільного керівництва. Ніякого російського Ататюрка нині не видно. Попри те, згодом росіяни змушені будуть визнати, що національне визначення Росії є актом не капітуляції, а звільнення.⁹ Вони змушені будуть визнати, що те, що Єльцин сказав у Києві в 1990 році про неімперське майбутнє Росії, — це справді норма. І справді, неімперська Росія все ще стане великою державою, яка охоплюватиме Євразію, найбільшу територіальну одиницю світу.

В кожному разі, визначення того, “що є Росія і де є Росія”, відбуватиметься лише поетапно і вимагатиме мудрої та твердої позиції Заходу. Америка і Європа змушені будуть допомагати. Вони мають запропонувати Росії не тільки особливу угоду чи привілеї у НАТО, але й почати з нею процес вивчення образу майбутньої трансатлантичної системи безпеки і співпраці, яка вийде поза межі просторової структури Організації безпеки і співпраці у Європі (ОБСЄ). І якщо Росія консолідує свої внутрішні демократичні інституції і зробить політичний поступ в економічному розвитку на засадах вільного ринку, не слід виключати її ближче спілкування з НАТО і ЄС.

Водночас для Заходу, особливо для Америки, настільки ж важливо провадити політику, яка збереже цю дилему однієї альтернативи для Росії. Політична й економічна стабілізація нових постсовєтських держав — основний чинник, що зробить неунікненним історичне самовизначення Росії. Тому підтримка нових постсовєтських держав — задля геополітичного плюралізму

⁹ На початку 1996 року генерал Александр Лебедь опублікував важливу статтю (“Згасання імперії чи відродження Росії”, *Сьогодні*, 26 квітня 1996), в якій йшлося, по суті, про те саме.

у просторі колишньої советської імперії — має бути невід'ємною частиною політики, мета якої — змусити Росію недвозначно здійснити її європейський вибір. Серед цих країн три особливо важливі: Азербайджан, Узбекистан та Україна.

Незалежний Азербайджан може служити коридором для доступу Заходу до багатих на енергію басейну Каспійського моря та Середньої Азії. І навпаки, підкорений Азербайджан означатиме, що Середня Азія може стати ізольованою від зовнішнього світу і через те політично піддатливою на російський тиск до інтеграції. Узбекистан, національно найжиттєздатніший і найбільш населений з-поміж середньоазіатських держав, становить основну перепону для будь-якого відновлення російського контролю над регіоном. Його незалежність є вирішальною для виживання інших середньоазіатських держав, і він найменше піддається на російський тиск.

Однак найважливішою є Україна. Коли ЄС і НАТО розширюватимуться, Україна з часом матиме можливість вибирати, хоче вона чи ні стати частиною котроїсь із цих організацій. Правдоподібно, що задля зміцнення свого самостійного статусу Україна захоче приєднатися до обидвох, як тільки вона межуватиме з ними, а внутрішні перетворення в ній дадуть їй право на членство. Хоча це справа не близького часу, для Заходу не зарано — далі зміцнюючи з Києвом зв'язки економіки і безпеки — визначити десятиліття 2005—2015 років як розумні часові рамки для початку поступового включення України, адже таким чином він зменшить ризик того, що українці боятимуться зупинки експансії Європи на польсько-українському кордоні.

Росія, всупереч її протестам, змушена буде мовчки змиритися з тим, що в 1999 році НАТО, розширюючися, включить кілька середньоєвропейських країн, тому що культурна і соціальна прірва між Росією і Середньою Європою з часу падіння комунізму дуже поглибилася. Натомість Росії буде незрівнянно важче змиритися зі вступом до НАТО України, бо змирення з цим означатиме визнання, що доля України вже не є органічно зв'язана з долею Росії. Проте, якщо Україна має вижити як незалежна держава, вона змушена буде стати частиною Середньої Європи, а не Євразії, і якщо вона буде частиною Середньої Європи, тоді вона повинна буде повністю поділяти зв'язки Середньої Європи з НАТО та з Європейським Союзом. Прийняття Росією цих зв'язків означатиме власне рішення Росії також стати справжньою частиною Європи.

Відмова Росії була б рівнозначною запереченню Європи на користь відособленого “євразійського” самовизначення та існування.

Ключовий пункт, про який треба пам’ятати, — це те, що Росія не може існувати в Європі без України, яка теж належить до Європи, тоді як Україна може бути в Європі без Росії. Якщо припустити, що Росія вирішить ізв’язати свою долю з Європою, звідси випливає, що включення України в європейські структури, які зростають, є у власних інтересах Росії. І справді, стосунки України з Європою могли б стати поворотним пунктом для самої Росії. Але це також означає, що визначальний момент для стосунків Росії з Європою ще далеко, — “визначальний” у тому сенсі, що вибір України на користь Європи приводить на думку рішення Росії щодо наступної фази її історії: або також стати частиною Європи, або стати євразійським вигнанцем, ані посправжньому європейським, ані азіатським, загрузлим у конфліктах із “ближнім зарубіжжям”.

Треба сподіватися, що стосунки співпраці між Європою, яка зростає, та Росією можуть перейти від формальних двосторонніх зв’язків до більш органічних і зобов’язальних економічних, політичних і оборонних. Таким чином, протягом двох десятиліть наступного століття Росія могла б швидко стати невід’ємною частиною Європи, яка охопила б не лише Україну, а й сягнула б до Ірану і навіть далі. Спілкування чи навіть певного виду членство Росії в європейських і трансатлантичних структурах, у свою чергу, відкрило б двері включенню трьох закавказьких країн — Грузії, Вірменії та Азербайджану, які всією душею прагнуть європейських стосунків.

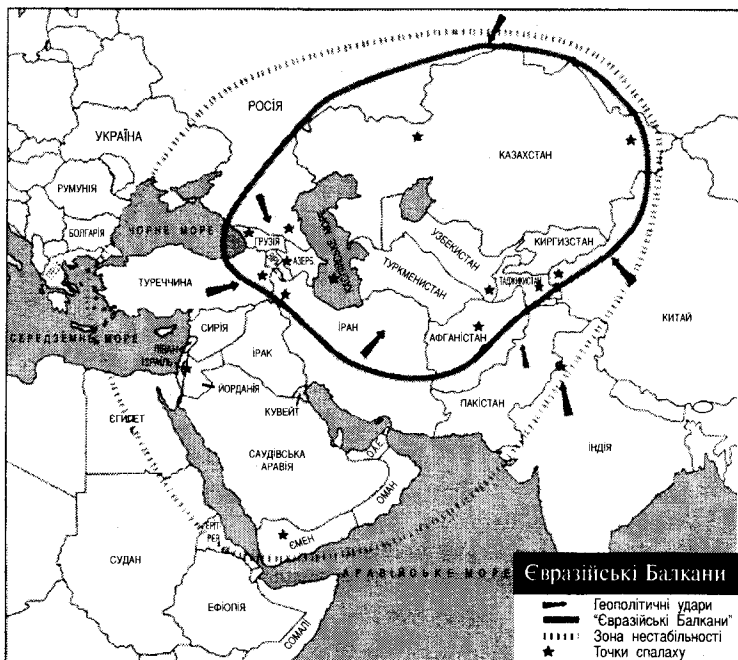
Важко передбачити, наскільки швидко може розвиватися цей процес, але одна річ певна: він ітиме швидше, якщо сформується геостратегічний контекст, котрий штовхатиме Росію в цьому напрямку, водночас закриваючи перед нею інші спокуси. І що швидше рухатиметься Росія до Європи, то швидше чорна діра Євразії наповниться суспільством, яке ставатиме шораз сучаснішим і демократичнішим. І дійсно, для Росії дилема однієї альтернативи більше не буде справою геополітичного вибору, а справою зіткнення з альтернативами виживання.

ЧАСТИНА 5

Євразійські Балкани

У Європі слово “балкани” викликає в уяві образи етнічних конфліктів і великовладне регіональне суперництво. Євразія також має свої “Балкани”, але євразійські Балкани набагато більші, густіше заселені і навіть релігійно та етнічно менш однорідні. Вони розташовані у великому географічному периметрі, який розмежовує центральну зону глобальної нестабільності, визначену в частині 2, й охоплює частини Південно-Східної Європи, Середньої та Південної Азії, регіон Перської затоки і Середній Схід.

Євразійські Балкани формують унутрішнє ядро цього великого периметру (див. карту на стор. 124) і відрізняються від його зовнішньої зони однією особливо значущою рисою: вони є вакуумом влади. Проте більшість держав, розташованих біля Перської затоки та в Середній Азії, також нестабільні, і основним арбітром у цьому регіоні є американська сила. Отже, нестабільний регіон у зовнішній зоні є простором гегемонії єдиної сили, і стримує його та сама гегемонія. У протилежність, євразійські Балкани насправді нагадують давні, відомі Балкани у Південно-Східній Європі: не тільки їхнє політичне існування є нестабільним, але вони ще й викликають і провокують утручання могутніших

сусідів, кожен з яких настроєний протистояти регіональному пануванню іншого. Саме це знайоме поєднання владного вакууму і владного усмоктування виправдує термін "євразійські Балкани".

Традиційні Балкани були потенційною геополітичною винагородою в боротьбі за європейське верховенство. Євразійські Балкани, що "осідлали" зростаючу транспортну систему, яка повинна навпростець з'єднувати найбагатші і найпрацьовитіші західні та східні краї Євразії, також геополітично важливі. Щобільше, з точки зору безпеки та історичних амбіцій вони важливі для принаймні трьох найближчих і наймогутніших сусідів, а саме, Росії, Туреччини та Ірану, де Китай також проявляє щораз більше політичне зацікавлення в регіоні. Однак євразійські Балкани набагато вагоміші як потенційна економічна винагорода: в цьому регіоні, крім важливих мінералів, у тому числі золота, міститься величезна концентрація газових і нафтових резервів.

Світове споживання енергії неодмінно зросте за наступні два

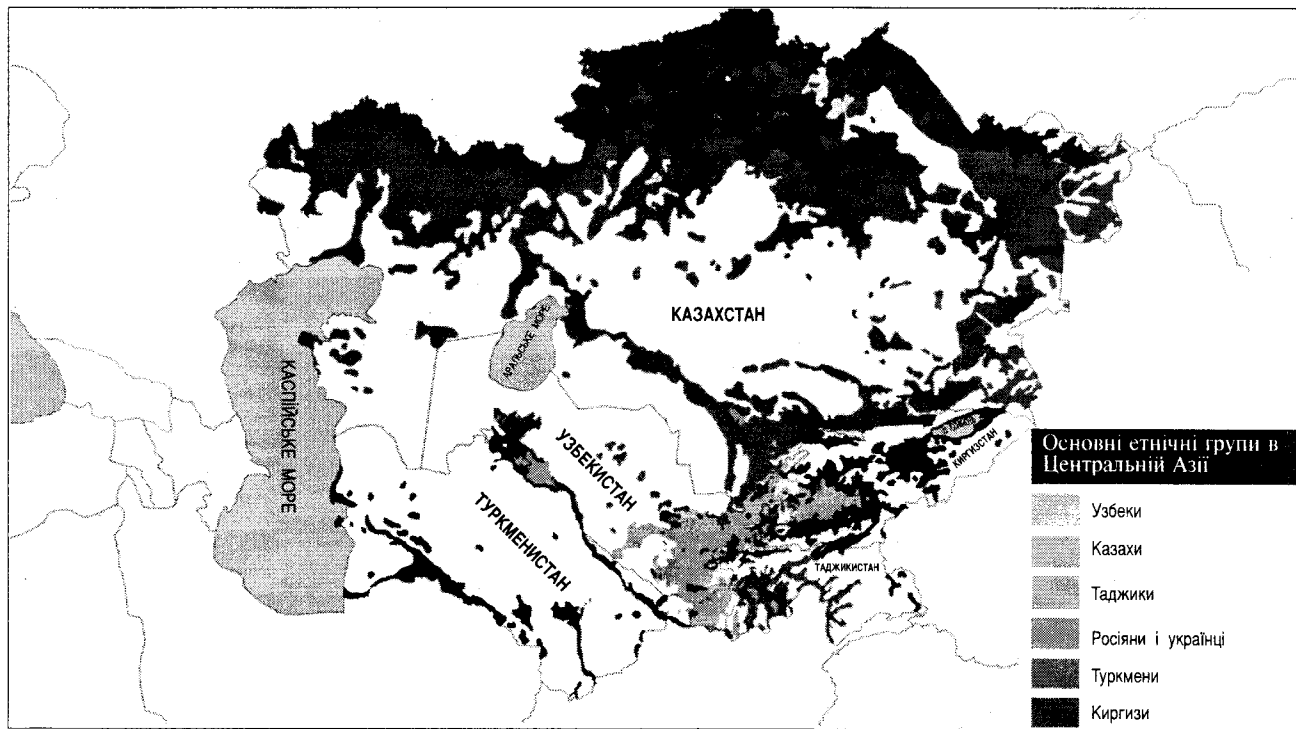
чи три десятиліття. Оцінки американського Департаменту енергетики передбачають, що між 1993 і 2015 роками світова потреба зросте більше, ніж на 50 відсотків, а найбільше її споживання зросте на Далекому Сході. Рушійна сила економічного розвитку Азії вже чинить великий тиск на розвідування та експлуатацію нових джерел енергії, крім того, відомо, що резерви природного газу і нафти в середньоазіатському регіоні і в басейні Каспію перевищують резерви Кувейту, Мексиканської затоки чи Північного моря.

Доступ до цих ресурсів та поділ їх потенційного багатства становлять цілі, які пробуджують національні амбіції, спонукають корпоративні зацікавлення, розпалюють історичні претензії, оживляють імперські прагнення та міжнародне суперництво. Ще більш нестійкою цю ситуацію робить те, що регіон є не лише владно вакуумним, але й внутрішньо нестабільним. Кожна з цих країн страждає від серйозних внутрішніх проблем, усі вони мають кордони, які є або предметом претензії сусідів, або етнічного незадоволення; лише кілька з них національно однорідні, а декотрі уже вплутані в територіальні, етнічні чи релігійні суперечки.

ЕТНІЧНИЙ КАЗАН

До євразійських Балканів входить дев'ять країн, які певним чином відповідають поданому описові, а ще дві є потенційними кандидатами. Дев'ять із них це Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Азербайджан, Вірменія і Грузія — всі вони колись належали до зниклого Советського Союзу, — а також Афганістан. Потенційним додатком до списку є Туреччина та Іран, обоє набагато життєздатніші, обоє активні суперники за регіональний вплив у євразійських Балканах, а отже — обоє значущі геостратегічні гравці у регіоні. Водночас обоє потенційно вразливі на внутрішні етнічні конфлікти. Якби котрась із тих країн або обидві дестабілізувалися, внутрішні проблеми регіону стали б некерованими, тоді як зусилля стримати регіональне панування Росії стали б навіть марними.

Три держави Закавказзя — Вірменія, Грузія й Азербайджан — побудовані, можна сказати, на справді історичних націях. Як наслідок, націоналізм у них і поширений, і напружений, а зовнішні

Населення (млн., '95)	Азербайджан	Афганістан	Вірменія	Грузія	Казахстан	Киргизстан	Таджикистан	Туркменистан	Узбекистан
	7,8	21,3	3,6	5,7	17,4	4,8	6,2	4,1	23,1
Тривалість життя	71,1	45,4	72,4	73,1	68,3	68,1	69,010	65,4	68,8
Етнічний поділ	Азербайджанці (90%)	Пуштуни (38%)	Вірмени (93%)	Грузини (70,1%)	Казахи (41,9%)	Киргизи (62,4%)	Таджикки (64,9%)	Туркмени (73,3%)	Узбеки (71,4%)
	Дагестанці (3,2%)	Таджикки (25%)	Азербайджанці (3%)	Вірмени (8,1%)	Росіяни (37%)	Росіяни (21,5%)	Узбеки (25%)	Росіяни (9,8%)	Росіяни (8,3%)
	Росіяни (2,5%)	Хазари (19%)	Росіяни (2%)	Росіяни (6,3%)	Українці (5,2%)	Узбеки (12,9%)	Росіяни (3,5%)	Узбеки (9%)	Таджикки (4,7%)
	Вірмени (2,3%)	Узбеки (6%)	Інші (2%)	Азербайджанці (5,7%)	Німці (4,7%)	Українці (2,5%)	Інші (6,6%)	Казахи (2%)	Казахи (4,1%)
	Інші (2%)			Осетинці (3%)	Узбеки (2,1%)	Німці (2,4%)		Інші (5,9%)	Татари (2,4%)
				Абхазці (1,8%)	Татари (2%)	Інші (8,3%)			Каракалпаки (2,1%)
				Інші (5%)	Інші (7%)				Інші (7%)
ВНП (млрд. доларів)*	13,8	NA	8,1	6,0	55,2	8,4	8,5	13,1	54,5
Основний експорт:	Нафта, газ	Пшениця	Золото	Цитрусові	Нафта	Вовна	Бавовна	Природний газ	Бавовна
	Хімікалії	Домашня	Алюміній	Чай, вино	Чорні метали	Хімікалії	Алюміній	Бавовна**	Золото
	Нафтодобувне обладнання	худоба	Транспортне обладнання	Устаткування	Кольорові метали	Бавовна	Фрукти	Нафто-продукти**	Природний газ
	Текстиль	Фрукти	Електро-обладнання	Чорні метали	метали	Чорні метали	Олія	Електрика	Міндобрива
	Бавовна	Килими	Електро-обладнання	Кольорові метали	Хімікалії	Кольорові метали	Текстиль	Текстиль	Чорні метали
		Вовна	обладнання	метали	Зернові	Вовна	Килими	Килими	Текстиль
		Самоцвіти			М'ясо	Взуття			Харчові продукти
					Вугілля	Устаткування			
						Тютюн			

* Паритет купівельної спроможності: '94, виведені з приблизних розрахунків Світового Банку на 1992 рік. **Туркменистан є десятим в світі виробником бавовни, має п'яті в світі резерви природного газу і значні запаси нафти.

конфлікти мають тенденцію бути ключовими викликами їхньому добробуту. П'ять нових середньоазіатських держав, навпаки, можна сказати, перебувають радше у фазі побудови націй, з усе ще сильними родовими та етнічними ідентичностями, завдяки яким внутрішні чвари стають найбільшою проблемою. У кожній державі ці вразливі місця спровокували експлуатацію могутніших імперських сусідів.

Євразійські Балкани — це етнічна мозаїка (див. попередню таблицю і карту). Кордони цих держав були довільно визначені советськими картографами у 20-х і 30-х роках, коли формально творилися советські республіки. (Винятком є Афганістан, який ніколи не був частиною Советського Союзу.) Кордони вимальовували переважно за етнічним принципом, але вони відбивали також бажання Кремля утримувати південний регіон Російської імперії внутрішньо розділеним і, таким чином, більш підлеглим.

Відповідно, Москва відкидала пропозиції середньоазіатських націоналістів переплавити різні народи Середньої Азії (більшість із яких ще не мала в собі спонукальної сили націоналізму) в єдину політичну одиницю — названу “Туркестаном”, — вважаючи за краще створити п'ять окремих “республік”, кожен з відмінною новою назвою і ламаними кордонами. Вочевидь, із тих самих міркувань Кремль відмовився від планів щодо єдиної Закавказької Федерації. Тож не дивно, що після краху Советського Союзу ані три держави Закавказзя, ані п'ять держав Середньої Азії не були цілком готові до свого незалежного статусу і до необхідної регіональної співпраці.

В Закавказзі менш ніж 4 мільйони населення Вірменії і понад 8 мільйонів людності Азербайджану скоро ув'язалися у відкриту війну за статус Нагірного Карабаху, здебільша вірменами населеного анклаву в Азербайджані. Конфлікт породив широкоюсяжні етнічні чистки, під час яких сотні тисяч біженців і вигнанців утікали в обидвох напрямках. Якщо взяти до уваги те, що Вірменія — християнська, а Азербайджан — мусульманський, війна мала обертона релігійного конфлікту. Економічно виснажлива війна дуже ускладнила для кожної країни самостановлення як твердо незалежної. Вірменія стала більше покладатися на Росію, яка надавала значну військову допомогу, тоді як нова незалежність і внутрішня стабільність Азербайджану була поставлена під загрозу втратою Нагірного Карабаху.

Вразливість Азербайджану має ширше регіональне значення, тому що місце розташування країни робить її геополітичною віссю. Її можна описати як життєво важливий “корок”, що контролює вхід до “пляшки”, в якій містяться багатства басейну Каспійського моря та Середньої Азії. Незалежний тюркомовний Азербайджан із трубопроводами, що тягнуться до етнічно пов’язаної Туреччини, яка його політично підтримує, заважав би Росії здійснювати монопольний доступ до регіону і, таким чином, міг би також позбавляти Росію вирішальних політичних важелів супроти політики нових середньоазіатських держав. Проте Азербайджан дуже вразливий перед натиском могутньої Росії з півночі та Ірану з півдня. У північно-західному Ірані живе вдвічі більше азербайджанців — дехто нараховує аж 20 мільйонів, — ніж в Азербайджані. Така реальність лякає Іран потенційним сепаратизмом серед його азербайджанців і тому робить його досить двозначним щодо суверенного статусу Азербайджану, дарма що дві нації поділяють мусульманську віру. Як наслідок, Азербайджан став об’єктом спільного російського та іранського тиску, спрямованого на обмеження ділових стосунків із Заходом.

Не подібно до Вірменії чи Азербайджану, які є етнічно доволі однорідними, близько 30 відсотків 6-мільйонного населення Грузії належать до меншин. Щобільше, ті маленькі спільноти, радше родові за організацією та ідентичністю, сильно опиралися грузинському домінуванню. Після розпаду Советського Союзу осетинці та абхазці скористалися з унутрігвинських політичних суперечок, щоб спробувати відокремитися, а Росія це тихо підтримувала з метою змусити Грузію піддатися на російський тиск і залишитися в СНД (з якого Грузія спочатку хотіла цілком вийти), а також прийняти російські військові бази на грузинській території для того, щоб ізолювати регіон від Туреччини.

В Середній Азії значніший вплив на нестабільність мали внутрішні чинники. Культурно й лінгвістично чотири з п’яти нових незалежних середньоазіатських держав є частиною тюркського світу. Таджикистан лінгвістично і культурно пов’язаний з персами, тоді як Афганістан (за межами колишнього Советського Союзу) — це патанська, таджицька, пуштунська і перська етнічна мозаїка. Усі шість країн мусульманські. Більшість із них багато років перебувала під побіжним впливом Перської, Турецької та Російської імперій, але цей досвід не послужив для зміцнення серед них духу спільного регіонального інтересу. Навпаки,

різноманітний етнічний склад робить їх вразливими на внутрішні і зовнішні конфлікти, що разом провокують утручання могутніших сусідів.

Із п'яти нових незалежних середньоазіатських держав найважливішими є Казахстан і Узбекистан. Регіонально Казахстан — це щит, а Узбекистан — душа різноманітного національного пробудження регіону. Географічний розмір і розташування Казахстану прикриває інших від прямого російського фізичного тиску, оскільки лише Казахстан межує з Росією. Проте його майже 18-мільйонне населення приблизно на 35 відсотків російське (російське населення по всьому регіону постійно зменшується), а 20 відсотків ще й неказахське, факт, який ускладнив для нових казахських керівників — а самі вони щораз більше націоналістичні, хоча представляють заледве половину населення країни — досягнення мети побудови нації на основі етнічності і мови.

Російські жителі нової держави, звісно, обурюються на нове казахське керівництво і, будучи колись панівним колоніальним класом і тому краще освіченими і влаштованими, бояться втратити привілеї. Крім того, вони мають схильність розглядати новий казахський націоналізм із ледве прихованим культурним презирством. З північно-західними і північно-східними регіонами, що їх густо населяють російські колоністи, Казахстан зіткнувся б із небезпекою територіального розпаду, якби казахсько-російські взаємини поважно погіршилися. У той же час кілька сотень тисяч казахів проживає на російській стороні державних кордонів і в північно-східному Узбекистані, державі, яку казахи вважають своїм основним суперником на середньоазіатське лідерство.

Узбекистан є, фактично, першим кандидатом на регіональне лідерство у Середній Азії. Хоч і менший за розміром та з меншими природними ресурсами, ніж Казахстан, він має більше (близько 25 мільйонів) і, що найважливіше, значно однорідніше населення, ніж Казахстан. Якщо взяти до уваги вищий природній рівень народжуваності і поступовий виїзд росіян, незабаром 75 відсотків населення буде узбецьким, лише з незначною російською меншиною, яка залишиться переважно в столиці Ташкенті.

Щобільше, політична еліта країни свідомо визначає нову державу прямим нащадком великої середньовічної імперії Тамерлана (1336-1404), чия столиця Самарканд стала відомим регіональним центром вивчення релігії, астрономії і мистецтва.

Цей родовід наповняє сучасний Узбекистан глибшим сенсом історичної неперервності і регіональної місії, ніж у його сусідів. І дійсно, деякі узбецькі лідери бачать Узбекистан національним ядром єдиної середньоазійської єдності, ймовірно з Ташкентом як столицею. Більше, ніж у будь-якій іншій з середньоазійських держав, політична еліта Узбекистану, а також його народ беруть участь у формуванні сучасної нації та держави і рішуче настроєні — попри внутрішні труднощі — ніколи не повертатися до колоніального статусу.

Така ситуація робить Узбекистан лідером у зміцненні почуття постетнічного сучасного націоналізму, а також об'єктом певного занепокоєння серед його сусідів. Навіть попри те, що узбецькі лідери спрямовують кроки до побудови нації й захисту більшої регіональної самодостатності, порівняно більша національна однорідність і сильніша національна свідомість викликають боязнь серед керівників Туркменістану, Киргизістану, Таджикистану і навіть Казахстану, що узбецьке регіональне лідерство може вилитися в узбецьке регіональне домінування. Така тривога гальмує регіональну співпрацю серед нових суверенних держав — яка в жодному випадку не заохочується росіянами, — і збільшує регіональну вразливість.

Проте, як і інші, Узбекистан не є цілковито вільним від етнічних напружень. У районах південного Узбекистану, особливо навколо історично і культурно важливих центрів Самарканду і Бухари, живе значне таджицьке населення, яке залишається невдоволене кордонами, що їх накреслила Москва. Ще більше ускладнює справу присутність узбеків у західному Таджикистані, а узбеків і таджиків у економічно важливій Ферганській долині Киргизістану (де за останні роки вибухали криваві етнічні конфлікти), вже не згадуючи про присутність узбеків у північному Афганістані.

З трьох інших середньоазійських держав, що вийшли з-під російського колоніального панування — Киргизістану, Таджикистану і Туркменістану, — лише третя етнічно порівняно цілісна. Приблизно 75 відсотків з 4,5 мільйонами населення — туркмени, а узбеки й росіяни становлять менше, ніж по 10 відсотків кожен. Захищене географічне розташування Туркменістану робить його відносно віддаленим від Росії, а Узбекистан та Іран геополітично набагато відповідніші для майбуття держави. Щойно лишень магістраль до регіону буде проведена, дійсно величезні

природні ресурси газу забезпечать Туркменистанові процвітаюче майбутнє для народу країни.

5 мільйонів населення Киргизстану набагато різноманітніше. Самі киргизи налічують 55 відсотків усього населення, узбеки майже 13 відсотків, а росіян останнім часом зменшилося від понад 20 відсотків до трохи вище 15 відсотків. До незалежності росіяни в основному склали технічно-інженерну інтелігенцію, і їх виїзд уразив економіку країни. Географічне розташування Киргизстану, багатого на мінерали й обдарованого красою природи, яка декого спонукала описувати його як Швейцарію Середньої Азії (а отже, як потенційно новий туристичний край), стиснутого між Китаєм і Казахстаном, робить його залежним від рівня спроможності Казахстану утримувати незалежність.

Таджикистан етнічно лише трохи однорідніший. З 6,5 мільйонів населення менше ніж дві третини таджики і більше ніж 25 відсотків узбеки (яких таджики сприймають з деякою ворожістю), тоді як росіян залишається лише близько 3 відсотків. Проте, як і всюди, навіть домінуюча етнічна спільнота різко — навіть вороже — розділена між регіонами, а сучасний націоналізм значною мірою обмежується міською політичною елітою. Як наслідок, незалежність породила не лише громадянську війну, але й зручне виправдання для Росії й надалі розгорнути свою армію у країні. Етнічна ситуація навіть іще більше ускладнюється значною присутністю таджиків за кордоном, у північно-східному Афганістані. Фактично, в Афганістані проживає майже стільки ж таджиків, як у Таджикистані, і це ще один чинник, який служить на підрич регіональної стабільності.

Сучасний стан безладдя в Афганістані — так само советська спадщина, хоч країна і не є колишньою советською республікою. Розділений на шматки советською окупацією й затяжною партизанською війною, веденою проти неї, Афганістан є нацією-державою лише за назвою. Його 22 мільйони населення різко розділилися за етнічними групами, і розділення на пуштунів, таджиків та хазарів і далі загострюється. Водночас джихад проти російських окупантів зробив релігію домінуючим виміром політичного життя країни, вселяючи догматичну лихоманку і в без того складні політичні відмінності. Отже, Афганістан треба розглядати не лише як частину середньоазійської етнічної головоломки, але й також політично як частину євразійських Балканів.

Хоча всі колишні советські середньоазіатські держави, як і Азербайджан, переважно населені мусульманами, їхні політичні еліти — все ще великою мірою продукт советської ери — майже всуціль нерелігійні за світоглядом, а держави формально світські. Проте, коли їхні народи переходитимуть від традиційної кланової чи родової ідентичності до сучасного національного усвідомлення, вони, схоже, почнуть інтенсивно сповнятися ісламською свідомістю. Фактично, ісламське відродження — вже підживлюване ззовні не лише Іраном, але й Саудівською Аравією — може стати мобілізуючим імпульсом для дедалі поширенішого нового націоналізму, настроєного протистояти будь-якій інтеграції під російським контролем, себто — контролем невірних.

І справді, процес ісламізації може стати заразливим також для тих мусульман, які zostалися під російською владою. Вони налічують близько 20 мільйонів — удвічі більше за невдоволених росіян (близько 9,5 мільйонів), які й далі живуть під чужоземним правлінням у незалежних середньоазіатських державах. Російські мусульмани сягають майже 13 відсотків населення Росії, і майже неминуче, що вони наполегливо домагатимуться своїх прав на окрему релігійну й політичну ідентичність. Навіть якщо це домагання не набуде форми пошуків цілковитої незалежності, як це сталося у Чечні, воно буде тотожне дилемам, із якими Росія й далі стикатиметься в Середній Азії, беручи до уваги її недавню імперську присутність і російські меншини у нових державах.

Загрозливо нарощує нестабільність на євразійських Балканах і робить ситуацію потенційно ще більш вибуховою те, що дві великі суміжні нації-держави, кожна з історично імперським, культурним, релігійним та економічним зацікавленням у регіоні — а саме, Туреччина та Іран — самі є нестабільними у своїй геополітичній орієнтації та внутрішньо вразливими. Якщо ці дві держави будуть дестабілізуватися, цілком імовірно, що весь регіон зануриться в масовий безлад, безперервні етнічні та територіальні конфлікти вийдуть із-під контролю і рівновага сил у регіоні, й без того делікатна, зруйнується. Відповідно, Туреччина та Іран є не лише важливими геостратегічними гравцями, але й геополітичними осями, власне внутрішнє становище яких має вирішальну вагу для долі регіону. Обое — середньорядні сили з сильними регіональними аспіраціями і почуттям історичної значущості. Проте майбутня геополітична орієнтація і навіть національна одностайність обидвох країн залишаються непевними.

Туреччина як постімперська держава, що все ще перебуває в процесі визначення ідентичності, є підштовхувана у трьох напрямках: модерністи хотіли б бачити її європейською державою і тому дивляться на Захід; ісламісти схилиються в напрямку Середнього Сходу та мусульманської спільноти і тому звертаються на Південь; а небайдужі до історії націоналісти бачать у тюркських народах Каспійського басейну та Середньої Азії нову місію для регіонально домінуючої Туреччини і тому дивляться на Схід. Кожна з цих перспектив установлює іншу стратегічну вісь, і розбіжність між ними вносить — уперше після Кемальської революції — певну міру невизначеності щодо регіональної ролі Туреччини.

Ба більше, сама Туреччина могла б стати щонайменше частковою жертвою етнічних конфліктів у регіоні. Хоча її близько 65-мільйонове населення — переважно турецьке, з 80 відсотками осіб тюркського походження (однак з різноманітним черкесів, боснійців, болгарів і албанців), 20 чи навіть більше відсотків складають курди. Сконцентровані у східних регіонах країни, турецькі курди дедалі більше втягуються в боротьбу за національну незалежність, яку ведуть іранські та іракські курди. Будь-які внутрішні напруження в Туреччині стосовно загального напрямку країни, без сумніву, заохотять курдів ще різкіше наполягати на самостійному національному статусі.

Майбутня орієнтація Ірану ще більш проблематична. Фундаменталістична шіїтська революція, що перемогла в кінці 70-х років, мабуть, вступає в свою “термідорську” фазу, і це посилює непевність щодо геостратегічної ролі Ірану. З одного боку, крах атеїстичного Советського Союзу відкрив до релігійного навернення нових незалежних північних сусідів Ірану, але, з іншого боку, ворожість Ірану до Сполучених Штатів схилила Тегеран прийняти, принаймні тактично, промосковську орієнтацію, зміцнену хвилюваннями Ірану щодо впливу на власну цілісність нового незалежного Азербайджану.

Це хвилювання впливає з уразливості Ірану на етнічні напруження. З 65 мільйонів населення країни (майже такого ж числом, як у Туреччині) лише більше половини є перським. Приблизно одна четверта — азербайджанці, а решта — курди, белуджі, туркмени, араби та інші. В даний час, окрім курдів та

азербайджанців, інші не мають змоги загрозувати національній цілісності Ірану, надто якщо взяти до уваги вищий рівень національної, навіть імперської, свідомості персів. Проте все могло б досить швидко змінитися, особливо у випадку нової політичної кризи в іранській політиці.

Крім того, факт, що тепер у регіоні існує декілька нових незалежних “станів” і що навіть 1 мільйон чеченців зміг утвердити свої політичні аспірації, неминуче матиме заразливий вплив на курдів, та й на всі інші меншини Ірану. Якщо Азербайджан досягне успіхів у постійному політичному й економічному розвитку, можливо, іранські азербайджанці дедалі відданіше схилитимуться до ідеї Великого Азербайджану. Отже, політична нестабільність і незгоди в Тегерані могли б розгорнутися у загрозу цілісності іранської держави, тим самим драматично розширюючи мірило і збільшуючи ставки всього того, що криється на євразійських Балканах.

СКЛАДНЕ СУПЕРНИЦТВО

На традиційних Балканах Європи відбувалося чолове протистояння між трьома імперськими суперниками: Османською, Австро-Угорською і Російською імперіями. Були там також три непрямі учасники, яких хвилювало, що їх європейські інтереси зачепить перемога певного протагоніста: Німеччина боялася російської влади, Франція протистояла Австро-Угорщині, а Велика Британія воліла бачити послаблення Османської імперії, котра контролює Дарданелли, ніж вихід на арену будь-якого іншого основного суперника, який контролював би Балкани. Впродовж ХІХ століття ці сили намагалися утримувати балканські конфлікти, щоб не завдати шкоди чиїм-небудь життєвим інтересам, проте у 1914 році цього зробити не вдалося, і наслідки були згубні для всіх.

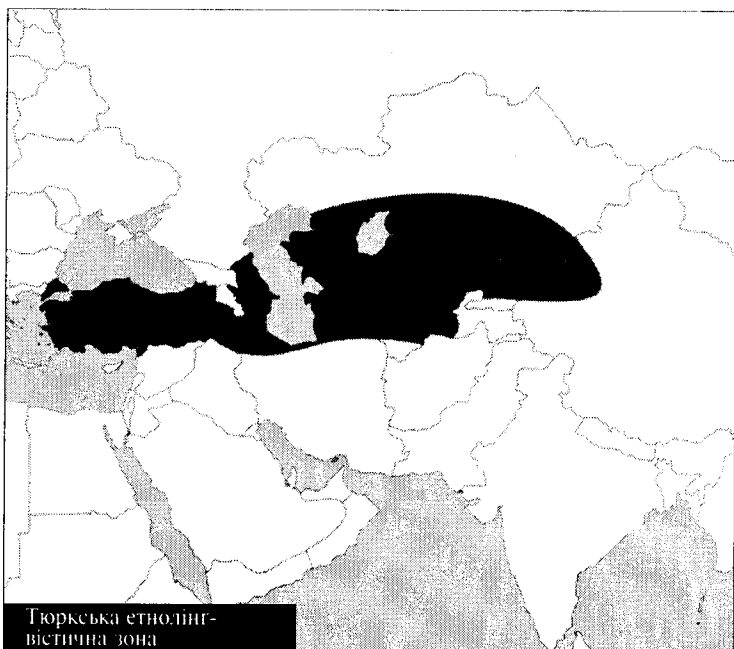
Сьогоднішнє змагання на євразійських Балканах також безпосередньо залучає три сусідні сили: Росію, Туреччину та Іран, хоча з часом основним протагоністом може стати Китай. Поза тим, у змагання втягнуті, хоча й більш віддалено, Україна, Пакістан, Індія і далека Америка. Всіх трьох основних і

найбезпосередніше залучених суперників спонукають не тільки перспективи майбутніх геополітичних та економічних вигод, але й сильні історичні імпульси. В той чи інший період кожен із них був або політично, або культурно домінуючою владою в регіоні. Всі вони дивляться один на одного з підозрою. І хоча пряма війна між ними малоімовірна, загальний зовнішній вплив їхнього суперництва може позначитися на регіональному хаосі.

У випадку з росіянами вороже ставлення до турків межує з одержимістю. Російські мас-медії зображають турків як повних прагнення контролювати регіон, охочих підбурювати місцевий опір проти Росії (певним потвердженням чого є випадок Чечні) і здатних загрожувати загальній безпеці Росії аж до рівня, який у цілому виходить за межі реальних можливостей Туреччини. Турки відплачують тим же і бачать себе в ролі визволителів своїх побратимів від вікового російського гніту. Турки та іранці (перси) були, крім того, історичними суперниками в регіоні, і це суперництво в останні роки відродилося, тут Туреччина створює образ сучасної і світської альтернативи іранській концепції ісламського суспільства.

Хоча кожен з цієї трійці, можна сказати, шукає принаймні сфери впливу, у випадку Росії амбіції Москви мають набагато ширший розмах через порівняно свіжу пам'ять про імперську владу, присутність у регіоні кількох мільйонів росіян і бажання Кремля відновити Росію в правах найбільшої глобальної сили. Заяви про закордонну політику Москви дали чітко зрозуміти, що вона бачить цілий простір колишнього Советського Союзу зоною особливого геостратегічного зацікавлення Кремля, з якої слід усунути зовнішній політичний і навіть економічний вплив.

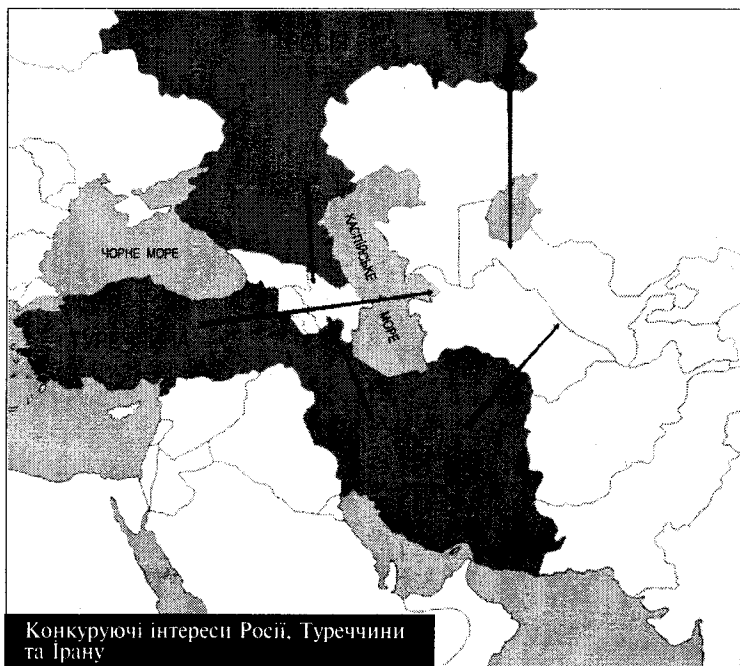
Навпаки, хоч турецькі домагання регіонального впливу зберігають сліди імперськості, однак давно минулої (Османська імперія досягла апогею в 1590 році із завоюванням Кавказу і Азербайджану, але до неї не входила Середня Азія), вони більше вкорінені в етнолінгвістичне почуття тотожності з тюркськими народами регіону (див. карту на стор. 137). Якщо взяти до уваги набагато обмеженішу політичну і військову силу Туреччини, сфера виняткового політичного впливу є просто недосяжною. Туреччина бачить себе радше потенційним лідером вільної тюркомовної спільноти, користуючись привабою своєї відносної сучасності, мовною спорідненістю й економічними засобами для того, щоб

утвердитися як найвпливовіша сила в процесі розбудови нації регіону.

Претензії Ірану ще менш виразні, але в остаточному підсумку не менш загрозливі для амбіцій Росії. Перська імперія набагато раніше відійшла в непам'ять. У час розквіту, близько 500 років до н. е., вона охоплювала сучасну територію трьох закавказьких держав, Туркменистану, Узбекистану, Таджикистану та Афганістану, а також Туреччини, Ірану, Сирії, Лівану та Ізраїля. Хоча теперішні політичні аспірації Ірану вужчі за турецькі і зосереджені в основному на Азербайджані та Афганістані, об'єктом іранського релігійного інтересу є все мусульманське населення у регіоні і навіть у самій Росії. Справді, відродження ісламу в Середній Азії стало органічною частиною аспірацій теперішніх керівників Ірану.

Суперницькі інтереси Росії, Туреччини та Ірану показані на карті на стор. 138: у випадку геополітичного просування Росії — двома стрілками, спрямованими прямо на південь на Азербайджан

і Казахстан; у випадку Туреччини — однією стрілкою, яка вказує на схід через Азербайджан та на Каспійське море до Середньої Азії; у випадку Ірану — двома стрілками на північ на Азербайджан та на північний схід на Туркменістан, Афганістан і Таджикистан. Ті стрілки не лише перетинаються. Вони можуть зіткнутися.

На цій стадії роль Китаю більш обмежена, а його цілі менш очевидні. Цілком зрозуміло, що Китай воліє стикатися на заході радше зі збиранцею порівняно незалежних держав, аніж із Російською імперією. Нові держави служать шонайменше буфером, але Китай також побоюється, що його власні тюркські меншини у провінції Сінцзян можуть бачити в нових незалежних середньоазіатських державах привабливий приклад, і тому Китай шукав запевнень Казахстану в тому, що всяка черезкордонна активність меншин буде придушуватися. Врешті-решт, енергетичні ресурси регіону обов'язково стануть особливим зацікавленням Пекіну, і прямиий доступ до них, непідвладний контролю Москви,

має бути основною метою Китаю. Отже, головні геополітичні інтереси Китаю йдуть у напрямку зіткнення з російськими домаганнями домінантної ролі і доповнюють турецькі та іранські аспірації.

Для України стрижневими проблемами є майбутній характер СНД та вільніший доступ до енергетичних джерел, який зменшив би залежність України від Росії. В цьому відношенні міцніші стосунки з Азербайджаном, Туркменистаном і Узбекистаном стали важливими для Києва, а українська підтримка більш незалежницько настроєних держав є продовженням зусиль України збільшити власну незалежність від Москви. Відповідно, Україна підтримала намагання Грузії стати західною трасою азербайджанського нафтового експорту. Крім того, Україна співпрацює з Туреччиною, послаблюючи російський вплив на Чорному морі, й підтримує турецькі зусилля спрямувати нафтовий потік із Середньої Азії до турецьких терміналів.

Втягнення Пакистану та Індії все ще досить віддалене, хоча обі країни не байдужі до того, що може відбуватися на цих нових євразійських Балканах. Першочерговий інтерес Пакистану — досягти геостратегічної потуги через політичний вплив у Афганістані — і перешкодити Іранові чинити такий вплив у Афганістані і Таджикистані, — а згодом мати користь зі спорудження трубопроводів, які з'єднуюватимуть Середню Азію з Аравійським морем. Індія, в реакції на Пакистан, а можливо, стурбована далекосяжним китайським впливом у регіоні, прихильніше сприймає іранський вплив у Афганістані та більшу російську присутність у колишньому советському просторі.

Хоча й на віддалі, Сполучені Штати з їх ставкою на підтримку геополітичного плюралізму в постсоветській Євразії видніються на задньому плані як щораз важливіший, хай непрямий, гравець, явно зацікавлений не лише у розробці ресурсів регіону, але й у тому, щоб запобігти виключно російському домінуванню у геополітичному просторі регіону. Чинячи так, Америка не тільки має великі євразійські геостратегічні цілі, але й відображає власну дедалі вищу економічну зацікавленість — як і зацікавленість Європи та Далекого Сходу — у здобутті необмеженого доступу до цього досі закритого регіону.

Отже, ставкою у цій головоломці є геополітична влада, доступ до потенційно великого багатства, здійснення національних і/або релігійних місій, а також безпека. Проте особлива увага

такого суперництва зосереджується на доступі. До краху Советського Союзу доступ до регіону монополізувала Москва. Увесь залізничний транспорт, газові і нафтові трубопроводи і навіть повітряний шлях ішли через центр. Російські геополітики хотіли б, аби все так і залишилося, знаючи, що хто контролюватиме чи володітиме доступом у регіон, той найімовірніше виграє геополітичний і економічний приз.

Саме це міркування зробило проблему магістралей такою вирішальною для майбуття Каспійського басейну і Середньої Азії. Якщо головні трубопроводи до регіону і далі проходять через російську територію до російської торговельної точки на Чорному морі в Новоросійську, політичні наслідки такого стану дадуть себе відчуті навіть без будь-яких явних російських силових ігор. Регіон залишиться політично залежним, а Москва з позиції сили вирішуватиме, як мають розподілятися нові багатства регіону. В іншому випадку, якщо інший трубопровід перетне Каспійське море до Азербайджану і далі до Середземномор'я через Туреччину і якщо ще один піде до Аравійського моря через Афганістан, жодна самостійна влада не матиме монополії на доступ.

Тривожним є той факт, що деякі елементи у російській політичній еліті діють так, наче вважають за краще, щоб ресурси регіону взагалі не розроблялися, якщо Росія не має цілковитого контролю над доступом. Нехай багатство залишиться невикористаним, якщо альтернативою є закордонні інвестиції, які приведуть до безпосереднішої присутності закордонних економічних, а отже, політичних інтересів. Таке власницьке відношення вкорінене в історії і зміниться воно лише за якийсь час і під зовнішнім тиском.

Царська експансія на Закавказзя та в Середню Азію тривала понад три сотні років, але її недавній кінець був приголомшливо раптовим. Коли Османська імперія спадала в життєвій силі, Російська імперія проштовхнулася на Південь уздовж берегів Каспійського моря до Персії. Вона захопила Астраханське ханство в 1556 році і досягнула Персії в 1607 році. Вона завоювала Крим у 1774-1784 роках, а тоді прибрала до рук Грузинське царство, поглинула племена, які оточували пасмо Кавказьких гір (чеченці чинили опір з унікальною стійкістю), упродовж другої половини 1800-х років, завершивши загарбання Вірменії до 1878 року.

Завоювання Середньої Азії було справою не так подолання суперницької імперії, як поневолення ізольованих квазі-племінних феодальних ханств і еміратів, здатних лише на спорадичний та

ізолюваний опір. Узбекистан і Казахстан завойовано завдяки серії військових експедицій в 1801-1881 роках, а Туркменистан придушено і приєднано впродовж 1873-1886 років. Проте до 1850 року завоювання більшої частини Середньої Азії було в основному завершено, хоча періодичні вибухи місцевого опору траплялися навіть під час советської ери.

Крах Советського Союзу здійснив драматичну історичну переміну. Протягом лишень кількох тижнів у грудні 1991 року азійський простір Росії раптово скоротився майже на 20 відсотків, а населення, яке Росія контролювала в Азії, зменшилося з 75 мільйонів до близько 30 мільйонів. Крім того, ще 18 мільйонів мешканців Закавказзя також від'єдналося від Росії. Ці переміни зробилися навіть іще болючішими для російської політичної еліти через усвідомлення, що на економічний потенціал цих регіонів тепер націлилися закордонні інтереси з фінансовими засобами інвестувати, розвивати й експлуатувати ресурси, які до того часу були доступними лише Росії.

Однак Росія стикається з дилемою: політично вона надто слабка, щоб цілковито ізолювати регіон від зовнішнього світу, а фінансово надто бідна, щоб виключно самій його розвивати. Щобільше, розсудливі російські лідери усвідомлюють, що демографічний вибух у нових державах означає, що їхня нездатність підтримати економічне зростання неминуче створить вибухову ситуацію вздовж цього південного кордону Росії. Досвід Росії в Афганістані і Чечні міг би повторитися вздовж кордону, який тягнеться від Чорного моря до Монголії, надто якщо взяти до уваги нинішнє національне та ісламське відродження серед колись поневолених народів.

Звідси випливає, що Росія повинна якось знайти спосіб пристосуватися до нової постімперської реальності, якщо вона хоче стримати турецьку та іранську присутність, не допустити притягання нових держав до її основних суперників, перешкодити формуванню будь-якої дійсно незалежної середньоазійської регіональної кооперації й обмежити американський геополітичний вплив у нових суверенних столицях. Отже, справа полягає вже не у відновленні імперії — що було б занадто дорого і чому б чинено несамовитий опір, — а у створенні нової мережі стосунків, які стримували б нові держави і зберігали панівну геополітичну та економічну позицію Росії.

Знаряддям, яке вибрано для втілення цього завдання, була

передовсім СНД, хоча використання російських військових сил та вмiле застосування російської дипломатії “розділай і владарюй” так само прислужилися інтересам Кремля на певних територіях. Москва пускала в дію систему важелів, щоб домогтися від нових держав максимального ступеня згоди з її баченням шораз інтегрованішого “союзу”, та наполягала на керованій з центру системі контролю над зовнішніми кордонами СНД; на тіснішій військовій інтеграції в рамках спільної зовнішньої політики; та на подальшому розширенні наявної (спочатку советської) мережі трубопроводів, щоб уникнути будь-якої нової, яка могла б оминати Росію. Російські стратегічні дослідження недвозначно свідчили, що Москва бачить регіон власним геополітичним простором, навіть якщо він і не є інтегральною частиною імперії.

Ключ до розгадки російських геополітичних намірів подає настирливість, із якою Кремль намагався зберегти російську військову присутність на територіях нових держав. Скориставшись з абхазького сепаратистичного руху, Москва здобула права базуватися в Грузії, легітимізувала військову присутність на вірменській землі, скориставшись з потреби Вірменії в підтримці у війні проти Азербайджану, та застосувала політичний і фінансовий тиск для того, щоб добитися згоди Казахстану на російські бази; крім того, громадянська війна в Таджикистані уможливила тривалу присутність колишньої советської армії.

Визначаючи свою політику, Москва явно очікувала, що постімперська мережа стосунків з Середньою Азією поступово ослабить силу суверенітету індивідуально слабких нових держав та що це поставить їх у стосунки підлеглості з командним центром “інтегрованої” СНД. Щоб досягти мети, Росія перешкоджає новим державам створювати власні окремі армії, використовувати мови, відмінні від російської (у яких поступово заміняють кириличну абетку латинською), культивувати тісні зв'язки з іншими державами і розвивати нові трубопроводи прямо до торгових точок в Аравійському чи Середземному морях. Якби ця політика була успішною, Росія могла б панувати в зовнішніх стосунках і визначати розподіл прибутків.

Маючи це на меті, російські представники, як ми це бачили в частині 4, часто згадують приклад Європейського Союзу. Проте фактично політика Росії супроти держав Середньої Азії і Закавказзя набагато більше нагадує франкомовну африканську спільноту з

французькими військовими контингентами та бюджетними субсидіями, які детермінують політику і поведінку франкомовних постколоніальних держав Африки.

Якщо відновлення максимального можливого ступеня російського політичного й економічного впливу в регіоні є головною метою, а зміцнення СНД — основним механізмом її досягнення, то першорядними геополітичними цілями Москви для політичного підкорення є, виявляється, Азербайджан і Казахстан. Для того, щоб російський політичний протинаступ був успішний, Москва мусить не тільки закоркувати доступ до регіону, але й прорватися в його географічний щит.

Для Росії Азербайджан має стати пріоритетною ціллю. Його підкорення допомогло б ізолювати Середню Азію від Заходу, особливо від Туреччини, тим самим і далі посилюючи систему важелів Росії супроти норавливих Узбекистану і Туркменістану. В цьому напрямку тактична співпраця з Іраном щодо таких спірних проблем, як поділ бурових концесій на дні Каспійського моря, слугує важливому завданню примусити Баку пристосуватися до бажань Москви. Підлеглий Азербайджан полегшив би також укріплення панівної російської позиції як у Грузії, так і в Вірменії.

Казахстан також виглядає особливо звабливою першорядною ціллю, тому що його етнічна вразливість не дає казахському урядові змоги перемогти у відкритій конфронтації з Московією. Крім того, Москва може скористатися з остраху Казахстану перед щораз більшим динамізмом Китаю та з вірогідного незадоволення Казахстану китаезацією суміжної китайської провінції Сінцзян. Геополітичним наслідком поступового підкорення Казахстану стало б майже автоматичне притягнення Киргизстану і Таджикистану в сферу контролю Москви, водночас воно поставило б Узбекистан і Туркменістан під безпосередній російський тиск.

Таким чином, російська стратегія діє всупереч прагненням майже всіх держав, розташованих на євразійських Балканах. Їх нові політичні еліти добровільно не поступляться владою і привілеями, які вони здобули завдяки незалежності. Так само, як місцеві росіяни поступово втрачають свої раніш привілейовані позиції, в нових елітах швидко розвивається обґрунтована зацікавленість у суверенності, динамічному і суспільно заразальному процесі. Ба більше, колись політично пасивне населення також стає чимдалі націоналістичнішим і, крім Грузії й Вірменії, свідомішим своєї ісламської тотожності.

Що стосується закордонних справ, і Грузія, і Вірменія (попри залежність останньої від російської підтримки у протистоянні Азербайджанові) хотіли б надалі більше взаємодіяти з Європою. Багаті на ресурси середньоазіатські держави разом з Азербайджаном хотіли б довести до максимуму економічну присутність на їхній землі американського, європейського, японського і, пізніше, корейського капіталу, сподіваючись таким чином значно прискорити власний економічний розвиток та зміцнити незалежність. Задля цієї мети вони схвалюють і зростання ролі Туреччини та Ірану, вбачаючи в них противагу російській силі і водночас міст до великого мусульманського світу на Півдні.

Азербайджан — підтриманий і Туреччиною, і Америкою — не тільки відкинув російські вимоги щодо військових баз, але й зневажив домагання на чинність тільки однієї магістралі до російського порту на Чорному морі, прийнявши натомість двоїсте рішення про другий трубопровід через Грузію до Туреччини. (Трубопровід на Південь через Іран, фінансований американською компанією, мусив бути закинтий з причини американського фінансового ембарго на ведення справ з Іраном). В 1995 році з великими фанфарами було відкрито нову залізничну лінію між Туркменістаном та Іраном, що дало Європі змогу торгувати з Середньою Азією залізницею, цілком оминаючи Росію. Це повторне відкриття прадавнього Шовкового Шляху мало відтінок символічної драми, адже Росія вже не могла відділяти Європу від Азії.

Узбекистан так само дедалі наполегливіше протистояв російським домаганням “інтеграції”. Міністр закордонних справ цієї країни прямо заявив у серпні 1996 року, що “Узбекистан не підтримує створення наднаціональних інституцій СНД, які можна використовувати як інструменти централізованого контролю”. Сильна націоналістична позиція Узбекистану вже привела до різких оскаржень у російській пресі:

...підкреслено прозахідна орієнтація в економіці, грубий випад із приводу інтеграційних угод в СНД, рішуча відмова приєднатися навіть до митного союзу та методична антиросійська політика (навіть дитячі садки, в яких уживається російська мова, зачиняються). ... Для Сполучених Штатів, які здійснюють в азіатському регіоні

політику послаблення Росії, така позиція цілком приваблива.¹

Навіть Казахстан у відповідь на російський тиск прийшов до схвалення другого неросійського шляху для власної сировини. Як сказав радник казахського президента Умірсерік Касенов:

Це факт, що до пошуку альтернативних трубопроводів Казахстан спонукали дії Росії, такі як обмеження відправки нафти Казахстану до Новоросійська і тюменської нафти до Павлодарського нафтоочисного заводу. Зусилля Туркменистану просувати спорудження газової лінії до Ірану завдячують частково тому, що країни СНД платять лише 60 відсотків світової ціни або не платять за нього взагалі.²

Туркменистан, здебільшого з тієї ж причини, активно вивчає можливість будівництва нового трубопроводу через Афганістан і Пакістан до Аравійського моря, на додаток до енергійного спорудження нових залізничних ліній з Казахстану й Узбекистану на північ та з Ірану й Афганістану на південь. Казахи, китайці і японці провадили попередні ознайомчі переговори стосовно амбітного проекту трубопроводу, який простягнувся б із Середньої Азії до Китайського моря (див. карту на стор. 146). З довготерміновими західними газовими і нафтовими інвестиційними зобов'язаннями в Азербайджані, які сягали 13 мільярдів доларів, та в Казахстані, які перевищували 20 мільярдів доларів (цифри 1996 року), економічна і політична ізоляція цього регіону явно падає перед лицем глобального економічного тиску і обмежених російських фінансових можливостей.

Наслідком страху перед Росією стало також притягнення середньоазіатських держав до тіснішої регіональної співпраці. Спершу оспалий Середньоазіатський Економічний Союз, створений у січні 1993 року, поступово став діяльним. Навіть президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв, спершу виразний прихильник нового "Євразійського Союзу", поступово навернувся

¹ *Завтра* 28 (червень 1996).

² "Чого хоче Росія в Закавказзі і Середній Азії", *Независимая Газета*, 24 січня 1995.

до ідей тіснішої середньоазійської кооперації, більшої військової співпраці між державами регіону, підтримав як спроби Азербайджану переправляти каспійську і казахську нафту через Туреччину, так і об'єднану опозицію супроти російських та іранських домагань перешкодити поділові на сектори континентального шельфу і мінеральних ресурсів Каспійського моря серед прибережних держав.

Якщо взяти до уваги те, що уряди регіону схильні до авторитаризму, можливо, навіть іще важливішим видається особисте примирення серед основних лідерів. Усім було відомо, що президенти Казахстану, Узбекистану і Туркменистану не особливо захоплювалися один одним (що вони давали зрозуміти чужоземцям), і завдяки цьому персональному антагонізмові Кремлю легше було нацьковувати їх один на одного. До середини 90-х троє з них усвідомили, що тісніша співпраця між ними істотно для збереження їхньої нової суверенності, і вони почали широко

розголошувати і демонструвати тісні стосунки, наголошуючи на тому, що відтепер координуватимуть свою зовнішню політику.

Але ще вагомішою стала поява в СНД провадженої Україною та Узбекистаном неформальної коаліції, що сповідувала ідею такого союзу, який “співпрацює”, але не є “інтегрований”. Задля цієї мети Україна підписала угоди про військову співпрацю з Узбекистаном, Туркменистаном і Грузією; а в вересні 1996 року міністри закордонних справ України та Узбекистану навіть видали дуже символічну декларацію з вимогою, щоб надалі зустрічі у верхах СНД очолював не президент Росії, а щоб головування змінювалося.

Приклад, поданий Україною та Узбекистаном, мав вплив навіть на лідерів, байдужих до центральних інтересів Москви. Кремль, напевно, особливо стурбувала висловлена у вересні 1996 року заява Нурсултана Назарбаєва та Едуарда Шеварднадзе про те, що вони покинуть СНД, “якщо наша незалежність буде під загрозою”. У загальнішому плані, на противагу СНД, середньоазіатські держави та Азербайджан підняли рівень активності в Організації Економічної Співпраці, все ще відносно вільній асоціації ісламських держав регіону, яка включає Туреччину, Іран і Пакістан, — призначеній розвивати фінансові, економічні і транспортні зв'язки між членами. Москва публічно критикувала подібні ініціативи, цілком правильно трактуючи їх як такі, що послаблюють членство відповідних держав у СНД.

У тому ж дусі відбулося тривке посилення зв'язків із Туреччиною і, до меншої міри, з Іраном. Тюркомовні держави схвально прийняли пропозиції Туреччини про військове навчання нових національних офіцерських корпусів та запропонований гостинний турецький килим для десятиох тисяч студентів. Четверта зустріч тюркомовних країн у верхах зосереджувалася переважно на питаннях розширення транспортних зв'язків, розвинутішої торгівлі, а також на спільних навчальних стандартах і на тіснішій культурній співпраці з Туреччиною. І Туреччина, й Іран особливо активно підтримували нові держави телевізійними програмами, тим самим безпосередньо впливаючи на велику аудиторію.

Церемонія в столиці Казахстану Алма-Аті у грудні 1996 року стала особливо знаменним символом ідентифікації Туреччини з незалежністю регіональних держав. З нагоди п'ятої річниці незалежності Казахстану турецький президент Сулейман Демірель

стояв біля президента Назарбаєва на врочишому відкритті вкритої золотом 28-метрової колони, увінчаної легендарною фігурою казахсько-тюркського воїна поверх створіння, подібного до грифона. При цій нагоді Казахстан подякував Туреччині за те, що вона “супроводжує Казахстан на кожному кроці його утвердження як незалежної держави”, і турки відповіли Казахстанові кредитом на 300 мільйонів доларів, поза наявними приватними турецькими інвестиціями коло 1,2 мільярда доларів.

Хоча ні Туреччина, ні Іран не мають засобів, щоб виключити Росію з регіонального впливу, Туреччина і (меншою мірою) Іран зміцнювали волю і здатність нових держав протистояти інтеграції з північним сусідом та недавнім господарем. І це, звісно, залишає геополітичне майбутнє регіону відкритим.

БЕЗ ДОМІНУВАННЯ І БЕЗ ВИКЛЮЧЕННЯ

Геостратегічні наслідки для Америки очевидні: Америка занадто далека, щоб домінувати в цій частині Євразії, але й занадто могутня, щоб не бути задіяною. Всі держави цього регіону сприймають американську задіяність як таку, що доконечна для їхнього виживання. Росія занадто слабка, щоб повернути собі імперське домінування над регіоном чи усунути з нього інших, але й занадто близька та сильна, щоб самій бути усунутою. Туреччина та Іран достатньо сильні, щоб мати вплив, але через певні слабкі місця можуть бути нездатними ані відповісти на виклик з Півночі, ані вирішити внутрішні конфлікти регіону. Китай занадто могутній, щоб не викликати остраху Москви та середньоазіатських держав, проте сама його присутність і економічний динамізм спонукає Середню Азію до пошуків ширшого глобального розмаху.

Звідси випливає, що першорядний інтерес Америки полягатиме в гарантуванні того, щоб жодна окрема держава не контролювала цей геополітичний простір, а глобальна спільнота мала до нього безперешкодний фінансовий і економічний доступ. Геополітичний плюралізм стане постійною реальністю тільки тоді, коли мережа трубопроводних і транспортних шляхів зв'язуватиме регіон безпосередньо з найбільшими осередками глобальної економічної

активності через Середземне та Аравійське моря, а також суходолом. Отже, російським намаганням монополізувати доступ треба протистояти як таким, що ворожі регіональній стабільності.

Проте усунення Росії з регіону — небажане і неможливе, так само як і роздмухування ворожнечі між новими державами регіону та Росією. Фактично, діяльна економічна участь Росії в розвитку регіону є істотною для його стабільності — а присутність Росії як партнера, а не як виключного володаря, також може принести в результаті значні економічні прибутки. Більша стабільність і зростання багатства в регіоні безпосередньо сприяли б добробутові Росії і надали б реального сенсу слову “commonwealth”*, що його заповідає акронім СНД. Але такий вибір співпраці стане політикою Росії лише тоді, коли будуть успішно усунені набагато амбітніші, історично анахронічні наміри, що так боляче нагадують про справжні Балкани.

Держави, які заслуговують сильнішої геополітичної підтримки Америки, це Азербайджан, Узбекистан і (поза цим регіоном) Україна, всі три — геополітичні осі. І справді, посилення ролі Києва обґрунтовується тим, що Україна є вирішальною державою для майбутньої еволюції самої Росії. Водночас Казахстан — беручи до уваги його розміри, економічний потенціал та географічно важливе розташування — також заслуговує на передбачливу міжнародну підтримку і, особливо, тривалу економічну допомогу. З часом економічне зростання Казахстану допомогло б подолати етнічний розкол, який робить цей середньоазіатський “щит” таким уразливим на російській тиск.

У цьому регіоні Америка поділяє спільний інтерес не тільки зі стабільною, прозахідною Туреччиною, але й з Іраном та Китаєм. Поступове поліпшення американо-іранських стосунків значно збільшило б глобальний доступ до регіону і, що важливо, зменшило б найближчу небезпеку для виживання Вірменії. Зростання економічної присутності Китаю в регіоні та його політична зацікавленість у незалежності регіону так само збігаються з інтересами Америки. Китайська підтримка зусиль Пакістану в Афганістані — це також позитивний чинник, бо тісніші пакістано-іранські стосунки зробили б міжнародний доступ до Туркменістану імовірнішим, тим самим допомагаючи зміцнити цю країну та Узбекистан (у випадку, якби Казахстан похитнувся).

* Співдружність, громадський добробут (англ.).

Правдоподібно, особливо вирішальною для майбуття закавказьких держав буде еволюція та орієнтація Туреччини. Якщо Туреччина триматиметься дороги до Європи — і якщо Європа не зачинить дверей перед Туреччиною — держави Закавказзя також втягуватимуться в європейську орбіту, це перспектива, якої вони палко прагнуть. Якщо ж через внутрішні або зовнішні причини європеїзація Туреччини зупиниться, тоді Грузія і Вірменія не матимуть іншого вибору, крім пристосування до намірів Росії. Їхнє майбутнє стане функцією власних стосунків Росії з Європою, яка поширюється, на добро це, чи на зло.

Роль Ірану може стати навіть іще проблематичнішою. Повернення до прозахідної позиції, звичайно, сприяло б стабілізації і консолідації регіону, і тому для Америки стратегічно бажано заохочувати такий поворот у поведінці Ірану. Але поки це трапиться, Іран може зіграти негативну роль, шкідливо впливаючи на перспективи Азербайджану, навіть якщо він зробить такі позитивні кроки, як відкриття Туркменистану світові і, попри теперішній фундаменталізм Ірану, посилить почуття релігійної спадщини середньоазіатських народів.

Врешті-решт імовірно, що майбутнє Середньої Азії витвориться під впливом складніших обставин, а долю її держав визначить складна взаємодія російських, турецьких, іранських і китайських інтересів, так само як і ступінь, до якого Сполучені Штати зумовлюватимуть свої стосунки з Росією відповідною їй повагою до незалежності нових держав. Реальність цієї взаємодії виключає можливість творення імперії чи монополії, що може бути значущою метою для будь-кого з утягнених геостратегічних гравців. Радше головний вибір зберігається між тонким регіональним балансом — який дозволив би поступово включати регіон у глобальну економічну систему, яка постає, якби держави регіону об'єдналися і, можливо, здобули ясніше виражену ісламську ідентичність, — та етнічним конфліктом, політичною роздробленістю і, можливо, навіть відкритими сутичками вздовж південних кордонів Росії. Досягнення й укріплення такого регіонального балансу має бути головною метою будь-якої всебічної американської геостратегії для Євразії.

Далеко-
східний
якір

ЕФЕКТИВНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОГО політичного курсу щодо Євразії залежатиме від присутності на Далекому Сході. Цього не станеться, якщо Америку усунуть якщо вона самоусунеться з азіатського материка. Тісні стосунки з морською Японією — істотні для глобальної американської політики, але кооперативні стосунки з материковим Китаєм нагальні для євразійської геостратегії Америки. Слід поглянути в лице прихованому значенню цієї реальності, бо безперервна взаємодія на Далекому Сході трьох найбільших сил — Америки, Китаю та Японії — створює потенційно небезпечну регіональну головоломку і, майже напевно, може викликати геополітичні тектонічні зсуви.

Для Китаю Америка за Тихим океаном має бути природним союзником, оскільки Америка не має жодних намірів щодо азіатського материка й історично протистояла і японським, і російським вторгненням у слабший Китай. Упродовж минулого століття Японія була основним ворогом для китайців; Росії, “голодному краєві” по-китайськи, довгий час не довіряли; а Індія тепер також маячить як потенційний суперник. Отже, принцип “сусід мого сусіда є моїм союзником” відповідає геополітичним та історичним стосункам між Китаєм і Америкою.

Проте, Америка вже більше не супротивник Японії за океаном, а її близький союзник. Крім того, в Америці є також тісні зв'язки з Тайванем та з кількома південно- і східноазіатськими націями. До того ж китайці реагують на доктринальні застереження Америки стосовно внутрішнього характеру теперішнього китайського режиму. Отже, Америку сприймають як основну перепону в прагненні Китаю не лише стати глобально винятковим, а навіть просто регіонально панівним. Чи неминучим є зіткнення між Америкою та Китаєм?

Для Японії Америка була парасолею, під якою країна могла безпечно видужати після спустошливої поразки, повернути економічну силу і на цій основі здобути позицію однієї з перших держав світу. Але сам факт такого прикриття накладає обмеження на свободу дій Японії, створюючи парадоксальну ситуацію, коли світового класу держава перебуває одночасно під протекторатом. Для Японії Америка продовжує бути життєво важливим партнером в її утвердженні як міжнародного лідера. Але Америка — це також основна причина тривалого браку національної впевненості Японії у сфері безпеки. Як довго така ситуація може тривати?

Іншими словами, в найближчому майбутньому роль Америки на Далекому Сході Євразії визначають дві дуже важливі і безпосередньо взаємопов'язані геополітичні проблеми:

1. Як практично визначити з точки зору Америки прийнятний масштаб потенційного утвердження Китаю як домінуючої регіональної держави і його щораз вищих претензій на статус глобальної влади?
2. Якщо Японія намагається визначити свою глобальну роль, яким чином Америка повинна спрямувати регіональні наслідки неминучого зменшення поступливості Японії в її статусі американського протекторату?

Східноазіатська геополітична сцена на даний час характеризується метастабільними владними стосунками. Метастабільність означає стан зовнішньої міцності, але з відносно малою гнучкістю, у цьому відношенні це радше міцність металу, ніж сталі. Така метастабільність є податливою перед деструктивною ланцюговою реакцією, породженою могутнім різким ударом. Сьогоднішній Далекий Схід переживає надзвичайний економічний динамізм,

що супроводжується щораз більшою політичною невизначеністю. Азіатське економічне зростання, фактично, може навіть сприяти цій невизначеності, тому що процвітання затемнює політично вразливі місця регіону, навіть якщо воно посилює національні амбіції і розширює суспільні сподівання.

Економічний успіх Азії не має аналогій в історії людського розвитку, і проти цього нічого сказати. Візьмімо кілька основних статистичних даних, що яскраво висвітлюють цю реальність. Менш ніж чотири десятиліття тому Східна Азія (в тому числі Японія) нараховувала всього лишень 4 відсотки в загальному ВВП світу, тоді як Північна Америка була попереду з близько 35-40 відсотками; на середину 90-х років два регіони були приблизно рівними (десь близько 25 відсотків). Більше того, темп росту Азії історично безпрецедентний. Економісти зазначають, що на стартову стадію індустріалізації Великої Британії пішло понад п'ятдесят років, а Америки — дещо менше п'ятдесяти на подвоєння відповідного випуску продукції на особу, в той час як Китай і Північна Корея досягли того ж приросту приблизно за десять років. Вірогідно, що коли не трапиться якогось великого регіонального розколу, то за чверть століття Азія випередить Північну Америку і Європу в сукупному ВВП.

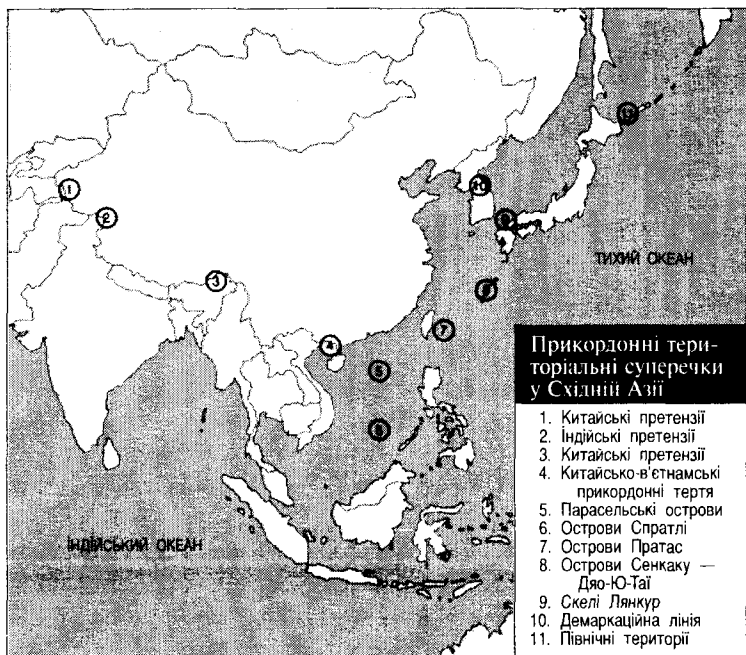
Крім того, що вона стає центром економічного поступу, Азія є також потенційним політичним вулканом. Проте, переважаючи Європу в економічному розвитку, Азія позбавлена регіонального політичного розвитку, їй бракує багатосторонніх структур співпраці, які переважають на європейських політичних краєвидах і які ослабляють, поглинають і стримують традиційніші територіальні, етнічні, національні конфлікти в Європі. В Азії нема нічого подібного до Європейського Союзу чи НАТО. Жодна з трьох регіональних асоціацій — АСЕАН (Асоціація народів Південно-Східної Азії), АРФ (Азіатський регіональний форум; платформа АСЕАН для політичного діалогу з безпеки) і АПЕК (Азіатсько-тихоокеанська група економічної співпраці) — навіть віддалено не наближаються до мережі багатосторонніх і регіональних кооперативних зв'язків, що об'єднують Європу.

Навпаки, Азія сьогодні — це місце найбільшої у світі концентрації недавно пробудженого масового націоналізму, роздмуханого раптовим доступом до масових комунікацій, гіперактивованого дедалі більшими суспільними очікуваннями, що їх зроджує як щораз сильніше економічне процвітання, так і дедалі більша

нерівність у суспільному достатку, а також сприйнятнішого до політичної мобілізації через вибухове зростання населення й урбанізацію. Цей стан стає ще зловіснішим через обсяги виготовлення зброї в Азії. У 1995 році регіон став — згідно з висновками Міжнародного інституту стратегічних досліджень — найбільшим у світі імпортером зброї, випередивши Європу та Близький Схід.

Коротко кажучи, Східна Азія клекотить динамічною активністю, яка дотепер спрямовувалася в мирних напрямках швидким темпом економічного зростання регіону. Але запобіжний клапан у якийсь момент можуть розтрошити розперервні політичні пристрасті, як тільки їх пустить у дію навіть порівняно незначний спалах. Потенціал такого спалаху присутній у великій кількості спірних питань, кожне з яких сприйнятливим до демагогічного використання і тому потенційно вибухове:

- Незадоволення Китаю самостійним статусом Тайваню посилюється, оскільки Китай набирається сил, а дедалі успішніший Тайвань починає заgravати з формально незалежним статусом нації-держави.
- Через Парасельські і Спратлі острови у Південно-Китайському морі існує ризик зіткнення між Китаєм та кількома південно-східними азіатськими державами за доступ до потенційно вартісних енергетичних ресурсів на морському дні, де Китай по-імперськи розглядає Південно-Китайське море як свою законну національну власність.
- Змагання за острови Сенкаку між Японією і Китаєм (суперники — Тайвань і материковий Китай — однієї думки з цього питання) та історичне суперництво за регіональну вищість між Японією і Китаєм наповнює цю проблему також символічним смислом.
- Поділ Кореї й природжена нестабільність Північної Кореї — ще небезпечніша через її прагнення до ядерної потуги — загрожують тим, що раптовий вибух міг би втягнути півострів у війну, яка б, у свою чергу, втягнула Сполучені Штати і, непрямо, — Японію.

- Проблема найпівденнішої гряди Курильських островів, односторонньо захоплених у 1945 році Советським Союзом, продовжує паралізувати й отруювати російсько-японські стосунки.
- Інші латентні територіально-етнічні конфлікти стосуються проблем російсько-китайських, китайсько-в'єтнамських, японо-корейських і китайсько-індійських кордонів; етнічного неспокою в провінції Сінцзян; і китайсько-індонезійських суперечок за океанічні межі (див. карту вгорі).

Розподіл влади в регіоні також незбалансований. Китай, з його ядерним арсеналом і великими військовими силами — явно домінує як збройна сила (див. таблицю на стор. 156). Китайський флот уже прийняв стратегічну доктрину “прибережної активної оборони”, намагаючися здобути впродовж найближчих п'ятнадцятих років океанічну потугу на “дієвий контроль над

Азіатські збройні сили

	Особовий склад	Танки	Винищувачі	Кораблі	Підводні човни
	Загальна кількість	Загальна кількість	Загальна кількість	Загальна кількість	Загальна кількість
	(Числа в дужках — передові системи)				
Китай	3,030,000	9,400 (500)	5,224 (124)	57 (40)	53 (7)
Пакистан	577,000	1,890 (40)	336 (160)	11 (8)	6 (6)
Індія	1,100,000	3,500 (2,700)	700 (374)	21 (14)	18 (12)
Таїланд	295,000	633 (313)	74 (18)	14 (6)	0 (0)
Сінгапур	55,500	350 (0)	143 (6)	0 (0)	0 (0)
Північна Корея	1,127,000	4,200 (2,225)	730 (136)	3 (0)	23 (0)
Південна Корея	633,000	1,860 (450)	334 (48)	17 (9)	3 (3)
Японія	237,700	1,200 (929)	324 (231)	62 (40)	17 (17)
Тайвань*	422,000	1,400 (0)	460 (10)	38 (11)	4 (2)
В'єтнам	857,000	1,900 (400)	240 (0)	7 (5)	0 (0)
Малайзія**	114,500	26 (26)	50 (0)	2 (0)	0 (0)
Філіппіни	106,500	41 (0)	7 (0)	1 (0)	0 (0)
Індонезія	270,900	235 (110)	54 (12)	17 (4)	2 (2)

* Тайвань має 150 винищувачів F-16, 60 Міраж і 130 інших у доброму стані, декілька кораблів споруджується.

** Малайзія купує 8 F-18 і, можливо, 18 МіГ-29.

Примітка: особовий склад означає всіх активних військовиків; танки — це основні бойові танки і легкі танки; винищувачі — це літаки атаки повітря-повітря і земля; кораблі — це літаконосці, крейсери, есмінці і фрегати та підводні човни всіх типів. Передові системи — щонайменше, конструкції 60-х з передовими технологіями, такими як лазерні шукачі для танків.

Джерело: General Accounting Office report, "Impact of China's Military Modernization in the Pacific Region," June 1995.

морями в межах першого острівного ланцюга", маючи на увазі Тайванську протоку і Південно-Китайське море. Звичайно, військові здатності Японії також зростають, і, з точки зору якості, в регіоні їй немає рівних. Проте на даний час японські збройні сили не є знаряддям японської зовнішньої політики і великою мірою сприймаються як продовження американської військової присутності у регіоні.

Вихід Китаю вже спонукав його південно-східних сусідів ставитися дедалі поштивіше до китайських інтересів. Варто зазначити, що під час мінікризи початку 1996 року навколо Тайваню (в якій Китай зробив кілька погрозливих військових

маневрів, переривав повітряний і морський доступ до зони біля Тайваню, покvapлюючи демонстративне американське військово-морське перегруповання) міністр закордонних справ Таїланду поспіхом задекларував, що така заборона була нормальною, його індонезійський двійник заявив, що це внутрішньо китайська справа, а Філіппіни і Малайзія проголосили з цього питання політику нейтралітету.

Відсутність регіональної рівноваги влади за останні роки спонукала і Австралію, й Індонезію — радше взаємно насторожених — започаткувати щораз більшу військову координацію. Обидві країни не робили таємниці з їх тривоги щодо далекосяжних перспектив китайського регіонального військового домінування і щодо стійкості Сполучених Штатів як регіонального гаранта безпеки. Таке занепокоєння змусило також Сінгапур краще використати співпрацю заради безпеки з цими націями. Фактично, скрізь у регіоні центральним, хоча й без відповіді, питанням серед стратегів було таке: “Як довго у найбільш населеному і щораз більш озброєному регіоні світу можуть гарантувати мир одна сотня тисяч американських солдатів і, в будь-якому випадку, наскільки довго могли б вони там перебувати?”

Саме в цьому нестійкому оточенні — дедалі інтенсивнішого націоналізму, зростання населення і добробуту, вибухових очікувань і владних претензій, що перекриваються у геополітичному краєвиді Східної Азії, відбуваються дійсно тектонічні зсуви:

- Китай, хоч би якими були його особливі перспективи, — це сила, що сходить, сила, потенційно домінантна.
- Охоронна роль Америки стає дедалі залежнішою від співпраці з Японією.
- Японія шукає більш окресленої й самостійної політичної ролі.
- Роль Росії значно послабла, тоді як Середня Азія, яка колись перебувала під пануванням Росії, стала об'єктом міжнародного суперництва.
- Поділ Кореї втрачає стійкість, через віщо її майбутня орієнтація стає справою дедалі більшого геостратегічного зацікавлення головних сусідів.

Такі тектонічні зсуви надають додаткової опуклості двом центральним питанням, поставленим на початку цієї частини.

КИТАЙ: НЕ ГЛОБАЛЬНИЙ, А РЕГІОНАЛЬНИЙ

Історія Китаю — це історія національної величі. На даний час інтенсивний націоналізм китайського народу новий лише в його суспільному поширенні, бо він охоплює самовизначення й емоції безпрецедентної кількості китайців. Це вже не явище, обмежене переважно студентами, які на початку цього століття були провісниками Гоміньдану і Комуністичної партії Китаю. Китайський націоналізм є тепер масовим явищем, яке визначає світогляд найбільш густонаселеної країни світу.

Цей світогляд має глобальне історичне коріння. Історія настановила китайську еліту думати про Китай як про природний центр світу. І дійсно, по-китайськи слово Китай — Джун-го, або ж “Осереднє Царство” — передає ідею центральності Китаю в світових подіях, а також потверджує важливість національної єдності. Така перспектива означає також ієрархічне поширення впливу з центру до периферії, а тому Китай як центр очікує від інших пошани.

Щобільше, з непам’ятних часів Китай з його величезним населенням сам по собі був винятковою і гордою цивілізацією. Це цивілізація високорозвинута у всіх сферах: філософії, культури, мистецтва, суспільних звичаїв, технічної винахідливості і політичної влади. Китайці нагадують, що приблизно до 1600 року Китай був першим у сільськогосподарській продуктивності, промисловому новаторстві і за рівнем життя. Але, на відміну від європейської та ісламської цивілізацій, що породили близько сімдесяти п’яти держав, Китай залишався впродовж своєї історії єдиною державою, яка в час американської Декларації про незалежність уже нараховувала понад 200 мільйонів осіб і була також провідною промисловою потугою світу.

З цієї перспективи занепад величі Китаю й останні 150 років приниження — це применшення і зневаження особливої вартості Китаю, а також особиста образа для кожного китайця. Все це потрібно стерти з пам’яті, а винуватці заслуговують належного покарання. Таких винуватців різного значення, головним чином, було чотири: Велика Британія, Японія, Росія і Америка, — Велика Британія через Опіумні війни, внаслідок яких відбулося ганебне приниження Китаю; Японія через грабіжницькі війни, які охопили минуле століття і результатом яких стали жакливі (і все ще не спокутані) страждання китайського народу; Росія через тривале

вторгнення на китайські території на Півночі, а також деспотичну нечутливість Сталіна до китайської самоповаги; і, врешті, Америка, яка через присутність в Азії і підтримку Японії стоїть на дорозі зовнішніх претензій Китаю.

З китайського погляду дві з цих чотирьох держав уже, так би мовити, покарала історія. Велика Британія вже не імперія, і стягнення прапора королівства у Гонконгу назавжди закриває цю особливо болісну тему. Росія залишається по-сусідству, проте зі значно зменшеними становищем, престижем і територією. А от Америка і Японія — найсерйозніша проблема для Китаю, і саме у взаємодії з ними істотно визначатиметься регіональна і глобальна роль Китаю.

Проте, таке визначення залежатиме насамперед від того, як розвиватиметься сам Китай, наскільки великою економічною і військовою потугою він у дійсності стане. З цього приводу прогноз для Китаю загалом багато обіцяє, хоча не без певних неясностей і застережень. Темп економічного зростання Китаю і розмір закордонних інвестицій стоять серед найвищих у світі і дають статистичну основу для загальноприйнятого прогнозу, що за якихось два десятиліття Китай стане глобальною силою приблизно на рівні Сполучених Штатів і Європи (за умови, що останні об'єднуюватимуться й розширятимуться і далі). Китай до того часу може мати ВВП значно вищий за японський, а тепер він уже значно перевищує російський. Цей економічний імпульс дозволить Китаєві здобути військову силу такого розмаху, якої будуть страхатися всі сусіди і, можливо, навіть географічно віддалені суперники китайських претензій. Зміцнений приєднанням Гонконгу і Макао, а згодом, можливо, політичним підкоренням Тайваню, Великий Китай постане не лише як домінуюча держава на Далекому Сході, але й як світова сила першого рангу.

Однак прогноз про неминуче воскресіння “Осереднього Царства” як центральної глобальної сили має, як і будь-який інший, певні пастки, найочевидніша з яких стосується механічного застосування статистичної проєкції. Саме цю помилку не так давно зробили ті, хто провіщав, що Японія витіснить Сполучені Штати як провідну економічну силу світу і що Японії суджено стати новою наддержавою. Такий прогноз не взяв до уваги чинники економічної вразливості Японії і проблему політичної перервності, — таку ж помилку роблять усі, хто з оберегою проголошує неминучий вихід Китаю як світової потуги.

Перш усього, вельми непевно, що вибухові темпи зростання Китаю зможуть утриматися в наступних десятиліттях. Не можна виключати й економічного сповільнення, а саме це розвінчало б загальноприйнятий прогноз. Насправді, щоб такі темпи втрималися впродовж історично довгого періоду часу, необхідна надзвичайно вдала комбінація успішного національного управління, політичної врівноваженості, внутрішньої дисципліни, високих рівнів заощаджень, тривалого дуже великого вливання закордонних інвестицій та регіональної стабільності. Тривала комбінація всіх цих позитивних чинників є проблематичною.

Ба більше, швидкий темп зростання Китаю, правдоподібно, витворить побічні політичні ефекти, які можуть обмежити його свободу дій. Китайське споживання енергії вже збільшується зі швидкістю, яка набагато перевищує її внутрішнє виробництво. Таке перевищення збільшуватиметься в будь-якому випадку, але особливо в тому, коли темп зростання Китаю й надалі буде високим. Те саме з продуктами харчування. Навіть за умови сповільнення демографічного росту Китаю китайське населення і далі збільшуватиметься у великих кількостях, а імпорт продуктів харчування стане істотнішим для внутрішнього добробуту і політичної стабільності. Залежність від імпорту не лише перенапружить, через високі ціни, економічні ресурси Китаю, але й зробить його вразливішим на зовнішній тиск.

У військовому плані Китай почасти можна означити як глобальну силу, оскільки сам розмір його економіки і високі темпи зростання можуть давати керівникам змогу відводити значний коефіцієнт ВВП країни на підтримку помітного розширення і модернізації збройних сил Китаю, включаючи подальшу розбудову стратегічного ядерного арсеналу. Проте, якщо таке зусилля стане надмірним (а, згідно з західними оцінками, в середині 90-х років це вже поглинуло коло 20 відсотків ВВП Китаю), воно матиме такий же від'ємний вплив на тривалий економічний ріст Китаю, який раніше мала невдала спроба Советського Союзу змагатися в гонці ядерних озброєнь зі Сполученими Штатами. Щобільше, виглядає на те, що значні зусилля Китаю в цій ділянці могли б викликати протистояння японського військового будівництва, тим самим нейтралізуючи певні політичні вигоди від зростання китайської мілітарної могуті. Не варто також ігнорувати факт, що, поза ядерними силами, Китаєві через певний час, імовірно,

бракуватиме засобів, щоб прикладати військову силу поза межами регіону.

Напруження всередині Китаю може посилитися, до того ж, унаслідок неминучої нерівності прискороеного економічного росту, яким рухає нестримне використання маргінальних переваг. Прибережні Південь та Схід, як і головні урбаністичні осередки — доступніші для іноземних інвестицій та морської торгівлі — дотепер отримували найбільше прибутків від економічного росту Китаю. У порівнянні з ними внутрішні сільські райони в цілому і деякі віддалені райони відстають (там понад 100 мільйонів сільських безробітних).

Унаслідок цього, незадоволення регіональними відмінностями може почати взаємодіяти з роздратованням через суспільну нерівність. Швидке зростання Китаю розширює суспільну прірву у розподілі багатства. В якийсь момент, чи то через те, що уряд намагатиметься обмежити такі відмінності, чи то через суспільне обурення знизу, регіональна несхожість і різниця в достатках, у свою чергу, вплинуть на політичну стабільність країни.

Другою причиною для обачного скептицизму щодо прогнозів про майбутнє Китаю як домінуючої сили у глобальних подіях упродовж чверті століття є насправді майбутнє політики Китаю. Динамічний характер недержавної економічної трансформації Китаю разом з відкритістю його суспільства до решти світу в остаточному підсумку стане несумісним з доволі закритою і бюрократично-жорсткою комуністичною диктатурою. Проголошений комунізм цієї диктатури чимдалі менше є справою ідеологічного зобов'язання і чимдалі більше справою бюрократичного владного інтересу. Китайська політична еліта залишається організованою як самодостатня, жорстка, дисциплінована і монополістично нетерпима ієрархія, що все ще ритуально проголошує вірність догмі, яка, як кажуть, утверджує її владу, але та ж еліта вже більше не відповідає суспільним вимогам. У якийсь момент ці два виміри життя зіштовхнуться головами, якщо китайські політики не почнуть поступово пристосовуватися до суспільних потреб економіки Китаю.

Таким чином, не можна без кінця ухилитися від проблем демократизації, хіба що Китай раптово прийме таке рішення, яке він прийняв був у 1474 році: ізолюватися від світу, подібно як теперішня Північна Корея. Щоб зробити це, Китай муситиме відкликати понад сімдесят тисяч студентів, що тепер навчаються

в Америці, вигнати чужоземних бізнесменів, відключити комп'ютери і позривати супутникові антени-тарілки з мільйонів китайських будинків. То був би акт божевілля, подібний до "культурної революції". Можливо, на коротку мить у контексті внутрішньої боротьби за владу догматичне крило керівної, хоча й дедалі слабшої, Комуністичної партії Китаю спробувало б наслідувати Північну Корею, але то був би не більш ніж короткий епізод. Найпевніше, це викликало б економічну стагнацію, а далі спровокувало б політичний вибух.

У кожному разі самоізоляція означала б кінець поважних китайських претензій не лише на глобальну владу, а й навіть на регіональну першість. Щобільше, країна має надто велику ставку за доступ до світу, і цей світ, не так як 1474 року, просто надто настирливий, щоб від нього легко можна було усунутися. Тож не існує жодної практичної, економічно продуктивної і політично життєздатної альтернативи тривалій відкритості Китаю до світу.

Отже, демократизація дедалі більше не даватиме спокою Китаєві. Ані названа проблема, ані пов'язане з нею питання прав людини не можуть бути замовчувані надто довго. Тож майбутній поступ Китаю та його вихід як важливої сили великою мірою залежатимуть від того, наскільки вміло керівна китайська еліта управлятиме двома пов'язаними проблемами: переходу влади від теперішнього покоління керівників до молодшої команди і розв'язання щораз більшого напруження між економічною і політичною системами країни.

Китайські лідери, можливо, мали б успіх, здійснюючи повільний та еволюційний перехід до дуже обмеженого виборчого авторитаризму, який би міг толерувати невеликий політичний вибір, і лише тоді рухатися до справжнішого політичного плюралізму, більше наголошуючи на зароджуваному конституційному правлінні. Такий контрольований підхід був би сумісний з потребами дедалі відкритішої економічної динаміки країни, аніж із намаганням підтримувати виключну партійну монополію на політичну владу.

Щоб здійснити таку контрольовану демократизацію, китайська політична еліта муситиме керуватися надзвичайним умінням, прагматичним здоровим глуздом та підтримувати відносну єдність і готовість позбутися частини монополії на владу (й особистих привілеїв) — тоді як населення в цілому мусить бути і терпеливим, і невимогливим. Такої комбінації вдалих обставин, мабуть, буде

нелегко досягнути. Досвід учить, що тиск демократизації знизу, який іде від тих, хто відчуває себе політично придушеними (інтелектуали і студенти) чи економічно визискуваними (новий міський робітничий клас і сільська біднота), зазвичай випереджає готовість керівників поступатися. В якийсь момент політично і суспільно незадоволені в Китаї можуть об'єднатися в силу, що вимагатиме більше демократії, свободи слова і поваги до прав людини. Якщо цього не сталося на майдані Тяньаньмін у 1989 році, то це цілком може статися іншого разу.

Відповідно, малоймовірно, що Китай зможе уникнути фази політичного неспокою. З його розмірами, реальністю зростання регіональних відмінностей та спадщиною майже п'ятдесятлітньої доктринерської диктатури така фаза могла б бути руйнівною як політично, так і економічно. Навіть самі китайські лідери, здається, очікують того ж таки, адже внутрішні, проведені Комуністичною партією на початку 90-х років дослідження передрікають потенційно серйозні політичні заворушення.¹ Деякі китайські експерти навіть прогнозували, що Китай може ввійти в один з історичних циклів внутрішньої роздробленості, що врешті призупинить марш Китаю до величі. Але вірогідність такого крайнього випадку зменшується подвійним впливом масового націоналізму і сучасних засобів зв'язку, які працюють на користь єдиної китайської держави.

Врешті-решт, є третя причина для скептицизму щодо перспектив Китаю впродовж наступних двадцяти років як дійсно головної — а для деяких американців загрозливої — глобальної влади. Навіть якщо Китай уникне поважної політичної руйнації і навіть якщо йому якимсь чином вдасться підтримати надзвичайно високі темпи економічного зростання впродовж чверті століття — в обох випадках ці “якщо” радше великі, — Китай зоставатиметься порівняно бідним. Навіть потроєння ВВП залишить населення Китаю серед нижчих категорій світових націй за прибутком на особу, не згадуючи вже про реальну бідність

¹ “Official Document Anticipates Disorder During the Post-Deng Period”, *Cheng Ming* (Hong Kong) за 1 лютого 1995 року подає детальний підсумок двох аналізів, приготованих для лідерів Партії стосовно різних форм потенційних заворушень. Західна перспектива з цієї ж проблеми подана в Richard Baum, “China After Deng: Ten Scenarios in Search of Reality”, *China Quarterly* (March 1996).

значної частини його народу.² Порівняльне становище в доступності на одну людину телефонів, автомобілів і комп'ютерів, не кажучи про споживчі товари, буде радше низьким.

Підсумуємо: навіть до 2020 року, і за найкращих умов, малоймовірно, що Китай зможе стати дійсно конкурентоздатним щодо ключових вимірів *глобальної* сили. Проте Китай надійно прямує шляхом до верховної *регіональної* влади у Східній Азії. Він уже геополітично домінує на материку. Його військова і економічна сила перетворює на карликів найближчих сусідів, за винятком Індії. Тому цілком природньо, що Китай дедалі більше утверджуватиметься регіонально, дотримуючись велінь своєї історії, географії та економіки.

З історії своєї країни китайські студенти знають, що в 1840 році імперський вплив Китаю охоплював усю Південно-Східну Азію — вниз до протоки Малакка, включаючи Бірму, частину нинішнього Бангладешу й також Непалу, частини нинішнього Казахстану, всю Монголію і регіон, який сьогодні називається російським Далеким Сходом, де на півночі ріка Амур впадає в океан (див. карту на стор. 14 у розділі 1). Ці райони або перебували під китайським владарюванням, або платили Китаєві данину. Франко-британська колоніальна експансія усунула цей вплив із Південно-Східної Азії впродовж 1885-95 років, у той час як дві угоди, нав'язані Росією в 1858 і 1864 роках, обернулися територіальними втратами на Північному Сході й Північному Заході. У 1895 році після китайсько-японської війни Китай втратив також Тайвань.

Майже певно, що завдяки історії та географії китайці будуть дедалі наполегливішими — і навіть матимуть емоційний поклик — у потребі остаточного об'єднання Тайваню з материком. Розумно припустити, що Китай, за умови зростання сили, зробить таку мету основним завданням на час першого десятиліття наступного століття, йдучи шляхом економічного й політичного поглинення Гонконгу. Мабуть, мирне возз'єднання — можливо, під гаслом “одна нація, кілька систем” (варіант гасла Ден Сяопіна

² В дещо оптимістичному повідомленні під заголовком “Економіка Китаю до XXI століття” (Zou xiang 21 shi ji de Zhongguo jinji), опублікованому в 1996 році китайським Інститутом кількісних економічних і технологічних студій, було обраховано, що прибуток на людину в 2020 році в Китаї сягатиме 735\$ або менше, що на 30\$ більше за визначення Світовим Банком країни низьких прибутків.

з 1984 року: “одна країна, дві системи”) — могло б стати привабливим для Тайваню, і йому б не опиралася Америка, але тільки якщо Китай успішно підтримуватиме економічний поступ і піде на значні демократичні реформи. Інакше, навіть як для регіонального домінанта, Китаєві, либонь, бракуватиме військових засобів для поширення своєї волі, особливо перед лицем американського протистояння, у випадку якого і далі стимулюватиметься китайський націоналізм і водночас псуватимуться американо-китайські стосунки.

Географія — важливий чинник ще й тому, що він робить Китай зацікавленим в альянсі з Пакистаном і у встановленні військової присутності у Бірмі. В обох випадках геостратегічною ціллю стає Індія. Така військова співпраця з Пакистаном збільшує індійську дилему безпеки й обмежує здатність Індії утвердитися в якості регіонального гегемона в Південній Азії та геополітичної суперниці Китаю. Військова співпраця з Бірмою здобуває для Китаю доступ до військово-морських засобів на кількох бірманських прибережних островах в Індійському океані, забезпечуючи також додаткову стратегічну систему важелів у Південно-Східній Азії взагалі та в протоці Малакка зокрема. А якщо Китай контролюватиме протоку Малакка і стратегічний опірний пункт на Сінгапурі, він контролюватиме доступ Японії до середньоазійської нафти та європейських ринків.

Географія, посилена історією, диктує китайські інтереси також у Кореї. Раніше підлегла держава, об'єднана Корея як продовження американського (і, непрямо, також японського) впливу була б нестерпна для Китаю. Китай наполягатиме, щонайменше, на тому, щоб об'єднана Корея була позаблоковим буфером між Китаєм і Японією, а також братиме до уваги те, що історично вкорінена корейська ворожість до Японії сама по собі втягуватиме Корею до китайської сфери впливу. Проте на даний час розділена Корея більше імponує Китаєві, і виглядає на те, що Китай матиме прихильність до тривалого існування північнокорейського режиму.

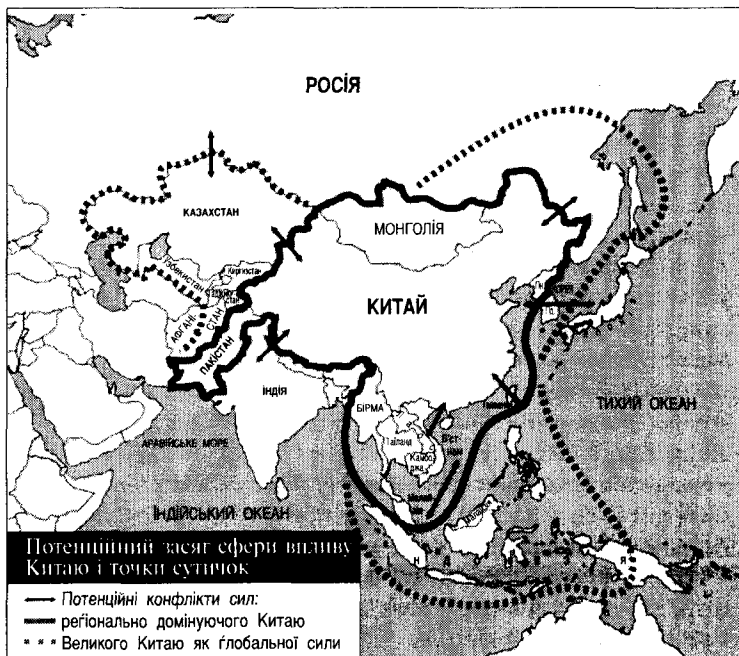
Економічні розрахунки також неодмінно впливатимуть на поширення регіональних амбіцій Китаю. Щодо цього, то щораз більша потреба в нових енергетичних джерелах уже змусила Китай наполягати на своїй домінуючій ролі в будь-якій регіональній експлуатації покладів на дні Південно-Китайського моря. З тієї ж причини Китай починає проявляти дедалі вище зацікавлення в незалежності багатих на енергію середньоазійських держав. У

квітні 1996 року Китай, Росія, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан підписали спільну угоду про кордони, і під час візиту президента Чжан Дземіня до Казахстану в червні того ж року китайська сторона, як цитують, запевнила у підтримці Китаєм “зусиль Казахстану відстояти свою незалежність, суверенітет і територіальну цілісність”. Вищесказане ясно проявило щораз більше звернення Китаю до геополітики Середньої Азії.

Історичні та економічні чинники, крім того, збільшують інтереси регіонально могутнішого Китаю на російському Далекому Сході. Вперше, відколи Китай і Росію розділяє формальний кордон, Китай є економічно більш динамічною і політично міцнішою стороною. Просочування на російську територію китайських імігрантів і торгівців уже набрало значних розмірів, і Китай тепер діяльніше сприяє справі економічної співпраці в Північно-Східній Азії, що також залучає Японію і Корею. В цій співпраці Росія має значно слабшу карту, тоді як російський Далекий Схід стає економічно дедалі залежнішим від зв'язків із китайською Маньчжурією. Подібні економічні сили діють також у стосунках Китаю з Монголією, яка перестала бути російським сателітом і чію формальну незалежність Китай змушений був визнати.

Отже, китайська сфера регіонального впливу перебуває в процесі творення. Проте сферу впливу не треба плутати із зоною виняткового політичного домінування, такого, як той, що його Советський Союз здійснював у Східній Європі. З соціоекономічної точки зору вона більш пориста, а політично менш монополістична. Проте, це встановлює географічний простір, у якому різні держави, формуючи власну політику, ставляться з особливою повагою до інтересів, поглядів та сподівань регіонально верховної влади. Коротко кажучи, китайську сферу впливу — можливо, точнішим формулюванням було б “сфера шанобливості” — можна означити як таку, в якій найперше питання, що його ставитимуть у різних столицях щодо будь-якої проблеми, є: “Що думає про це Пекін?”

На поданій далі карті окреслюється потенційний у наступному десятилітті розмах регіональної домінації Китаю, а також китайської глобальної влади, у випадку, якщо, всупереч зовнішнім і внутрішнім згаданим перепонам, — Китай дійсно нею стане. Регіонально домінуючий Великий Китай, який міг би мобілізувати політичну підтримку своєї надзвичайно багатой й економічно могутньої діаспори в Сінгапурі, Бангкоку, Куала-Лумпурі, Манілі

і Джакарті, вже не кажучи про Тайвань і Гонконг (див. виноски нижче про деякі вражаючі дані)³, і який міг би проникнути до Середньої Азії та на російський Далекий Схід, міг би наблизитися в радіусі до обширів Китайської імперії перед початком занепаду десь 150 років тому і навіть розширити геополітичний засяг через альянс із Пакистаном. Якщо Китай зростатиме в силі й престижі, багаті заморські китайці щораз більше ототожнюватимуть себе з претензіями Китаю і таким чином стануть могутнім авангардом його імперського просування. Південно-східні азіати муситимуть обачливо поступатися перед політичною уразливістю та економічними інтересами Китаю — що вони чимраз то більше

³ Згідно з *Yazhou Zhoukan* ("Тиждень Азії") за 25 вересня 1994 року, сукупне майно 500 провідних китайських компаній у Південно-Східній Азії нараховує близько 540 млрд. доларів. Інші оцінки навіть вищі: в *International Economy* за листопад/грудень 1996 повідомлялося, що річний прибуток 50 млн. китайців за кордоном приблизно був таким же або майже

роблять.⁴ Подібним чином нові середньоазіатські держави чимраз то більше розглядають Китай як силу, що робить ставку на їхню незалежність і їхню роль буферів між Китаєм і Росією.

Засяг Китаю як глобальної сили, найімовірніше, включатиме значно глибший південний виступ, а Індонезія та Філіппіни змушені будуть пристосуватися до факту присутності китайських військово-морських сил як панівної сили в Південно-Китайському морі. Такий Китай швидше схилиться до вирішення проблеми Тайваню силою, не зважаючи на ставлення Америки. На заході Узбекистан, середньоазіатська держава, яка найрішучіше настроєна опиратися російському втручанням в колишню імперську сферу, радше прихильно поставиться до рівноважного альянсу з Китаєм, так само й Туркменістан; а Китай зможе позитивніше сприймати етнічно розділений і тому національно вразливіший Казахстан. Китай, який став дійсно і політичним, і економічним гігантом, може чинити відкритіший політичний вплив на російський Далекий Схід, водночас реально підтримуючи об'єднання Кореї під власною егідою (див. карту на стор. 167).

Проте такий Китай, найімовірніше, зіткнувся б із сильною зовнішньою опозицією. Попередня карта свідчить, що на Заході Росія з Індією матимуть достатні геополітичні підстави стати союзницями, намагаючись усунути виклик Китаю. Співпраця між ними, вірогідно, зосереджувалася б, в основному, на Середній Азії і Пакистані, звідки Китай найбільше загрожував би їхнім

рівним ВВП самого Китаю. Кажуть, що китайці з-за кордону контролюють близько 90% економіки Індонезії, 75% Таїланду, 50-60% Малайзії і всю економіку Тайваню, Гонконгу і Сінгапуру. Хвилювання щодо такого стану справ навіть змусило колишнього індонезійського посла в Японії до публічного попередження про "китайську економічну інтервенцію в регіон", яка може не лише скористатися з присутності китайців, але навіть привести до "маріонеткового уряду" (Saydiman Suryohadiprojo, "How to Deal with China and Taiwan", *Asahi Shimbun* [Tokio], September 23, 1996).

⁴ Симптоматичним під цим оглядом було повідомлення, опубліковане в англomовній щоденній газеті Бангкоку *The Nation* (March 31, 1997), про візит до Пекіну тайванського прем'єр-міністра Чаваліта Йонгчайюда. Метою візиту було визначено встановлення міцного стратегічного альянсу з "Великим Китаєм". Повідомляють, що тайванське керівництво "визнало Китай надвладдою з глобальною роллю" і бажає служити "мостом між Китаєм і АСЕАН". Сінгапур зайшов навіть далі у своєму ототожненні з Китаєм.

інтересам. На півдні протистояння було б найсильнішим з боку В'єтнаму та Індонезії (ймовірно, підтриманої Австралією). На сході Америка, можливо, за підтримки Японії, неприхильно реагуватиме на спроби добитися панування в Кореї і приєднати Тайвань силоміць, оскільки це акції, які б звели американську політичну присутність на Далекому Сході до потенційно нестабільної і виокремленої опори в Японії.

Зрештою, можливість здійснення того чи іншого сценарію, накресленого на картах, залежить не лише від того, як розвиватиметься сам Китай, але й значною мірою від американської поведінки і присутності. Усунення Америки зробить вірогіднішим другий сценарій, але навіть усебічний розвиток першого вимагатиме від Америки компромісу і самовладання. Китайці це знають, і тому китайська політика має зосереджуватися передусім на впливі на американську поведінку і, надто, на вирішальних американо-японських взаєминах із тим, що всі інші стосунки Китаю скеровуватимуться з огляду на названі стратегічні міркування.

Китайське принципове неприйняття Америки стосується не так того, що Америка в дійсності чинить, як того, чим Америка нині є і де вона є. Китай сприймає Америку як нинішнього світового гегемона, чия присутність у регіоні, базована на домінуючій позиції в Японії, працює на стримування впливу Китаю. За словами китайського аналітика, який займається дослідженнями в Міністерстві закордонних справ Китаю, “стратегічна мета Америки — домогтися гегемонії в цілому світі, і вона не може толерувати появу будь-якої більшої влади на європейському й азіатському континентах, яка могла б стати загрозою її провідній позиції”.⁵ Звідси, просто будучи тим, чим вона є, і там, де вона є, Америка стає незумисною супротивницею Китаю, радше ніж його природньою союзницею.

Відповідно, завдання китайської політики полягає в тому, щоб, дотримуючись прадавньої стратегічної мудрості Сунь-цзи, — використовувати американську силу для мирного поборювання

⁵ Song Yimin, “A Discussion and Grouping of Forces in the World After the End of the Cold War”, *International Studies* (Китайський інститут міжнародних студій, Пекін) 6-8 (1996):10. Про те, що така оцінка Америки репрезентує погляди найвищих лідерів Китаю, свідчить факт, що коротша версія аналізу з'явилася у масовому офіційному органі Партії, щоденній газеті “Женьмінь жібао” за 29 квітня 1996.

американської гегемонії, але так, щоб не вивільняти якихось латентних японських регіональних аспірацій. Задля такого результату геостратегія Китаю повинна мати перед собою одночасно дві мети, як це дещо побіжно визначив у середині 1994 року Ден Сяопін: “По-перше, протистояти гегемонізму і політиці сили та охороняти світовий мир; по-друге, розбудовувати новий міжнародний політичний та економічний порядок”. Перше — виразно націлене на Сполучені Штати і має своїм завданням зредувати американське верховенство, водночас обережно уникаючи військового зіткнення, що перешкодило б рухові Китаю до економічної могутності; наступне — це намагання переглянути розподіл глобальної влади, користуючись невдоволенням деяких ключових держав нинішнім глобальним ієрархічним порядком, у якому Сполучені Штати всілися на вершечку, підтримувані Європою (чи Німеччиною) на крайньому заході Євразії та Японією на крайньому сході.

Друге завдання Китаю спонукає Пекін до такої регіональної геостратегії, яка намагатиметься уникати серйозних конфліктів із близькими сусідами, навіть змагаючи до регіональної зверхності. Тактичне поліпшення у китайсько-російських стосунках є винятково вчасним, особливо відколи Росія стала слабша за Китай. Відповідно у квітні 1997 року обидві країни об'єдналися у своєму засудженні “гегемонізму” й оголошенні експансії НАТО “недопущенною”. Проте, малоімовірно, що Китай серйозно обмірковуватиме будь-який довготерміновий і всеохопний альянс проти американської першості. Це сприяло б поглибленню і розширенню масштабу американо-японського альянсу, що його Китай хотів би поволі ослабити, а також могло б ізолювати Китай від вирішально важливих джерел технології і капіталу.

Щодо китайсько-російських стосунків, то вони допомагатимуть Китаєві уникнути прямого зіткнення з Індією, навіть підтримуючи тісну військову співпрацю з Пакістаном і Бірмою. Політика відкритого антагонізму могла б викликати негативне ускладнення тактично доцільного компромісу з Росією і водночас підштовхнути Індію до тіснішої співпраці з Америкою. До тієї міри, до якої Індія поділяє засадничу і дещо антизахідну позицію проти існуючої глобальної “гегемонії”, послаблення китайсько-індійського напруження збігається з ширшим геостратегічним інтересом.

Подібні міркування загалом стосуються тривалих стосунків Китаю з Південно-Східною Азією. Навіть односторонньо

заявляючи про свої вимоги на Південно-Китайському морі, китайці водночас підтримували лідерів Південно-Східної Азії (за винятком історично ворожого В'єтнаму) — і використовували при цьому виразно антизахідні настрої (зокрема в питанні західних цінностей і прав людини), які в останні роки чулися від лідерів Малайзії і Сінгапуру. Вони, зокрема, схвалювали часом різку антиамериканську риторику прем'єр-міністра Малайзії Датука Магатіра, який на форумі в травні 1996 року в Токіо публічно піддавав сумніву американо-японську Угоду про безпеку, вимагаючи з'ясувати ідентичність ворога, від якого альянс імовірно захищатиметься, і стверджуючи, що Малайзія не потребує союзників. Китайці чітко розраховують на те, що їхній вплив у регіоні автоматично посилиться через зниження позиції Америки.

У подібному дусі невідступний тиск виявляється головним мотивом нинішньої політики Китаю щодо Тайваню. Займаючи безкомпромісну позицію щодо міжнародного статусу Тайваню — аж до того, щоб зумисне викликати міжнародне напруження, аби висловити серйозне ставлення Китаю до цієї справи (як то було в травні 1996 року), китайські лідери, мабуть, усвідомлюють, що на даний час їм і далі бракуватиме сили для досягнення задовільного рішення. Вони усвідомлюють, що передчасне покладання на силу лише допомогло б прискорити програшну сутичку з Америкою, водночас посилюючи її роль у якості регіонального гаранта миру. Ба більше, самі китайці визнають, що ефективність поглинення Китаєм Гонконгу значною мірою визначить перспективу постання Великого Китаю.

Примирення, яке відбувається в стосунках Китаю з Південною Кореєю, також є інтегральною частиною політики консолідації флангів для того, щоб успішніше зосередитися на головній меті. Беручи до уваги корейську історію і громадські емоції, китайсько-корейське примирення сприяє зменшенню потенційної регіональної ролі Японії і закладає ґрунт для відтворення традиційніших стосунків між Китаєм і (об'єднаною чи й далі роз'єднаною) Кореєю.

Найважливіше те, що мирне посилення регіональної позиції Китаю полегшить здійснення центрального завдання, що його стародавній китайський стратег Сунь-цзи міг би окреслити так: *ослабити американську регіональну владу до такого рівня, щоб принижена Америка потребувала регіонально домінуючого Китаю як свого союзника, а згодом також глобально могутнього Китаю*

як партнера. Цієї мети треба добиватися і здійснювати у спосіб, що не посилює ані оборонної експансії в рамках американо-японського альянсу, ні регіонального заміщення влади Америки владою Японії.

Щоб домогтися центральної мети, Китай спочатку намагається перешкодити зміцненню і поширенню американо-японської співпраці в ділянці безпеки. Китай був особливо стривожений зростанням, яке припускали на початку 1996 року щодо рівня американо-японської співпраці з безпеки від вужчого “далекосхідного” до ширшого “азіатсько-тихоокеанського”, сприймаючи це не лише за безпосередню загрозу китайським інтересам, але й за точку відліку для керованої Америкою азіатської системи безпеки, спрямованої на стримування Китаю (де Японія була б живою ланкою,⁶ подібно як Німеччина була нею в НАТО під час холодної війни). Домовленість загалом сприймалася в Пекіні як така, що сприяє майбутньому звеличенню Японії як головної військової сили, можливо, навіть здатної вдатися до примусу, щоб самій розв’язувати невирішені економічні і морські суперечки. Тому виглядає на те, що Китай енергійно роздмухуватиме все ще великі азіатські страхи перед японською військовою роллю в регіоні для того, щоб стримувати Америку і залякати Японію.

Проте врешті-решт, згідно зі стратегічними розрахунками Китаю, американська гегемонія не може тривати довго. Хоча деякі китайці, особливо військовики, схильні трактувати Америку як непримиренного недруга Китаю, в Пекіні переважає сподівання,

⁶ Докладне вивчення гаданого наміру Америки будувати подібну азіатську протикитайську систему міститься в статті Wang Chunyin “Looking Ahead to Asia-Pacific Security in the Early Twenty-first Century”, *Guoji Zhanwang* (Світовий Огляд) за лютий 1996.

Інший китайський коментатор твердив, що американо-японська домовленість щодо безпеки змінилася зі “шита для оборони”, метою якого було стримувати советську потугу, на “спис для нападу”, нашілений на Китай (Yang Baijiang, “Implications of Japan-U.S. Security Declaration Outlined”, *Xiandai Guoji Guanxi* [Сучасні Міжнародні Взаємини], 20 липня 1996 року). 31 січня 1997 року авторитетна щоденна газета Комуністичної партії Китаю, “*Женьмінь жібао*”, опублікувала статтю під заголовком “Strengthening Military Alliance Does Not Conform with Trend of the Times”, у якій нове окреслення масштабів американо-японської військової співпраці було засуджене як “небезпечний крок”.

що Америка стане регіонально ізольованішою через її надмірне покладання на Японію та що згодом американська залежність від Японії зростатиме й надалі, але водночас зростатимуть американо-японські розходження і американська боязнь японського милітаризму. Тоді це дасть можливість Китаєві підіграти у протистоянні Америки і Японії одній проти одної, як це він робив раніше у випадку зі Сполученими Штатами і Советським Союзом. На думку Пекіна, настане час, коли Америка усвідомить, що для того, щоб залишитися впливовою азійсько-тихоокеанською державою, вона не матиме іншого вибору, як повернутися до свого природного партнера на азійському материку.

ЯПОНІЯ: НЕ РЕГІОНАЛЬНА, А МІЖНАРОДНА

Вирішальний вимір китайського геополітичного майбуття пов'язаний з розвитком американо-японських відносин. З моменту закінчення у 1949 році громадянської війни в Китаї політика Америки на Далекому Сході спиралася на Японію. Будучи спершу пристановищем для американського окупаційного війська, згодом Японія стала базою для політично-військової присутності Америки в азійсько-тихоокеанському регіоні та особливо важливою глобальною союзницею Америки, а ще, крім того, протекторатом безпеки. Однак звеличення Китаю ставить питання про те, яким чином тісні американо-японські стосунки можуть тривати у мінливому регіональному контексті. Роль Японії в антикитайському альянсі була б зрозумілою; але якою повинна бути роль Японії, якщо якимось чином треба буде пристосуватися до сходження Китаю вгору, навіть попри те, що першість Америки в регіоні послабиться?

Подібно до Китаю, Японія — це нація-держава з глибоко вкоріненим почуттям власного унікального характеру та особливого статусу. Її острівна історія, навіть її імперська мітологія, настроїла дуже працьовитий і дисциплінований японський народ уважати, що його обдаровано винятковим і вищим способом життя, який Японія спочатку захищала вельми дієвою ізоляцією, а потому, коли в XIX столітті новий світ уже себе нав'язував, Японія, наслідуючи європейські імперії, намагалася створити власну на азійському материку. Лихоліття Другої Світової війни призвело до зосередженості японців на одномірному завданні

економічного відновлення, і це позначилося непевністю щодо вищої місії країни.

Теперішнє американське побоювання вивищення Китаю нагадує порівняно недавню американську параною щодо Японії. Заледве десятиліття тому передбачення про неминуче і близьке постання Японії як “наддержави” світу, яка обмірковує не тільки те, як скинути з престолу Америку (чи навіть викупити її), а й як накинути певний тип “*Rex Nipponica*”^{*} — були справжнім хатнім промислом серед американських коментаторів і політиків. Але не тільки серед американців. Самі японці незабаром стали запеклими імітаторами серійних бестселерів у Японії і винесли на порядок денний тезу про те, що Японія приречена переважати в суперництві високих технологій над Сполученими Штатами та що Японія скоро стане осередком глобальної “інформаційної імперії”, тоді як Америка нібито сповзатиме до занепаду через історичну втому і суспільне самопотурання.

У цьому поверховому аналізі криється та міра, до якої Японія була і далі застається вразливою країною. Вона вразлива на найменші зриви у впорядкованому глобальному плині ресурсів і торгівлі, не кажучи вже про глобальну стабільність узагалі; крім того, її облягли очевидні внутрішні недоліки — демографічні, суспільні і політичні. Японія одночасно багата й економічно могутня, але й регіонально ізольована та політично обмежена безпечною залежністю від могутнього союзника, який виявляється основним охоронцем глобальної стабільності (від якої Японія також залежить), так само як і головним економічним суперником Японії.

Малоймовірно, що нинішня позиція Японії — з одного боку, глобально шанованої економічної потуги, а з іншого — геополітичного продовження американської сили, — й надалі сприйматиметься новим поколінням японців, уже не травмованих і не згнєблених досвідом Другої Світової війни. Через історичні причини і через самопочування Японія не цілком задоволена глобальним статусом-кво, хоча це помітно не так, як у Китаї. Вона відчуває, з деяким потвердженням, що покликана мати формальне визнання світової держави, але усвідомлює, що регіонально вигідна (а для азіатських сусідів — заспокійлива) залежність від Америки в плані безпеки також заважає такому визнанню.

Щобільше, щораз могутніша сила Китаю на азіатському материкау, з огляду на перспективу, що його вплив зможе швидко

^{*} Японський мир (лат.) — алюзія на т. зв. “Римський мир”, *Rex Romani*, що панував у часи імператора Августа (27 до н. е. — 14 н. е.).

поширитися на морські регіони, економічно вагомі для Японії, посилює японське почуття невизначеності щодо геополітичного майбутнього країни. З одного боку, Японія має виразну культурну й емоційну ідентичність із Китаєм, так само як і латентне почуття спільної азіатської ідентичності. Деякі японці можуть також відчувати, що виникнення сильнішого Китаю матиме очікуваний вплив на посилення ваги Японії щодо Сполучених Штатів і зменшення регіонального верховенства Америки. З іншого боку, для багатьох японців Китай — це традиційний суперник, колишній ворог і потенційна загроза для стабільності регіону. Це робить відносини безпеки з Америкою важливішими, ніж будь-коли раніше, навіть якщо це посилить незадоволення деяких з найбільш націоналістичних японців щодо втомливих обмежень політичної і військової незалежності Японії.

Між ситуацією Японії на євразійському Далекому Сході і ситуацією Німеччини на євразійському Далекому Заході існує певна поверхова подібність. Обидві — основні регіональні союзниці Сполучених Штатів. І справді, американська сила у Європі та Азії прямо походить з цих альянсів з двома країнами. Обидві мають значні військові сили, але жодна країна в цьому відношенні не є незалежною: Німеччина стримується військовою інтеграцією з НАТО, тоді як Японія обмежується власними (хоча спланованими Америкою) конституційними застереженнями і Американсько-японською угодою про безпеку. Обидві — це водночас торгові і фінансові потуги, регіонально панівні, а також виняткові в глобальному масштабі. Обидвох можна кваліфікувати як квазіглобальні сили, і обидві незадоволені тривалою відмовою формально визнати їхні постійні місця у Раді Безпеки ООН.

Проте в відмінностях у відповідних геополітичних умовах криються потенційно значні наслідки. Сучасні стосунки Німеччини з НАТО ставлять країну нарівні з основними європейськими союзницями, до того ж, із НАТО Німеччина має формальні взаємні оборонні зобов'язання зі Сполученими Штатами. Американсько-японська угода про безпеку обумовлює американські зобов'язання захищати Японію, але не забезпечує (навіть чисто формально) використання японських військ на захист Америки. По суті, угода кодифікує протекційні стосунки.

Щобільше, Німеччину через її проактивне членство у Європейському Союзі і НАТО вже більше не сприймають як загрозу ті сусіди, які в минулому були жертвами її агресії, натомість вони вважають її бажаним економічним і політичним партнером.

Дехто навіть вітає можливу появу очолоної Німеччиною *Mitteleuropa*, де Німеччину сприймають як сприятливу регіональну державу. Все далеко не так із азіатськими сусідами Японії, які затаїли затьяжну злобу проти Японії ще з часів Другої Світової війни. Додатковим чинником, що обурює сусідів, є дорожчання ени, яке спровокувало не тільки різкі скарги, але й затримало примирення з Малайзією, Індонезією, Філіппінами і навіть Китаєм, чії 30 відсотків тривалих боргів Японії нараховуються в енах.

Японія, крім того, не має в Азії такого еквівалента, якого Німеччина знайшла у Франції: тобто природнього і більш-менш рівного регіонального партнера. Звичайно, існує сильне культурне тяжіння до Китаю, змішане, можливо, з почуттям провини, але це тяжіння політично двозначне тому, що жодна сторона не довіряє іншій і жодна не готова згодитися з регіональним пануванням іншої. Японія не має також еквівалента Польщі: тобто набагато слабшого, але геополітично важливого сусіда, примирення з яким і навіть співпраця стає дійсністю. Мабуть, Корея, особливо після остаточного об'єднання, могла б стати такою відповідницею, але японсько-корейські стосунки добрі лише формально, — корейські спогади про минуле панування і японське почуття культурної вищості нависають над дійсним суспільним примиренням.⁷ Нарешті стосунки Японії з Росією були набагато прохолодніші, ніж німецькі. Росія все ще силою утримує південні Курильські острови, які вона захопила перед кінцем Другої Світової війни, тим самим заморожуючи російсько-японські стосунки. Коротко кажучи, Японія політично ізольована в своєму регіоні, тоді як Німеччина ні.

Крім того, Німеччина поділяє зі своїми сусідами і спільні демократичні принципи, і великий християнський спадок Європи. До того ж, вона намагається ідентифікуватися і навіть сублимуватися в цілості і справі, що більші за неї саму, а саме, з "Європою". Однак, не існує подібної "Азії". І справді, острівне минуле Японії і навіть нинішня демократична система мають тенденцію відокремлювати її від решти регіону, попри те, що за останні роки виникли демократії у кількох азіатських країнах. Багато азіатських народів сприймають Японію не лише як

⁷ *Japan Digest* за 25 лютого 1997 повідомив, що згідно з урядовим опитуванням населення лише 36 відсотків японців настроєні до Південної Кореї по-дружньому.

національно егоїстичну, але й таку, що поверхово наслідуює Захід і не бажає приєднуватися до них у дискусії щодо поглядів Заходу на людські права і важливість індивідуалізму. Отже, багато азіатів сприймають Японію як не істинно азіатську, тоді як Захід повсякчас запитує себе, до якого ступеня Японія стала дійсно західною.

Фактично, перебуваючи в Азії, Японія не є достатньо азіатською. Таке становище значно обмежує її геостратегічний вибір. Справді природній регіональний вибір високорозвиненої Японії, яка затіняє Китай, — навіть якщо Японія не домінуватиме, а радше м'яко провадитиме співпрацю, — видається нежиттєздатним з огляду на переконливі історичні, політичні і культурні причини. Крім того, Японія залишається залежною від американської військової охорони і міжнародного спонсорства. Скасування чи навіть поступове виявлення американо-японської угоди про безпеку негайно зробило б Японію вразливою на зриви, які може вчинити будь-який поважний вияв регіонального чи глобального безладдя. Єдиною альтернативою тоді було б згодитися з регіональним верховенством Китаю або відважитися на велику, дуже дорогую і настільки ж небезпечну програму військового переозброєння.

Зрозуміло, що для багатьох японців позиція їх країни — одночасно квазі-глобальної сили і протекторату безпеки — видається аномалією. Але не існує самоочевидних драматичних і життєздатних альтернатив наявному станові речей. Якщо можна сказати, що національні цілі Китаю, попри неминучі розбіжності в поглядах китайських стратегів на специфічні аспекти, — доволі ясні, а регіональний розмах геополітичних амбіцій Китаю відносно передбачуваний, то геостратегічна мета Японії порівняно туманна, а настрої японського народу набагато менш визначені.

Більшість японців усвідомлює, що стратегічно значна і різка зміна курсу була б небезпечною. Чи може Японія стати регіональною силою у регіоні, де вона все ще є об'єктом незадоволення і де Китай виходить на сцену як регіонально вища сила? А чи повинна Японія просто мовчки згодитися з такою роллю Китаю? Чи може Японія стати дійсно всеохопною глобальною силою (у всіх її вимірах), не піддаючи ризикові американську підтримку і не гальванізуючи ще більшу регіональну ворожість? І чи буде Америка в будь-якому випадку залишатися в Азії, а якщо так, то як вона реагуватиме на щораз могутніший вплив Китаю і як цей вплив позначатиметься на пріоритеті, який

дотепер надавався американо-японському зв'язку? За час холодної війни не було потреби порушувати жодного з цих питань. Сьогодні вони стали стратегічно явними і тепер підштовхують до дедалі активніших дебатів у Японії.

З 50-х років японська зовнішня політика будувалася на чотирьох основних засадах, що їх пропагував повоєнний прем'єр-міністр Сігеру Йосіда. Доктрина Йосіди постулювала, що (1) головною метою Японії має бути економічний розвиток, (2) Японія повинна бути легко озброєною і намагатися уникати міжнародних конфліктів, (3) Японія повинна йти за політичним лідерством Сполучених Штатів і стати під їх військовий захист і (4) японська дипломатія повинна бути позаідеологічною і має зосереджуватися на міжнародній співпраці. Проте, оскільки багато японців були стривожені через утягування Японії у холодну війну, культивувалася фікція напів нейтралітету. У цьому зв'язку в 1981 році міністр закордонних справ Масайосі Іто змушений був піти у відставку через те, що дозволив собі вжити термін "альянс" (*domei*) для характеристики американо-японських стосунків.

Тепер це все в минулому. В той час, як Японія видужувала, Китай залишався самоізолюваним, а Євразія поляризованою. На протилежність тому, тепер японська політична еліта відчуває, що багата Японія, економічно включена у світ, більше не може визначати головним національним завданням самозбагачення, не викликавши при цьому міжнародного обурення. Далі, економічно могутня Японія, особливо така, яка змагається з Америкою, не може бути просто продовженням американської закордонної політики і водночас уникати міжнародної політичної відповідальності. Політично впливовіша Японія, особливо така, яка шукає міжнародного визнання (наприклад, постійного місця у Раді Безпеки ООН), не може не зайняти чіткої позиції щодо критичних проблем геополітики і безпеки, які заторкують мир у світі.

Як наслідок, за останні роки зросла кількість спеціальних досліджень і доповідей різноманітних громадянських установ і приватних осіб, а також з'явилося безліч часто суперечливих книжок відомих політиків і професорів, що окреслювали нову місію Японії в добу після холодної війни.⁸ Багато з них

⁸ Наприклад, Комісія Хігучі, рада прем'єр-міністра, яка окреслила "Three Pillars of Japanese Security Policy" ("Три основи політики безпеки Японії") у доповіді, опублікованій влітку 1994 року, наголошувала на першості американо-японських зв'язків задля безпеки, але також виступала за багатосторонній діалог безпеки; доповідь Комітету Озави "Blueprint for

розмірковували про тривалість і бажаність американо-японського альянсу й обстоювали активнішу японську дипломатію, особливо щодо Китаю, або енергійнішу японську військову роль у регіоні. Якщо судити про стан американо-японського зв'язку на основі громадського діалогу, то можна було б стверджувати, що до середини 90-х років взаємини між двома державами вступили в кризову стадію.

Однак, на рівні громадської політики поважно обговорені рекомендації загалом були порівняно розсудливі, зважені і стримані. Крайні альтернативи — цілковитий пацифізм (з виразно антиамериканським посмаком) чи одностороннє й велике переозброєння (яке вимагає перегляду конституції і здійснення, очевидно, всупереч ворожій американській і регіональній реакції) — здобули небагато прихильників. Привабливість пацифізму для громадськості згасла за останні роки, односторонність і мілітаризм також не змогли здобути великої громадської підтримки, всупереч заступництву деяких яскравих промовців. Публіка в цілому і, звичайно, впливова бізнесова еліта нутром відчувають, що жоден із виборів не є реальним вибором політичного курсу і, фактично, може лише поставити під загрозу добробут Японії.

В політичних громадських дискусіях спочатку йшлося про виразні відмінності в баченні базової міжнародної позиції Японії

a New Japan”; нарис у *Yomiuri Shinbun* до “A Comprehensive Security Policy” травня 1995, який захищає разом з іншими питаннями використання для миротворчих цілей японського війська за кордоном; доповідь квітня 1996 року японської Асоціації корпоративних адміністраторів (*keizai douyukai*), приготована з допомогою аналітиків Банку Фуджі, яка вимагала більшої симетрії в американо-японській системі оборони; звіт під заголовком “Possibility and Role of a Security System in the Asian-Pacific Region”, поданий прем’єр-міністрові у червні 1996 року японським Форумом міжнародних справ; так само численні книжки і статті, опубліковані впродовж останніх кількох років, часто набагато полемічніші і крайніші у своїх рекомендаціях і набагато частіше цитовані західними мас-медіями, ніж вищезгадані найбільш репрезентативні статті. Наприклад, у 1996 році книжка, яку видав японський генерал, викликала в пресі широкі коментарі, коли він у ній наважився припустити, що за деяких обставин Сполученим Штатам може не вдатися захистити Японію і тому Японія повинна посилити свою національну обороноздатність (see General Yasuhiro Morino, ed., *Next Generation Ground Self-Defense Force and the commentary on it* in “Myths of the U.S. Coming to Our Aid”, *Sankei Shinbun*, March 4, 1996).

з деякими другорядними варіаціями щодо геополітичних пріоритетів. У ширших термінах можна визначити три головні напрями і, мабуть, менший четвертий, означивши їх таким чином: незастрашені прихильники американської першості, глобальні меркантилісти, про-активні реалісти, та міжнародні візіонери. Проте, в остаточному аналізі, всі чотири поділяють ту саму досить загальну мету і мають той самий інтерес: *скористатися з особливих стосунків зі сполученими Штатами для того, щоб здобути глобальне визнання для Японії, водночас уникаючи азійської ворожості і передчасно не ризикуючи американською парасолею безпеки.*

Перший напрям будується на припущенні, що підтримка існуючих (звичайно, асиметричних) американо-японських стосунків повинна залишатися осердям геостратегії Японії. Його прихильники бажають, як і більшість японців, більшого міжнародного визнання для Японії і більше рівності в альянсі, але ядром їхньої віри, як це висловив у січні 1993 року прем'єр-міністр Кііті Міязава, є те, що "перспектива для світу, який вступає у ХХІ століття, великою мірою залежатиме від того, будуть чи ні Японія і Сполучені Штати... здатними забезпечити координоване управління зі спільними уявленнями про майбутнє". Цей погляд переважав серед інтернаціоналістичної політичної еліти та установ зовнішньої політики, які утримували владу впродовж приблизно двох десятиліть. Щодо ключових геостратегічних питань про регіональну роль Китаю і присутність Америки в Кореї цей провід підтримували Сполучені Штати, але він бачить свою роль також у пошуках стримування найменшої американської схильності до прийняття позиції конфронтації щодо Китаю. Фактично, навіть ця група стала дедалі більше наголошувати на потребі в тісніших японо-китайських стосунках, оцінюючи їх вагу як таку, що менш важлива від зв'язків з Америкою.

Другий напрям не заперечує геостратегічного ототожнення японської політики з американською, але вважає, що японським інтересам найкраще слугуватиме відверте визнання і прийняття факту, що Японія є, головним чином, економічною силою. Цей погляд найчастіше асоціюється з традиційно впливовою бюрократією МЗТП (Міністерства зовнішньої торгівлі та промисловості) та з діловою верхівкою в торгівлі й експорті країни. Тут відносна демілітаризація Японії — це перевага, яку варто зберегти. З умовою американської гарантії безпеки країни Японія

має вільну волю провадити політику глобальної економічної заангажованості, що поступово підвишуватиме її становище у світі.

В ідеальному світі другий напрям був би схильний підтримувати політику нейтралітету принаймні *de facto*, з тим, щоб Америка збалансувала регіональну силу Китаю і в такий спосіб захистила Тайвань і Південну Корею, даючи Японії свободу розвивати тісніші господарські стосунки з материком і Південно-Східною Азією. Проте, беручи до уваги наявну політичну реальність, міжнародні меркантилісти миряться з американо-японським альянсом як із необхідною домовленістю, включаючи, в тому числі, порівняно помірні бюджетні витрати на японські збройні сили (які досі заледве перевищують 1 відсоток ВВП країни), проте вони не прагнуть надавати альянсові якогось регіонально значного сенсу.

Третя група, про-активні реалісти, прагне стати новим поколінням політиків і геополітичних мислителів. Вони вірять, що багата і демократично успішна Японія матиме і можливість, і обов'язок справді змінити світ після холодної війни. Чинячи так, можна здобути глобальне визнання, для якого Японія призначена як економічна потуга, що історично належить до числа кількох дійсно великих націй світу. Виникнення такої сильної економічної позиції у 80-х роках провівистив прем'єр-міністр Ясухіро Накасонє, хоча, мабуть, найвідоміший виклад цієї перспективи можна знайти в суперечливому звіті Комітету Озави, виданому 1994 року під багатозначною назвою "Програма Нової Японії: переосмислення нації".

Названий іменем голови комітету Ітіро Озави, дедалі впливовішого центристівського політичного лідера, звіт обстоював демократизацію ієрархічної політичної культури країни і переосмислення міжнародної позиції Японії. Спонукаючи Японію стати "нормальною країною", звіт рекомендував зберегти американо-японський зв'язок безпеки, але й радив, щоб Японія відмовилася від міжнародної пасивності і діяльно втягувалася в глобальні політичні процеси, беручи на себе ініціативу особливо в міжнародних миротворчих зусиллях. Задля цієї мети звіт рекомендував послабити державні конституційні обмеження на відправку за кордон японських збройних сил.

Не промовленою, але непрямо висловленою в акценті на "нормальній країні" стала також ідея значнішого геополітичного звільнення від захисного прикриття Америки. Захисники цього погляду стверджували, що у справах глобальної ваги Японія

повинна без вагань виступати за Азію, замість того, щоб автоматично йти за Америкою. Однак вони залишалися присутньо невизначеними щодо таких уразливих справ, як зростання регіональної ролі Китаю чи майбутнє Кореї, не дуже відрізняючися від своїх більш традиціоналістичних колег. Отже, стосовно регіональної безпеки вони поділяють усе ще сильну японську схильність полишати справи, головним чином, на відповідальності Америки, з тим, щоб Японія пом'якшувала надмірну американську ревність.

До другої половини 90-х років у громадській думці така проактивна реалістична орієнтація почала переважати і впливати на формування японської зовнішньої політики. У першій половині 1996 року уряд Японії став говорити про японську “незалежну дипломатію” (*jishu gaiko*), хоча навіть завжди обережне Міністерство закордонних справ Японії витлумачило фразу японською мовою як менш точний (і для Америки, мабуть, менш ризикий) термін “про-активна дипломатія”.

Четверта орієнтація, пов'язана з міжнародним візіонерством, була не такою впливовою, як попередня, але вона від часу до часу наповняла японський світогляд ідеалістичнішою риторикою. Для громадськості вона найчастіше асоціюється з визначними особистостями — такими, як Акіо Моріта з “Соні”, — які особисто підкреслюють важливість для Японії демонстративної відданості морально бажаним глобальним цілям. Часто згадуючи ідею про “новий глобальний порядок”, мрійники закликають Японію — саме тому, що вона не обтяжена геополітичними обов'язками — стати глобальним лідером у розвитку і сприянні дійсно гуманному порядкуві світової спільноти.

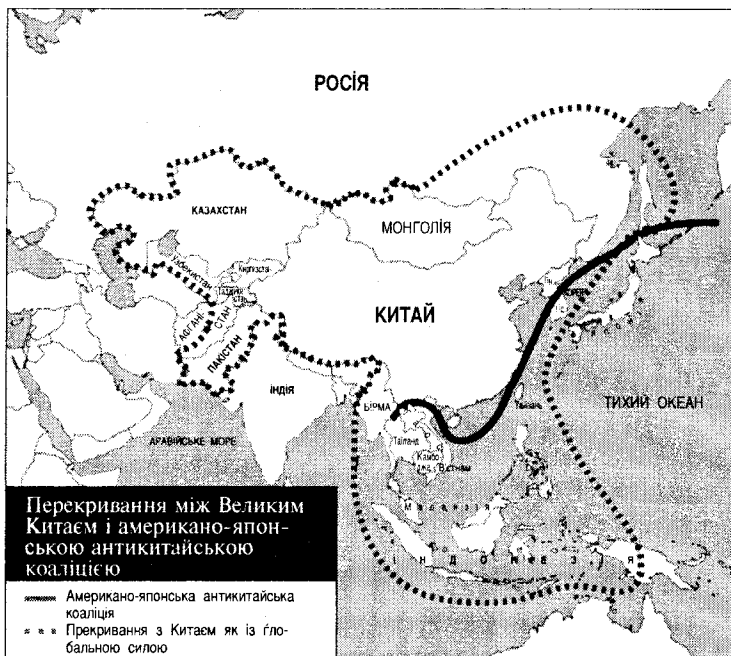
Всі чотири орієнтації перебувають ув одностайності щодо однієї ключової регіональної проблеми: виникнення багатосторонньої азіатсько-тихоокеанської співпраці в інтересах Японії. Така співпраця з часом може мати три позитивні наслідки: вона допоможе заангажувати (і, крім того, тонко стримувати) Китай; може зберегти присутність Америки в Азії, навіть поступово зменшуючи її перевагу; вона може також пом'якшити антияпонське незадоволення і тим збільшити вплив Японії. Хоча малоімовірно, що вона створить японську сферу регіонального впливу, проте може здобути для Японії певну регіональну повагу, особливо в прибережних морських країнах, занепокоєних зростанням сили Китаю.

Всі чотири погляди згоджуються і в тому, що треба віддавати перевагу обережному заохочуванню Китаю, а не керованим Америкою намаганням прямо стримувати Китай. Фактично, ідея керованої Америкою стратегії стримування Китаю, чи навіть ідея неформальної рівноважної коаліції, обмеженої острівними державами — Тайванем, Філіппінами, Брунеєм та Індонезією, — що їх підтримують Японія й Америка, недостатньо приваблює японську зовнішньополітичну верхівку. В японській перспективі будь-яке зусилля такого плану не тільки вимагало б необмеженої військової американської присутності в Японії та Кореї, але й, витворюючи вибухове накладання китайських і американо-японських регіональних інтересів (див. карту на стор. 184), — могло б стати самоздійсненням пророцтвом зіткнення з Китаєм.⁹ Результат міг би перешкодити еволюційному звільненню Японії і нести загрозу економічному добробуту Далекого Сходу.

Крім того, мало хто поставиться прихильно й до протилежного: великого примирення Японії й Китаю. Регіональні наслідки такої класичної переміни альянсів були б тривожними: американський відхід із регіону, так само як і негайна підлеглість Тайваню і Кореї Китаєві, залишили б Японію на милість Китаю. Така перспектива приваблює хібащо кількох екстремістів. Якщо Росія стала геополітично змаргіналізованою та історично зневаженою, то немає альтернативи основному консенсусові, — зв'язок із Америкою залишається єдиним шляхом для Японії. Без цього Японія не може ні забезпечити собі стале постачання нафти, ні обергти себе від китайської (і, можливо, невдовзі також корейської) ядерної бомби. Єдиною реальною проблемою політичного курсу є те, як найкраще поводитися з американським зв'язком для того, щоб сприяти японським інтересам.

Відповідно японці згодилися з американським бажанням посилити американо-японську співпрацю, включаючи збільшення засягу від окремої “далекосхідної” до ширшої “азіатсько-тихоокеанської формули”. Згідно з цим, на початку 1996 року в огляді так званих японо-американських оборонних директив,

⁹ Деякі консервативні японці спокусилися ідеєю особливих японо-тайванських стосунків, і 1996 року для сприяння цій меті було утворено Асоціацію японо-тайванських парламентарів. Як можна було передбачити, реакція Китаю була ворожою.

японський уряд розширив також згадки про можливе використання японських оборонних сил у “далекосхідних критичних ситуаціях” та в “критичних ситуаціях у сусідніх з Японією регіонах”. Готовість Японії пристосуватися в цій справі до Америки спонукали також постійні сумніви щодо тривалої стійкості Америки в Азії, а також міркування, що сходження виш Китаю — і через це гадане занепокоєння Америки — могло б у якийсь момент у майбутньому таки нав’язати Японії неприйнятний вибір: бути з Америкою проти Китаю, чи бути без Америки союзницею Китаю.

Для Японії ця фундаментальна дилема містить також історичний імператив: оскільки становлення панівної регіональної сили не є життєвою метою і оскільки без регіональної бази здобуття дійсно всеосяжної глобальної влади нереальне, звідси випливає, що Японія може найлегше здобути статус глобального лідера через діяльну заангажованість у світове збереження миру й економічний розвиток. Використовуючи американо-японський військовий

альянс для того, щоб забезпечити стабільність Далекого Сходу, — проте не дозволяючи йому перетворитися в антикитайську коаліцію, — Японія може безпечно виробити особливу глобальну місію як сила, що сприяє зародженню дійсно міжнародної та дієво інституціоналізованої співпраці. Таким чином, Японія могла б стати набагато могутнішим і глобально впливовішим еквівалентом Канади: держави, яку поважають за її конструктивне використання свого багатства і сили, але ніхто її не боїться і ніхто на неї не ображається.

ГЕОСТРАТЕГІЧНЕ ПРИСТОСУВАННЯ АМЕРИКИ

Завдання американської політики полягає в досягненні певності, що Японія робить саме такий вибір і що сходження Китаю до регіонального верховенства не шкодить стабільному трикутному балансові східноазійської сили. Намагання керувати Японією і Китаєм та підтримувати постійну тристоронню взаємодію, що включає також Америку, піддаватиме суворій випробі дипломатичні вміння і політичну уяву Америки. Відмова від минулого фокусування на загрозі, яка нібито виходила з економічного підняття Японії, і страху перед китайською політичною силою могли б увільняти холодного реалізму в політику, яка повинна базуватися на обережному стратегічному розрахунку: *як спрямувати японську енергію у міжнародне русло і як скерувати китайську силу на регіональне примирення.*

Лише так Америка буде здатна викувати на східних просторах Євразії геополітично споріднений еквівалент ролі Європи на західній євразійській периферії, тобто структуру регіональної сили, заснованої на спільних інтересах. Однак, на відміну від європейського випадку, демократичний плацдарм на східному краї постане не скоро. Натомість на Далекому Сході, альянс із Японією, спрямований в інший бік, повинен також служити основою для примирення Америки з регіональним верховенством Китаю.

З аналізу, що міститься у двох попередніх розділах цієї частини, для Америки впливає декілька важливих геостратегічних висновків:

Панівна думка, що Китай є наступною глобальною силою, породжує параною щодо Китаю і плекає манію величі в самому

Китаї. Страх перед агресивним антагоністичним Китаєм, який невдовзі приречений стати наступною глобальною силою, — в найкращому випадку, передчасний; в найгіршому ж випадку він може стати самоздійсненням пророцтвом. Звідси випливає, що організація коаліції, призначеної стримувати сходження Китаю до глобальної влади, мала б зворотні наслідки. В результаті може бути лише так, що регіонально впливовий Китай ставатиме ворожим. Водночас таке зусилля напружило б американо-японські стосунки, оскільки більшість японців протистояла б такій коаліції. Відповідно Сполучені Штати повинні утримуватися від тиску на Японію, щоб та взяла на себе у азійсько-тихоокеанському регіоні більші оборонні обов'язки. Зусилля задля такої мети просто перешкоджатиме зародженню стабільних стосунків між Японією і Китаєм, водночас іще більше ізолюючи Японію в регіоні.

Але саме тому, що Китай насправді не скоро стане глобальною силою — саме через те було б нерозумно провадити політику регіонального стримування Китаю, — бажано ставитися до Китаю як до значного глобального гравця. Втягування Китаю до ширшої міжнародної співпраці і забезпечення статусу, якого він прагне, можуть привести до притуплення гострих країв національних амбіцій Китаю. Важливим кроком у цьому напрямку було б уключення Китаю у щорічну зустріч у верхах провідних країн світу, так звану Г-7 (Групу Семи), надто коли Росію туди вже запрошено.

Всупереч видимості, Китай, фактично, не має великих стратегічних виборів. Тривалий економічний успіх Китаю залишається дуже залежним від вливання західного капіталу, технології та від доступу до закордонних ринків, а це сильно обмежує вибори Китаю. Зв'язок з нестабільною і зубожілою Росією не збільшив би економічних чи геополітичних перспектив Китаю (а для Росії це означало б підпорядкування Китаєві). Отже, такий геостратегічний вибір не є життєздатним, навіть попри те, що для Китаю і Росії гра з такою ідеєю тактично спокуслива. Китайська допомога Іранові і Пакістанові має безпосереднішу регіональну і геополітичну значущість для Китаю, але й вона не дає точки відліку для поважного пошуку статусу глобальної сили. "Антигегемоністична" коаліція могла б стати останнім вибором, якби Китай почав відчувати, що його національні чи регіональні претензії блокуються Сполученими Штатами (з підтримкою Японії). Але це була б коаліція бідних, які, правдоподібно, залишалися б бідними впродовж тривалого часу.

Великий Китай постає як регіонально домінантна сила. Як такий він може спробувати нав'язати себе сусідам у спосіб, який регіонально дестабілізує; або його може задовольнити більш непрямий вплив, що узгоджувався б із минулою китайською імперською історією. Чи виникне більш гегемоністична сфера впливу, чи більш невизначена сфера оборони — це залежатиме почасти від того, наскільки брутальним і авторитарним залишиться китайський режим, і почасти також від того, як ключові сторонні гравці, особливо Америка і Японія, зреагують на постання Великого Китаю. Політика простого вмиротворення могла б посприяти рішучішій китайській позиції; але політика звичайного блокування появи такого Китаю, вірогідно, привела б до подібного наслідку. Обережне врегулювання деяких питань і точне окреслення курсу щодо інших допомогли б уникнути обидвох крайностей.

У будь-якому випадку, в деяких регіонах Євразії Великий Китай може здійснювати геополітичний вплив, цілком сумісний з великими геостратегічними інтересами Америки у стабільній, але політично плюралістичній Євразії. Наприклад, щораз більша зацікавленість Китаю в Середній Азії неминуче обмежує свободу дій Росії у намаганні досягти якоїсь форми політичної реінтеграції регіону під контролем Москви. У зв'язку з цим і також щодо Перської затоки дедалі більша потреба Китаю в енергії диктує спільне з Америкою зацікавлення в підтриманні вільного доступу та їхньої політичної стабільності. Подібно до того, підтримка Китаєм Пакистану стримує прагнення Індії підпорядкувати собі цю країну і відсуває наміри Індії співпрацювати з Росією щодо Афганістану і Середньої Азії. Врешті, китайська і японська участь у розвитку Східного Сибіру так само може допомогти посилити регіональну стабільність. Такі спільні інтереси необхідно з'ясувати за допомогою тривалого стратегічного діалогу.¹⁰

¹⁰ На зустрічі в 1996 році з найвищими урядовцями національної безпеки і оборони я визначив (використовуючи часом зумисне неточні формулювання) такі сфери спільного стратегічного інтересу як основи для такого діалогу: (1) мирна Південно-Східна Азія; (2) незастосування сили в розв'язанні проблем на морі; (3) мирне возз'єднання Китаю; (4) стабільність у Кореї; (5) незалежність Середньої Азії; (6) рівновага між Індією і Пакистаном; (7) економічно динамічна і міжнародно приязна Японія; (8) стабільна, але не занадто сильна Росія.

Існують також регіони, в яких китайські амбіції можуть зіткнутися з американськими (і також японськими) інтересами, особливо якщо ці амбіції будуть утілюватися через історично відому тактику сильної руки. Це стосується, зокрема, Південно-Східної Азії, Тайваню і Кореї.

Південно-Східна Азія потенційно занадто багата, географічно занадто розтягнута і просто занадто велика, щоб її легко підпорядкував собі навіть могутній Китай — але вона також занадто слабка і політично розіщеплена, щоб принаймні ставитися до Китаю без пошани. Регіональний вплив Китаю, підтриманий фінансовою й економічною присутністю у всіх країнах регіону, обов'язково ростиме разом із зростанням його сили. Багато залежить від того, як Китай використовуватиме цю силу, але не є самоочевидним те, що Америка якось особливо зацікавлена у прямому протистоянні чи у включеності в такі проблеми, як суперечка про Південно-Китайське море. Китайці мають чималий історичний досвід у вправному правлінні нерівними (чи підлеглими) стосунками, і, звичайно, було б у власних інтересах Китаю виявляти стриманість, щоб уникнути регіонального страху перед китайським імперіалізмом. Цей страх може породити регіональну антикитайську коаліцію (і деякі обертони цього вже вчуваються у новонароджуваній індонезійсько-австралійській військовій співпраці), яка тоді, найімовірніше, шукатиме підтримки у Сполучених Штатах, Японії й Австралії.

Великий Китай, особливо після поглинення Гонконгу, майже напевно енергійніше намагатиметься приєднати до материка Тайвань. Важливо звернути увагу на те, що Китай ніколи не згоджувався з невизначеним відокремленням Тайваню. Тому в якийсь момент ця проблема може породити відкрите американо-китайське зіткнення. Наслідки для всіх причетних були б найзбитковіші: економічні перспективи Китаю були б затримані; зв'язки Америки з Японією могли б стати дуже напруженими, і американські намагання створити стабільний баланс сили у Східній Євразії могли б розладнатися.

Відповідно, істотно здобути і підтримувати на основі взаємності максимальну ясність у цьому питанні. Навіть якщо у найближчому майбутньому Китаєві бракуватиме засобів успішно приборкати Тайвань, Пекін повинен зрозуміти — і бути цілковито упевнений, — що мовчазна згода Америки на примусову реінтеграцію Тайваню

з використанням військової сили була б такою руйнівною для позиції Америки на Далекому Сході, що Америка просто не змогла б дозволити собі залишитися військово пасивною, якби Тайвань не зміг би себе захистити.

Іншими словами, Америка мусила б утрутитися не заради незалежного Тайваню, а заради своїх геополітичних інтересів у азійсько-тихоокеанському регіоні. Це важлива відмінність. Сполучені Штати не мають, по суті, жодного особливого зацікавлення у незалежному Тайвані. Фактично офіційна позиція була, і повинна залишатися, такою, що існує один Китай. Але те, як Китай добиватиметься приєднання, може зазіхнути на життєві американські інтереси, і китайці повинні це чітко усвідомлювати.

Проблема Тайваню дає Америці, крім того, законну підставу підняти питання про права людини у стосунках з Китаєм, не виправдуючися за втручання у внутрішні справи Китаю. Цілком доречно знову повторити Пекінові, що приєднання здійсниться, лише коли Китай стане багатшим і демократичнішим. Лише такий Китай буде здатним притягнути Тайвань і асимілювати його з Великим Китаєм, який, крім того, був би готовий конфедеративно будуватися на засаді “одна країна, кілька систем”. У будь-якому випадку, з причини Тайваню у власних інтересах Китаю — збільшення поваги до прав людини, і в цьому контексті для Америки слушно звертатися до цієї справи.

Водночас Сполученим Штатам слід — дотримуючись обіцянки Китаєві — утриматися від прямої чи непрямої підтримки будь-якого міжнародного підвищення статусу Тайваню. У 90-х роках деякі американо-тайванські офіційні контакти справляли враження, що Сполучені Штати мовчки почали ставитися до Тайваню як до незалежної держави, і китайське роздратовання з приводу цього питання було зрозумілим, як і китайське обурення дедалі більшими зусиллями тайванських урядовців здобути для незалежного статусу Тайваню міжнародне визнання.

Тому Сполучені Штати повинні дати чітко зрозуміти, що на їхнє ставлення до Тайваню негативно вплине намагання острова змінити давно встановлені й обдумані двозначності, які обумовлюють китайсько-тайванські стосунки. Більше того, якщо Китай дійсно йтиме до процвітання й демократизації і якщо поглинення Гонконгу не потягне за собою зворотнього руху щодо громадянських прав, американське заохочування серйозного

діалогу через протоку щодо умов майбутнього приєднання також допомогло б справити тиск на більшу демократизацію в Китаї, водночас заохочуючи ширше стратегічне примирення між Сполученими Штатами і Великим Китаєм.

Корея, геополітично опірна країна у Північно-Східній Азії, могла б знову стати джерелом змагання між Америкою і Китаєм, а її майбутнє безпосередньо впливатиме на американо-японські стосунки. Настільки довго, наскільки Корея залишатиметься розділеною і потенційно вразливою на війну між нестабільною Північчю і дедалі багатшим Півднем, американські сили змушені будуть залишатися на півострові. Односторонній американський відхід може не лише спровокувати нову війну, але й, цілком імовірно, сигналізуватиме про кінець американської військової присутності в Японії. Важко уявити собі, щоб Японія продовжувала покладатися на тривалу американську присутність на японській землі напередодні американського відходу з Південної Кореї. Різка японське переозброєння було б найбільш імовірним наслідком, тоді як у регіоні в цілому наслідком була б значно більша дестабілізація.

Однак возз'єднання Кореї також, вірогідно, поставило б поважні геополітичні дилеми. Якщо американські сили мали б залишитися у возз'єднаній Кореї, китайці неминуче сприймали б їх як таких, що націлені проти Китаю. Насправді сумнівно, що китайці мовчки згодилися б із возз'єднанням на таких умовах. Якби це возз'єднання відбувалося стадіями, включаючи так зване м'яке приземлення, Китай перешкоджав би йому політично і підтримував би ті елементи в Північній Кореї, які й далі перебувають в опозиції до об'єднання. Якби це возз'єднання відбувалося різко, з "аварійним приземленням" Північної Кореї, важко було б навіть запобігти китайській військовій інтервенції. З китайської перспективи возз'єднана Корея була б прийнятною лише тоді, якби вона не була одночасно прямим продовженням американської сили (з Японією на задньому плані як трампліном).

Проте возз'єднана Корея, з американськими військами на своїй території, спочатку, найімовірніше, буде тяжіти до нейтралітету між Китаєм і Японією, а тоді поступово — проваджена частково залишковими, але все ще інтенсивними антияпонськими почуттями — до китайської сфери або політично більш напористого впливу, або дещо делікатнішої пошани. Тоді постане проблема

того, чи Японія все ще хотітиме служити єдиною азіатською базою для американської сили. Щонайменше, проблема викликати найбільше незгод у японській внутрішній політиці. Будь-яке остаточне скорочення в обширі американської військової сфери впливу на Далекому Сході, у свою чергу, утруднило б підтримання стабільного євразійського балансу сили. Отже, такі міркування збільшують американське і японське зацікавлення у корейському статусі-кво (хоча в кожному випадку з дещо інших причин), а якщо такий статус-кво повинен змінитися, це має трапитися дуже повільними стадіями, найкраще в обставинах американо-японського регіонального примирення, яке поглиблюється.

Тим часом, справжнє японо-корейське примирення значно сприяло б стабільнішому регіональному середовищу для остаточного возз'єднання. Різноманітні міжнародні ускладнення, що випливали б із возз'єднання Кореї, могли б пом'якшитися справжнім примиренням між Японією та Кореєю, результатом якого були б дедалі зобов'язальніші політичні стосунки співпраці між цими двома країнами. Сполучені Штати відіграли б вирішальну роль у сприянні цьому примиренню. Багато специфічних кроків, що робилися для наближення спершу німецько-французького примирення, а пізніше німецько-польського (наприклад, від спільних університетських програм згодом до об'єднаних військових формувань), можна було б пристосувати до цього випадку. Всеохопне і регіонально стабілізуюче японо-корейське партнерство, у свою чергу, сприяло б дальшій американській присутності на Далекому Сході, можливо, навіть після возз'єднання Кореї.

Майже само по собі зрозуміло, що тісні політичні стосунки з Японією — серед глобальних геостратегічних інтересів Америки. Чи має бути Японія васалом, суперником чи партнером Америки, залежить від здатності американців і японців чіткіше визначити, які міжнародні цілі країни повинні спільно досягати, і різкіше провести демаркаційну лінію між американською геостратегічною місією на Далекому Сході та претензіями Японії на глобальну роль. Для Японії, попри внутрішні дебати в ній про закордонну політику, стосунки з Америкою залишаються центральним маяком для власного відчуття міжнародного спрямування. Дезорієнтована Японія, що хилиться або до переозброєння, або до непрямого примирення з Китаєм, поклала б край американській ролі в

азіатсько-тихоокеанському регіоні і виключила б появу регіонально стабільної трикутної згоди Америки, Японії та Китаю. Це, в свою чергу, перешкодило б формуванню керованої Америкою політичної рівноваги у всій Європі.

Коротко кажучи, дезорієнтована Японія була б подібна до викинутого на берег кита, що кидається безпомічно, проте небезпечно. Вона дестабілізувала б Азію, але не могла б створити життєздатної альтернативи до необхідного стабілізаційного балансу між Америкою, Японією та Китаєм. Лише через тісний альянс із Японією зможе Америка втихомирити регіональні претензії Китаю і стримати його свавільні прояви. Лише на цій основі може дійсно збутися складне трьохстороннє примирення, яке включає глобальну владу Америки, регіональне верховенство Китаю і міжнародне лідерство Японії.

Звідси випливає, що у недалекому майбутньому скорочення наявного рівня американських сил у Японії (а далі в Кореї) небажане. Окрім того, жодне значне зростання геополітичного обширу і реального розміру японських військових сил також небажане. Значний американський відхід, цілком імовірно, спровокував би велику економічну програму озброєння в контексті тривожної стратегічної дезорієнтації, тоді як американський тиск на Японію, щоб вона прийняла на себе більшу військову роль, міг би лише зашкодити перспективам регіональної стабільності, завадити ширшому регіональному примиренню з Великим Китаєм, не дозволити Японії взяти на себе конструктивнішу міжнародну місію і, таким чином, ускладнити намагання розвивати геополітичний плюралізм по всій Європі.

Це також показує, що Японії — якщо вона має повернутися лицем до світу і від Азії — треба надати повнозначний стимул і особливий статус, так щоб був задоволений її власний національний інтерес. На відміну від Китаю, який може прагнути глобальної сили, спершу ставши регіональною, Японія може здобути глобальний вплив, ухиляючись від пошуків регіональної сили. Але з усіх тих причин Японії важливо відчувати, що вона особлива партнерка Америки у глобальному покликанні, яке дає таку ж політичну задоволеність, як і економічну користь. Для цієї мети Сполучені Штати добре зробили б, якби обмірковували прийняття американо-японської угоди про вільну торгівлю, тим самим створюючи спільний американо-японський економічний

простір. Такий крок, формалізуючи щораз тісніше єднання між двома економіками, забезпечив би геополітичне підкріплення як подальшої присутності Америки на Далекому Сході, так і конструктивної глобальної заангажованості Японії.¹¹

На завершення: для Америки Японія мусить бути її життєво важливою і головною партнеркою у побудові щораз ширшої системи глобальної співпраці, а не передусім її військовою союзницею в будь-яких регіональних заходах, спланованих для боротьби з регіональною вищістю Китаю. Як наслідок, Японія повинна бути глобальною партнеркою Америки у налагодженні нового порядку світових справ. Регіонально вищий Китай повинен стати далекосхідним якорем Америки у традиційнішій сфері політики сили, тим самим сприяючи розвиткові євразійської рівноваги сили, де Великий Китай на Сході Євразії відповідав би в цьому відношенні ролі Європи, яка розширюється, на Заході Євразії.

¹¹ Яскравий випадок такої ініціативи, яка підкреслює взаємні економічні вигоди, описаний у статті: Kurt Tong "Revolutionizing America's Japan Policy", *Foreign Policy* (Winter 1996-1997).

Висновки

Настав час для Сполучених Штатів сформулювати і проводити цілісну, всеохопну і довготермінову геостратегію для всієї Євразії. Ця потреба постає із взаємодії двох фундаментальних реальностей: Америка тепер єдина надвлада, а Євразія — центральна арена земної кулі. Звідси те, що трапиться з розподілом сили на євразійському континенті, матиме вирішальну вагу для глобальної першості та історичної спадщини Америки.

Американська глобальна першість унікальна за своїм розмахом і характером. Це гегемонія нового типу, яка відбиває багато рис американської демократичної системи, вона плюралістична, проникна і гнучка. Основним геополітичним виявом цієї гегемонії, досягнутої менш ніж за століття, є безпрецедентна роль Америки на євразійському материку, до сього часу — місці походження всіх попередніх претендентів на глобальну владу. Тепер Америка є арбітром Євразії, і жодна велика євразійська проблема не вирішується без її участі чи всупереч її інтересам.

Те, як Сполучені Штати ставитимуться і пристосовуватимуться до основних геостратегічних гравців на євразійській шахівниці, і те, як управлятимуть ключовими геополітичними осями Євразії,

буде вирішальним для довговічності й стабільності глобальної першості Америки. В Європі ключовими гравцями і далі залишаються Франція та Німеччина, а центральною метою Америки повинна бути консолідація і розширення на західній периферії Євразії демократичного плацдарму, що вже існує. На євразійському Далекому Сході дедалі центральнішим, правдоподібно, ставатиме Китай, і Америка не матиме на азіатському континенті політичного опорного пункту, якщо американо-китайський геостратегічний консенсус не розвиватиметься успішно. В осерді Євразії простір між дедалі ширшою Європою і Китаєм, що набирає ваги в регіоні, залишиться геополітичною чорною дірою, принаймні допоки Росія не вирішить своєї внутрішньої боротьби за постімперське самовизначення, тоді як регіон на південь від Росії — євразійські Балкани — загрожує стати казаном етнічних конфліктів та суперництва великих сил.

У цьому контексті малоімовірно, що впродовж якогось часу — довше, ніж одного покоління, — якийсь претендент заперечуватиме статус Америки як першої сили світу. Схоже на те, що жодна нація-держава не зможе змагатися з Америкою у чотирьох ключових вимірах сили (військовому, економічному, технологічному і культурному), що сукупно справляють вирішальний політичний вплив. Без умисної чи ненавмисної американської відмови від влади єдиною реальною альтернативою американському глобальному лідерству в близькому майбутньому є міжнародна анархія. У цьому відношенні слушним є твердження, що Америка стала, як це сказав президент Клінтон, “незамінною нацією” світу.

Важливо наголосити на тому факті, що можливість глобальної анархії неминуха і реальна. Руйнівні наслідки демографічного вибуху, міграції через бідність, радикальної урбанізації, етнічної та релігійної ворожнечі і розповсюдження зброї масового знищення стали б некерованими, якби наявна і побудована на нації-державі структура навіть рудиментарної геополітичної стабільності розпалася на фрагменти. Без тривалої і керованої американської участі сили глобального безладдя незадовго почали б переважати на світовій сцені. Ймовірність такої фрагментації притаманна геополітичним напруженням не лише в сьогоднішній Євразії, але й у світі в цілому.

Як наслідок, ризик для глобальної стабільності може й далі зростати при загальному погіршенні умов життя. Особливо ж у бідніших країнах світу демографічний вибух і одночасна

урбанізація населення швидко створюють нагромадження не лише бідних, але й сотні мільйонів безробітних і дедалі неспокійнішої молоді, чий рівень розчарування зростає помітними темпами. Сучасні засоби зв'язку посилюють розрив молодих людей із традиційними авторитетами і роблять їх дедалі свідомішими — та невдоволенішими — глобальною нерівністю; тим самим вони сприяють екстремістичній мобілізації. З одного боку, явище дедалі вищої глобальної міграції, яка вже сягає десятків мільйонів, може діяти як запобіжний клапан, але, з іншого боку, воно може служити засобом трансконтинентального поширення етнічних та соціальних конфліктів.

Глобальному управлінню, успадкованому Америкою, будуть шкодити, імовірно, неспокій, напруження і принаймні спорадичне насильство. Новий і складний міжнародний порядок, сформований американською гегемонією, в якому “загроза війни відступила”, правдоподібно, обмежиться тими частинами світу, де американську владу посилюватимуть демократичні суспільно-політичні системи та складні зовнішні й багатосторонні — також із американським переважанням — структури.

Таким чином, американська геостратегія щодо Євразії буде змагатися з силами неспокою. У Європі існують ознаки того, що рушійна сила інтеграції та розширення спадає і що невдовзі прокинеться традиційний європейський націоналізм. Широкосяжне безробіття утримується навіть у найуспішніших європейських державах, породжуючи ксенофобські реакції, які могли б зненацька витворити у французькій чи німецькій політиці нахил до значного політичного екстремізму і внутрізорієнтованого шовінізму. Дійсно, могла б навіть зародитися справжня передреволюційна ситуація. Історичний розклад для Європи, окреслений у частині 3, здійсниться лише тоді, коли прагнення Європи до об'єднання будуть підтримувати і навіть підганяти Сполучені Штати.

Невизначеність майбутнього Росії ще більша, а перспективи позитивної еволюції набагато менші. Тому для Америки нагальним є формування геополітичного контексту, який буде сприятливим для асиміляції Росії у ширше середовище дедалі ширшої європейської співпраці, що також сприятиме утвердженню впевненої в собі незалежності нових суверенних сусідів. Проте життєздатність, скажімо, України чи Узбекистану (не кажучи вже про етнічно розіщеплений Казахстан) залишатиметься непевною, особливо якщо американську увагу відверне нова внутрішня криза

в Європі через дедалі ширшу прірву між Туреччиною і Європою чи через дедалі сильнішу ворожнечу в американо-іранських стосунках.

Потенціал остаточного великого примирення з Китаєм також може зазнати невдачі через майбутню кризу щодо Тайваню; або через те, що внутрішня політична динаміка в Китаї спровокує появу агресивного і ворожого режиму; чи просто через те, що американо-китайські стосунки зіпсуються. Китай у такому разі міг би стати дуже дестабілізуючою силою у світі, викликати величезне напруження в американо-японських стосунках і, можливо, також породити руйнівну геополітичну дезорієнтацію у самій Японії. За таких обставин стабільність Південно-Східної Азії була б, звичайно, під ризиком, і можна лише гадати, як сполучення цих подій вплинуло б на позицію і цілісність Індії, країни вирішальної для стабільності Південної Азії.

Такі спостереження слугують нагадуванням, що ані нові глобальні проблеми, що виходять поза межі нації-держави, ані традиційніші геополітичні інтереси — не будуть розв'язаними чи навіть стриманими, якщо почне трощитися базова геополітична структура глобальної сили. З сигнальними вогнями вздовж горизонту Європи і Азії, всяка успішна американська політика повинна зосередитися на Євразії в цілому і керуватися геостратегічним планом.

ГЕОСТРАТЕГІЯ ДЛЯ ЄВРАЗІЇ

Вихідним пунктом для потрібної політики має бути що-найчутливіше розпізнання трьох безпрецедентних обставин, які нині визначають геополітичний стан у світових справах: уперше в історії (1) єдина держава є справжньою глобальною силою, (2) неєвразійська держава є глобально верховною державою і (3) на центральній арені земної кулі, Євразії, домінує неєвразійська сила.

Проте всеохопна інтегрована геостратегія для Євразії повинна також базуватися на розпізнанні меж дієвої сили Америки і, з часом, неминучого виснаження її можливостей. Як відзначалося раніше, сам обшир і строкатість Євразії, як і потенційна сила деяких її держав, обмежують глибину американського впливу і ступінь контролю над ходом подій. Ця обставина заохочує до геостратегічної проникливості і до вмисно вибіркового розгортання

ресурсів Америки на величезній євразійській шахівниці. Оскільки безпрецедентна сила Америки з часом неunikнено ослабне, пріоритетом мусить стати керування сходженням інших регіональних сил так, щоб не загрожувати глобальній першості Америки.

Як і в шахах, американські глобальні плановики мусять обдумувати кілька ходів наперед, передбачаючи можливі ходи у відповідь. Отже, тривала геостратегія мусить розрізнати близьку (наступні п'ять чи більше років), середньотермінову (до двадцяти років чи щось коло того) й віддалену (понад двадцять років) перспективи. Щобільше, ці фази треба розглядати не як герметично закриті проміжки, а як частини суцільного процесу. Перша фаза мусить поступово й послідовно переходити в другу — дійсно бути зумисно націленою на неї, — а друга мусить згодом перейти у третю.

Інтерес Америки полягає в тому, щоб у недалекому майбутньому консолідувати і зберігати переважання геополітичного плюралізму на карті Євразії. Це заохочує до маневрування і маніпуляції для того, щоб перешкодити утворенню ворожій коаліції, яка могла б згодом кинути виклик першості Америки, не кажучи вже про віддалену можливість намагань будь-якої окремої держави це зробити. До середнього терміну згадане вище поступово мусить поступитися більшому зосередженню на утворенні щораз важливіших, однак стратегічно сумісних партнерів, які, заохочувані американським керуванням, могли б допомогти сформувати здатну до більшої взаємодії трансєвразійську систему безпеки. Згодом, у віддаленішому майбутньому, згадане вище могло б поступово перейти у глобальне ядро справді спільної політичної відповідальності.

Найбезпосередніше завдання полягає в тому, щоб упевнитися, що жодна держава чи поєднання держав не набуде здатності виштовхнути Сполучені Штати з Євразії чи навіть значно зменшити вирішальну арбітражну роль США. Проте консолідація трансконтинентального геополітичного плюралізму не має розглядатися як самоціль, а лише як засіб досягнення мети середнього терміну, а саме — формування справжнього стратегічного партнерства у ключових регіонах Євразії. Малоімовірно, що демократична Америка бажатиме постійно втягатися у важке, клопітне і дороге задоволення ведення в Євразії постійних маніпуляцій і маневрів, підтримуваних американськими військовими силами, — для того, щоб не допустити регіонального

домінування жодної іншої сили. Тому перша фаза мусить логічно й обдуманно перейти в другу фазу, в якій дружня американська гегемонія і далі заважатиме іншим кинути виклик, не лише зробивши ціну виклику занадто високою, але й не загрожуючи життєвим інтересам потенційних регіональних претендентів у Євразії.

Чого особливо вимагає мета середнього терміну — то це зміцнення справжнього партнерства, яке переважатиме між об'єднаною і політично визначеною Європою і регіонально вищим Китаєм, а також (сподіваємося) між постімперською і орієнтованою на Європу Росією й регіонально стабільною та демократичною Індією на південному крилі Євразії. Саме успіх чи невдача зусиль викувати ширші стратегічні стосунки з Європою і Китаєм відповідно сформує визначальний контекст для ролі Росії, позитивної чи негативної.

Це показує, що більша Європа і розширене НАТО служитимуть для короткотермінових і довготермінових цілей американської політики. Більша Європа розширить сферу американського впливу — і, крім того, почерез вступ нових середньоевропейських членів, збільшить у європейських радах число держав з проамериканським нахилом, — одночасно не перетворюючи Європу в настільки політично інтегровану, щоб вона могла конкурувати зі Сполученими Штатами в геополітичних справах, які мають велику вагу для Америки по всьому світі, а особливо на Середньому Сході. Політично визначена Європа є також важливою для поступальної асиміляції Росії в систему глобальної співпраці.

Звісно, Америка не може сама зродити більш об'єднану Європу — це справа європейців, особливо французів і німців, — але Америка може ускладнити постання такої Європи. А це могло б дуже зле відбитися на стабільності в Євразії, а також на власних інтересах Америки. І дійсно, поки Європа не стане більш об'єднаною, цілком імовірно, що вона може розпастися знову. Відповідно, як це стверджувалося раніше, дуже важливо, щоб Америка тісно співпрацювала з Францією й Німеччиною, творячи Європу, що політично життєздатніша, Європу, що залишається пов'язаною зі Сполученими Штатами, Європу, що розширює обшир демократичної міжнародної системи співпраці. Проблема не у виборі між Францією чи Німеччиною. Без Франції чи Німеччини не існуватиме Європи, а без Європи не існуватиме транс-євразійської системи.

На практиці згадане вище вимагатиме поступового при-

стосування до спільного керівництва в НАТО, більшого схвалення зацікавлень Франції у європейській ролі не лише в Африці, але й на Середньому Сході, і тривалій підтримки експансії ЄС на схід, навіть якщо ЄС стане політично й економічно впевненішим глобальним гравцем.¹ Трансатлантична угода про вільну торгівлю, за яку обстають багато визначних атлантичних лідерів, могла б також послабити ризик чимдалі вищого економічного суперництва між більш об'єднаним ЄС та Сполученими Штатами. В кожному разі майбутній успіх ЄС у похованні кількасотлітнього європейського націоналістичного антагонізму з його глобально руйнівними наслідками вартує поступового скорочення вирішальної ролі Америки як нинішнього арбітра Євразії.

Розширення НАТО і ЄС могло б сприяти спалахові пригаслого почуття великого європейського призначення, водночас утверджуючи, на користь і Америки, і Європи, демократичні здобутки, виграні завдяки успішному припиненню холодної війни. Ставкою в цьому зусиллі є ніщо інше, як довготермінові стосунки Америки з самою Європою. Нова Європа набуває обрисів, і якщо ця нова Європа має залишитися геополітичною частиною “євроатлантичного” простору, розширення НАТО істотно. Крім того, невдала спроба розширити НАТО тепер, коли зобов'язання було прийняте, підірвало б концепцію зростаючої Європи і деморалізувало б середньоєвропейців. Це навіть могло б іще раз розпалити приспані чи майже відумерлі російські геополітичні претензії у Середній Європі.

Справді, провал керованої Америкою спроби розширити НАТО міг би розбудити навіть іще амбітніші російські бажання. Не є очевидним — а історичні дані свідчать якраз про протилежне, — що російська політична еліта поділяє прагнення Європи до сильної й стійкої американської політичної та військової присутності. Тому тоді, коли сприяння стосункам дедалі більшої співпраці з Росією

¹ Багато конструктивних пропозицій щодо такої мети було висунуто на Конференції CSIS (Центру стратегічних та міжнародних досліджень) в Америці і Європі, проведеної у Брюсселі в лютому 1997. Вони коливалися від спільних зусиль навколо структурної реформи, призначеної зменшити урядовий дефіцит, до розвитку розширеної європейської оборонної індустріальної бази, яка збільшила б оборонну співпрацю і європейську роль у НАТО. Подібний список таких та інших ініціатив, призначених збільшити роль Європи, міститься в: David C. Gompert, F. Stephen Larrabee, eds., *America and Europe: A Partnership for a New Era* (Santa Monica, Calif.: RAND, 1997).

дійсно бажане, Америці важливо дати ясно зрозуміти, якими є її глобальні пріоритети. Якщо ж доведеться робити вибір між розширенням євроатлантичної системи чи кращими стосунками з Росією, перше Америка повинна оцінювати значно вище.

З цієї причини будь-яка погодженість із Росією у справі розширення НАТО не повинна викликати наслідку, що зробить Росію *de facto* здатною приймати рішення на рівні члена альянсу, знебарвлюючи тим самим особливий євроатлантичний характер НАТО і водночас переводячи нових членів на статус другорядних. Для Росії це створило б нагоду не лише спробувати знову відновити сферу впливу в Середній Європі, але й, користаючи зі своєї присутності в НАТО, грати на всіх американо-європейських розходженнях, щоб зменшити американську роль у європейських справах.

Істотно також те, щоб тоді, коли Середня Європа вступить до НАТО, нові гарантії безпеки Росії стосовно регіону були дійсно обопільними і взаємно переконливими. Обмеження на розташування військ і ядерної зброї НАТО на теренах нових членів може бути важливим чинником у пом'якшенні підставних російських побоювань, але їм повинні відповідати симетричні російські гарантії щодо демілітаризації потенційно загрозливого у стратегічному плані клину Калінінграду й обмеження на велике розгортання військ біля кордонів майбутніх нових членів НАТО і ЄС. Хоча всі нові незалежні західні сусіди прагнуть мати стабільні стосунки співпраці з Росією, фактом є те, що вони й далі побоюються її з історично зрозумілих причин. Отже, всі європейці привітали б появу неупередженої погодженості НАТО/ЄС із Росією як сигнал того, що Росія врешті-решт робить такий бажаний постімперський вибір на користь Європи.

Цей вибір міг би прокласти шлях для ширшого зусилля підвищити статус Росії і повагу до неї. Формальне членство в Г-7, як і поліпшення полікотворчого апарату ОБСЄ (всередині якого можна було б установити особливий комітет безпеки, складений з Америки, Росії й кількох ключових європейських держав), створило б можливості для конструктивного залучення Росії до формування політичного виміру і виміру безпеки Європи. Поєднаний з безперервним західним фінансовим сприянням Росії та з розвитком набагато амбітніших проєктів тіснішої комунікації Росії з Європою через нові автомагістральні й залізничні мережі,

такий процес творення російського вибору на користь Європи міг би значно просунути вперед.

Довготермінова роль Росії у Євразії великою мірою залежатиме від історичного вибору, що його Росія повинна зробити — можливо, ще впродовж цього десятиліття — щодо власного самовизначення. Навіть коли Європа і Китай розширюватимуть радіус регіональних впливів, Росія і далі відповідатиме за найбільше в світі земельне володіння. Воно охоплює десять часових смуг і територіально вдвічі більше за Сполучені Штати чи Китай, перевищуючи під цим оглядом навіть розширену Європу. Звідси територіальна втрата не є центральною проблемою Росії. Величезна Росія радше повинна відкрито зіткнутися з фактом, — а потім зробити з нього висновки, — що і Європа, і Китай економічно вже могутніші та що Китай, крім того, загрожує перегнати Росію на шляху суспільної модернізації.

За цих обставин більш очевидним для російської політичної еліти повинно стати те, що перший пріоритет Росії — модернізуватися, радше ніж ув'язуватися у безплідні зусилля здобути колишній статус глобальної сили. Беручи до уваги велетенський розмір і строкатість країни, децентралізована політична система, базована на вільному ринку, швидше звільнила творчий потенціал і російського народу, і безмежних природних ресурсів Росії. У свою чергу, така більше децентралізована Росія була б менше схильною до імперської мобілізації. Росія як вільна конфедерація — складена з європейської Росії, Сибірської Республіки і Далекосхідної Республіки — могла б легше розвивати тісніші економічні стосунки з Європою, з державами Середньої Азії та зі Сходом, і вони прискорювали б власний розвиток Росії. Кожен із трьох федеративних організмів був би краще здатен розширити місцевий творчий потенціал, придушений протягом століть важкою бюрократичною рукою Москви.

Чіткий вибір Росії на користь Європи, а не імперії, буде більш імовірним, якщо Америка успішно йтиме другою імперативною лінією стратегії щодо Росії, а саме — посилення геополітичного плюралізму, який превалує в постсовєтському просторі. Таке посилення служитиме відбиттю охоти до будь-яких імперських спокус. Постімперська й орієнтована на Європу Росія повинна фактично оцінювати американські зусилля як такі, що допомагають утвердити регіональну стабільність і зменшити можливість конфліктів уздовж її нових, потенційно нестабільних південних кордонів. Але політику утвердження геополітичного плюралізму не повинне обумовлювати існування добрих стосунків з Росією.

Це радше важлива гарантія у випадку, якщо такі добрі стосунки не вдасться розвинути, бо вона створює перешкоди для нового зродження дійсно загрозливої російської імперської політики.

Звідси випливає, що політична й економічна підтримка ключових нових незалежних держав є інтегральною частиною ширшої стратегії для Євразії. Укріплення суверенної України, яка тим часом самовизначається як середньоевропейська держава і залучається до тіснішої інтеграції з Середньою Європою, — вирішально важливий компонент політики, що сприяє зміцненню стосунків з такими стратегічно опірними державами, як Азербайджан та Узбекистан, на додаток до загальнішого зусилля відкрити Середню Азію (всупереч російським перешкодам) до глобальної економіки.

Широкосяжні міжнародні інвестиції в щораз доступнішому каспійсько-середньоазіатському регіоні не лише дозволили б укріпити незалежність нових країн, але й принесли б у майбутньому користь постімперській і демократичній Росії. Видобування енергетичних та мінеральних ресурсів регіону породило б достаток і викликало б міцніше відчуття стабільності та безпеки в регіоні, водночас, можливо, зменшуючи ризик конфліктів балканського типу. Користь прискороного регіонального розвитку, фінансованого зовнішніми інвестиціями, поширювалася б також на прилеглі російські економічно недорозвинуті провінції. Ба більше: як тільки керівні еліти регіону усвідомлять, що Росія погоджується на інтеграцію регіону в глобальну економіку, вони будуть менше боятися політичних наслідків тісних економічних стосунків з Росією. З часом неімперська Росія могла б добитися визнання як винятковий економічний партнер регіону, навіть не будучи імперським правителем.

У сприянні стабільним і незалежним Закавказзю та Середній Азії Америка повинна остерігатися, щоб не ізолювати Туреччину, і повинна дізнатися, чи поліпшення в американо-іранських стосунках здійсненне. Туреччина, яка відчуває, що вона є вигнанкою Європи, до якої вона намагалася приєднатися, стане більш ісламською і, вірогідно, зумисне накладатиме вето на розширення НАТО та не співпрацюватиме із Заходом у зусиллях стабілізувати й інтегрувати світську Середню Азію у світову спільноту.

Відповідно, Америка повинна використовувати свій вплив у Європі для сприяння майбутньому вступові Туреччини до ЄС і повинна зробити крок, щоб Туреччину трактували як європейську

державу — за умови, що турецька внутрішня політика різко не зверне в ісламістичному напрямку. Регулярні консультації з Анкарою щодо майбуття Каспійського басейну і Середньої Азії плекатимуть у Туреччині почуття стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами. Америка повинна також підтримувати прагнення Туреччини мати трубопровід із Баку в Азербайджані до Джейхану на турецькому середземноморському узбережжі, основного торговельного пункту для енергетичних ресурсів каспійського басейну.

Окрім того, не в інтересах Америки збереження американо-іранської ворожості. Остаточне примирення повинно базуватися на визнанні взаємного стратегічного зацікавлення в стабілізації на сьогодні дуже мінливого регіонального середовища Ірану. Звичайно, до такого примирення повинні прагнути обидві сторони, і це не є послугою однієї країни іншій. Америка зацікавлена в сильному, навіть релігійно спонукуваному, проте не фанатично антизахідному Ірані, і в остаточному підсумку навіть іранська політична еліта може визнати цей факт. Тим часом американським далекосяжним інтересам у Євразії ліпше прислужилася б відмова від упереджень щодо тіснішої турецько-іранської економічної співпраці, особливо у спорудженні нових трубопроводів, а також у спорудженні інших сполучних шляхів між Іраном, Азербайджаном і Туркменистаном. Довготермінова американська участь у фінансуванні таких проєктів, фактично, також лежала б в інтересах Америки.²

Слід також висвітлити потенційну роль Індії, хоч на даний час вона є порівняно пасивним гравцем на євразійській сцені. Індію геополітично зв'язує китайсько-пакістанська коаліція, і

² Тут можна зачитувати мудру пораду, що її дав мій колега з CSIS Ентоні Г. Кордсмен (у своїй статті "The American Threat to the United States", February 1997, p. 16), який застерігав проти американської схильності демонізувати проблеми чи навіть нації. Він сказав: "Іран, Ірак і Лівія — це випадки, коли США взяли ворожі режими, які створюють реальні, але обмежені загрози, і «демонізували» їх, не розвиваючи жодного середньо- чи довготермінового плану для своєї стратегії. Американські плановики не можуть сподіватися цілковитої ізоляції цих держав, і нема сенсу їх залякувати, так наче вони дійсно «шахрайські» чи «терористичні» країни. ...Америка живе в морально сірому світі, і їй не вдасться зробити його чорно-білим".

водночас слабка Росія не може запропонувати їй політичної підтримки, яку колись забезпечував Советський Союз. Проте виживання індійської демократії має вагу, бо спростовує ліпше, ніж томи академічних суперечок, ідею про те, що права людини і демократія — це обмежене, суто західне явище. Індія доводить, що антидемократичні “азіатські цінності”, що їх пропагують речники від Сінгапуру до Китаю, є просто антидемократичні і не обов’язково характерні для Азії. Неуспіх Індії, до того ж, був би ударом по демократії і відсунув би зі сцени силу, яка слугує більшій рівновазі на азіатській сцені, особливо при сходженні Китаю до геополітичної зверхності. Звідси поступове залучення Індії до дискусій, що стосуються регіональної стабільності, особливо майбутнього Середньої Азії, стає своєчасним, не кажучи вже про безпосередніше сприяння двостороннім зв’язкам між американськими та індійськими оборонними спільнотами.

Геополітичний плюралізм у Євразії в цілому не буде ані досяжним, ані стабільним без дедалі глибшого стратегічного порозуміння між Америкою і Китаєм. Тому політика залучення Китаю до серйозного стратегічного діалогу, згодом, мабуть, у тристоронній спробі, яка включатиме і Японію, — це перший доконечний крок до збільшення зацікавленості Китаю в примиренні з Америкою, що відобразатиме кілька геополітичних інтересів (особливо в Північно-Східній та Середній Азії), що їх дві країни фактично поділяють. Америці слід також усунути всі невизначеності навколо власного здійснення політики щодо єдиного Китаю, щоб проблема Тайваню не гноїлася і не загострювалася, особливо після поглинення Китаєм Гонконгу. До того ж, сам Китай зацікавлений зробити так, щоб це поглинення стало успішною демонстрацією засади, що навіть Великий Китай може толерувати й оберігати дедалі більшу строкатість його внутріполітичного устрою.

У той час, коли — як показано у частинах 4 і 6 — жодна очікувана китайсько-російсько-іранська коаліція проти Америки не зможе викристалізуватися поза якимсь випадковим тактичним станом, для Сполучених Штатів важливо мати справу з Китаєм у такий спосіб, який не штовхатиме Пекін у цьому напрямку. В такому “антигегемоністичному” альянсі Китай міг би бути стрижневим. Він був би найсильнішим, найдинамічнішим і, отже, провідним складником. Така коаліція могла б виникнути лише навколо незадоволеного, розчарованого і ворожого Китаю. Ані

Росія, ані Іран не мають необхідних засобів, щоб стати центральним магнітом для такої коаліції.

Саме тому американо-китайський стратегічний діалог щодо регіонів, що їх обидві країни хочуть бачити вільними від домінування з боку інших честолюбних гегемонів, є нагальним. Але, щоб досягти поступу, діалог повинен бути тривалим і серйозним. Упродовж такого спілкування можна було б переконливіше звернутися до проблем, які викликають більші розходження і які стосуються Тайваню і навіть прав людини. І справді, можна з великою вірогідністю твердити, що проблема внутрішньої лібералізації Китаю то не лише суто внутрікитайська справа, оскільки лише такий Китай, який іде шляхом демократизації і процвітання, має перспективи мирно привабити до себе Тайвань. Будь-яка спроба приєднати його силоміць не тільки поставила б американо-китайські стосунки під загрозу, але й неминуче витворила б шкідливі наслідки для здатності Китаю притягувати чужоземний капітал і підтримувати його зростання. Власними прагненнями регіонального верховенства і глобального статусу Китай пожертвував би.

Хоча Китай виходить на арену як регіонально домінантна сила, малоймовірно, що він невдовзі стане глобальною силою (з причин, викладених у частині 6), — і параноїдальний страх перед Китаєм як перед глобальною силою витворює манію величі в Китаї, водночас, напевно, стаючи джерелом сповнення пророцтва про посилення американо-китайської ворожості. Відповідно, Китай не треба ані стримувати, ані умироутворювати. До нього треба ставитися з повагою як до найбільшої світової країни, що розвивається та ще й — принаймні дотепер — досить успішно. Його геополітична роль не лише на Далекому Сході, але й у Євразії в цілому, правдоподібно, також буде зростати. Отже, буде сенс кооптувати Китай у щорічну зустріч у верхах провідних країн світу Г-7, особливо відколи включення Росії змістило увагу зустрічі з економіки до політики.

Оскільки Китай стає більш інтегрованим у світову систему, а тому менше здатним і менше схильним використовувати регіональну першість у політично сліпий спосіб, звідси випливає також, що виникнення *de facto* китайської сфери поваги у районах історичного інтересу Китаю, ймовірно, стане часткою виникнення євразійської структури політичного примирення. Чи рухатиметься возз'єднана Корея до такої сфери, — значно залежатиме від

ступеня японо-корейського примирення (яке Америка повинна активніше підтримувати), але, в будь-якому випадку, возз'єднання Кореї без примирення з Китаєм мало ймовірно.

Великий Китай у якийсь момент неминуче наполягатиме на вирішенні проблеми Тайваню, але ступінь залучення Китаю до щораз то більш зобов'язальної системи міжнародних економічних і політичних зв'язків може мати позитивний вплив і на природу китайської внутрішньої політики. Якщо поглинення Китаєм Гонконгу не стане репресивним, формула Дена для Тайваню “одна країна, дві системи” зможе бути замінена формулою “одна країна, кілька систем”. Це могло б зробити возз'єднання більш прийнятним для зацікавлених сторін — що знову зміцнить ідею, що без політичної еволюції самого Китаю мирна відбудова єдиного Китаю не буде можливою.

В кожному разі, з історичних та й геополітичних причин Китай повинен уважати Америку своїм природним союзником. На відміну від Японії чи Китаю, Америка ніколи не мала жодних планів щодо Китаю; і, на відміну від Великої Британії, ніколи не пригнужувала Китаю. Ба більше: мало ймовірно, що без життєздатного стратегічного консенсусу з Америкою Китай зможе далі приваблювати масивні чужоземні інвестиції, такі необхідні для його економічного зростання, а також для досягнення регіонального верховенства. З тієї ж причини, без американо-китайської стратегічної домовленості в якості східного якоря включення Америки у Євразію, Америка не матиме геостратегії для материкової Азії; а без геостратегії для материкової Азії Америка не матиме геостратегії для Євразії. Отже, для Америки регіональна сила Китаю, кооптована у ширшу структуру міжнародної співпраці, може стати життєво важливою геостратегічною перевагою — у цьому відношенні настільки ж важливою, як Європа, і вагомішою, ніж Японія — для забезпечення стабільності Євразії.

Проте, на відміну від європейської ситуації, демократичний плацдарм на сході материка витвориться не так скоро. Тому стає ще важливіше, щоб зусилля Америки зав'язати глибші стратегічні стосунки з Китаєм базувалися на недвозначному визнанні того, що демократична й економічно успішна Японія є головним тихоокеанським та ключовим глобальним партнером Америки. Хоча Японія не може стати домінантною азійською регіональною силою — якщо зважимо на сильну регіональну антипатію, яку

вона викликає, — вона може стати провідною міжнародною силою. Токіо може здобути для себе впливову роль, тісно співпрацюючи зі Сполученими Штатами в тому, що можна назвати новим порядком глобальних інтересів, водночас уникаючи марного намагання стати регіональною силою, що може привести до протилежних наслідків. Завданням умілих дій Америки повинно стати спрямування Японії в цьому напрямку. Американсько-японська угода про вільну торгівлю, створюючи спільний економічний простір, зміцнила б зв'язок і сприяла б досягненню мети, а отже, користь від цього потребує вивчення.

Саме завдяки тісним політичним стосункам із Японією Америка зможе безпечніше стримати регіональні аспірації Китаю і водночас протистояти виявам сваволі. Тільки на такій основі може здійснитися складне тристороннє примирення, яке включає глобальну владу Америки, регіональне верховенство Китаю і міжнародне лідерство Японії. Проте це широке геостратегічне примирення могла б підірвати нерозумна експансія американсько-японської військової співпраці. Центральна роль Японії не повинна уподібнюватися до ролі непотопельного авіаносця Америки на Далекому Сході і не повинна бути роллю головного азіатського військового партнера чи потенційної азіатської регіональної сили. Неправильно спрямовані зусилля задля сприяння вищеописаному служитимуть відтинанню Америки від азіатського континенту і тому псуватимуть перспективу досягнення стратегічного консенсусу з Китаєм та позбавлятимуть Америку здатності утвердити стабільний геополітичний плюралізм по всій Євразії.

ТРАНС-ЄВРАЗІЙСЬКА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ

Стабільність геополітичного плюралізму Євразії, який перешкоджатиме виникненню єдиної домінуючої влади, могло б зміцнити майбутнє постання — можливо, десь на початку наступного століття — Трансевразійської системи безпеки (ТЄСБ: TESS, Trans-Eurasian Security System). Така трансконтинентальна угода безпеки мала б охоплювати розширене НАТО — пов'язане співпрацею з Росією, — і Китай з Японією (яка все ще була б пов'язана зі Сполученими Штатами двосторонньою угодою про безпеку). Але, щоб цього досягти, НАТО спочатку мусить розширитися, водночас залучаючи Росію до більшої регіональної

структури співпраці заради безпеки. Окрім того, американці і японці повинні тісно радитися і співпрацювати, приводячи в рух трикутний політичний діалог безпеки на Далекому Сході, що включатиме Китай. Тристоронні американо-японо-китайські переговори про безпеку могли б із часом утягнути більше азіатських учасників і пізніше привести до діалогу між ними й Організацією безпеки й співпраці в Європі. У свою чергу, такий діалог проклав би шлях для ряду конференцій усіх європейських та азіатських держав, тим самим розпочинаючи процес установчого оформлення трансконтинентальної системи безпеки.

Згодом почала б набувати обрисів формальніша структура, що спонукала б появу Транс-євразійської системи безпеки, яка вперше охопила б увесь континент. Творення такої системи — визначення її суті та установче оформлення — могло б стати основним розбудовчим починанням наступної декади, якщо політичні курси, окреслені раніше, створили б необхідні передумови. Така широка трансконтинентальна структура безпеки могла б також містити установчий комітет із безпеки, утворений з основних євразійських суб'єктів для того, щоб збільшити здатність ТЕСБ провадити дієву співпрацю навколо проблем, вирішальних для глобальної стабільності. Америка, Європа, Китай, Японія, конфедеративна Росія, а також Індія, так само як і деякі інші країни, разом могли б служити ядром такої структурованішої трансконтинентальної системи. Остаточне постановня ТЕСБ могло б згодом звільнити Америку від частини її ноші, водночас зберігаючи її роль стабілізатора й арбітра Євразії.

ПОЗА МЕЖАМИ ОСТАННЬОЇ ГЛОБАЛЬНОЇ НАДВЛАДИ

В остаточному підсумку, глобальна політика обов'язково ставатиме дедалі неприроднішим зосередженням владної гегемонії в руках однієї держави. Отже, Америка — не тільки найперша, так само як і не тільки єдина дійсно глобальна надвлада, однак правдоподібно, що й найостанніша.

Усе це так не лише тому, що нації-держави поступово стають дедалі проникніші, а й тому, що знання як сила набуває більшого розповсюдження, стає спільним і менше стримується національними кордонами. Економічна сила також, очевидно, стане більш розповсюдженою. Виглядає на те, що в майбутньому жодна

влада не досягне рівня 30 відсотків чи близько того у світовому ВВП, що його Америка утримувала протягом більшої частини цього століття, не кажучи вже про 50 відсотків, що їх вона сягнула в 1945 році. Деякі оцінки свідчать, що до кінця цього десятиліття Америка все ще нараховуватиме близько 20 відсотків глобального ВВП зі спадом, напевно, до 10-15 відсотків перед 2020 роком, тоді як інші потуги — Європа, Китай, Японія — збільшать відносну частку до більш-менш американського рівня. Але таке глобальне економічне верховенство одної країни, що його здобула за це століття Америка, малоймовірне, і це має очевидне далекосяжне військове і політичне значення.

Щобільше, багатонаціональний і винятковий характер американського суспільства полегшить Америці універсалізацію її гегемонії, не дозволяючи їй ставати строго національною. Приміром, намагання Китаю досягти глобального верховенства неминуче сприймалося б іншими як спроба нав'язати національну гегемонію. Кажучи простіше, будь-хто може стати американцем, але тільки китаєць може бути китайцем — і це ставить додатковий і значний бар'єр на шляху посутньо національної глобальної гегемонії.

Відповідно, коли американське лідерство почне згасати, малоймовірно, що якась одна держава замінить нинішнє глобальне панування Америки. Отже, ключове питання на майбутнє — ось яке: “Що Америка передасть світові як тривалу спадщину свого верховенства?”

Відповідь залежить почасти від того, як довго таке верховенство триватиме і наскільки енергійно сформує Америка структуру ключового владного партнерства, яка з часом може бути більш установчо оформлена. Фактично, момент історичної нагоди для конструктивного використання Америкою її глобальної сили міг би виявитися порівняно коротким через внутрішні і зовнішні причини. Справжня популістична демократія ще ніколи не здобувала глобального верховенства. Домагання влади, а особливо економічні витрати і людська жертвовність, що їх здійснення влади взагалі часто вимагає, не споріднені з демократичними інстинктами. Демократизація ворожа імперській мобілізації.

Справді, критична непевність щодо майбутнього стосується того, чи могла б Америка стати першою надвладдою, нездатною чи неохочою тримати у своїх руках владу. Чи могла б вона стати безсилою глобальною силою? Опитування громадської думки

показує, що лише невелика меншість (13 відсотків) американців прихильно ставиться до твердження, що “як єдина наявна надвлада США повинні й надалі бути винятковим світовим лідером у розв’язуванні міжнародних проблем”. Переважна більшість (74 відсотки) вважає за краще, щоб Америка “вносила свою справедливу лепту в намагання розв’язати міжнародні проблеми разом з іншими країнами”.³

Ба навіть, оскільки Америка дедалі більше стає багатокультурним суспільством, їй може бути важче досягти консенсусу з проблем зовнішньої політики, за винятком обставин дійсно масової і широко відчуті прямої зовнішньої загрози. Такий консенсус назагал існував під час Другої Світової війни і навіть під час холодної війни. Він був укорінений, проте, не тільки у глибоких спільних демократичних цінностях, яким, як відчували люди, загрожувала небезпека, але й у культурній та етнічній спорідненості переважно європейських жертв ворожого тоталітаризму.

За відсутності подібного зовнішнього виклику американському суспільству, можливо, буде важко досягти згоди щодо зовнішньої політики, яка не буде прямо стосуватися основоположних переконань і поширених культурно-етнічних симпатій, а це ще вимагає тривалої і деколи дорогої імперської заангажованості. Два вкрай різні погляди на сенс історичної перемоги Америки у холодній війні, схоже, будуть політично привабливіші: з одного боку, погляд, що кінець холодної війни виправдує значне зменшення глобальної заангажованості Америки, безвідносно до наслідків для глобальної позиції Америки; з іншого боку, відчуття, що прийшов час для справжньої міжнародної багатосторонності, задля якої Америка має навіть відмовитися від частки суверенітету. В обидвох крайностях наявна лояльність відданих виборців.

Назагал, культурна зміна в Америці також може не

³ “An Emerging Consensus — A Study of American Public Attitudes on America’s Role in the World” (College Park: Center for International and Security Studies at the University of Maryland, July 1996). Варто зазначити, хоча це не узгоджується з вищесказаним, що дослідження даного центру, проваджені на початку 1997 року (головний дослідник — Стівен Кул), також виявили значну кількість прихильників розширення НАТО (62% прихильні, де 27% дуже прихильні; і лише 29% неприхильні, де 14% дуже неприхильні).

узгоджуватися з тривалим застосуванням за кордоном дійсно імперської сили. Це застосування вимагає певного ступеня доктринерської мотивації, інтелектуальної відданості, патріотичної винагороди. Проте панівна культура в країні шораз більше зосереджується на масових розвагах, де неподільно владарюють теми особистого гедонізму і суспільного ескапізму. Сукупний ефект дуже ускладнив мобілізацію необхідного консенсусу на користь тривалого, а також дорогого американського лідерства за кордоном. Особливо важливу роль у цьому відношенні відіграють масові комунікації, що породжують сильну відразу проти будь-якого вибіркового використання сили, яке вимагало б навіть незначних людських жертв.

Крім того, як Америці, так і Західній Європі важко зарадити культурним наслідкам суспільного гедонізму і драматичного спаду зацікавленості суспільства в релігійних вартостях. (Паралелі з занепадом імперських систем, що підсумовані в частині I, вражають під цим оглядом.) Сумарна культурна криза склалася підо впливом поширення наркотиків і, особливо в Америці, їх пов'язаністю з расовою проблемою. Нарешті, темп економічного зростання вже не може наздоганяти шораз вищі матеріальні очікування, а останні стимулює культура, яка заохочує до споживання. Не буде перебільшенням сказати, що почуття історичного занепокоєння, можливо, навіть песимізму, стає очевидним у найбільш виразних секторах західного суспільства.

Майже пів століття тому відомий історик Ганс Кон, спостерігши трагічний досвід двох світових воєн і виснажливих наслідків тоталітарного виклику, турбувався, що Захід може стати "втомленим і виснаженим". Справді, він побоювався, що

людина ХХ сторіччя стала менш упевненою, ніж її попередниця у ХІХ сторіччі. Вона стала свідком темних сил історії у її власному житті. Речі, які, здавалося, належать до минулого, знову вийшли на яв: фанатична віра, непомильні вожді, рабство і масові вбивства, викорінення цілих народів, жорстокість і варварство.⁴

⁴ Hans Kohn. *The Twentieth Century* (New York: 1949), p. 53.

Брак упевненості посилює широко розповсюджене розчарування наслідками кінця холодної війни. Замість “нового світового порядку”, заснованого на консенсусі та гармонії, “речі, які, здавалося, належать до минулого” раптом стали майбутнім. Хоча етнічні й національні конфлікти вже не загрожують глобальною війною, вони таки загрожують мирові у значних частинах земної кулі. Тож маловірогідно, що війна стане старовиною в найближчому майбутньому для більш обдарованих націй, скутих власною високотехнологічною спроможністю самодеструкції, так само як і власним інтересом; війна може стати розкішшю, яку можуть собі дозволити лише бідні народи цього світу. В недалекому майбутньому збіднені дві третини людства можуть уже не служити мотивом стриманості привілейованої його частини.

Варто також зазначити, що міжнародні конфлікти і терористичні акти дотепер дивовижним чином обходилися без використання зброї масового знищення. Наскільки довго таке самостримування може тривати, залишається, по суті, непередбачуваним, проте зросла доступність, не лише для держав, але й для організованих груп, засобів здійснення масових убивств — через застосування ядерної чи бактеріологічної зброї, — і це також неминує збільшує ймовірність їхнього застосування.

Коротко кажучи, Америка як перша сила світу таки стикається з коротким моментом історичної нагоди. Теперішній момент відносного глобального миру може виявитися нетривалим. Така перспектива підкреслює нагальну потребу американського ангажування у світ і цілеспрямовано зосереджується на зміцненні міжнародної геополітичної стабільності та здатності Заходу відновити почуття історичного оптимізму. Цей оптимізм вимагає відкритої здатності одночасно мати справу з внутрішніми суспільними і зовнішніми геополітичними викликами.

Проте спалах західного оптимізму й універсалізму західних вартостей не є винятково залежним від Америки і Європи. Японія та Індія показують, що ідеї прав людини і важливість демократичного експерименту можуть бути реальними і в азійському середовищі, як серед високорозвинутих країн, так і серед тих, що тільки розвиваються. Тому тривалий демократичний успіх Японії та Індії має величезну вагу для утвердження ясної перспективи майбутнього політичного оформлення світу. І справді,

їхній досвід, так само як досвід Південної Кореї і Тайваню, показує, що тривале економічне зростання Китаю, поєднане із зовнішнім тиском до перетворень, який викликало збільшення міжнародної заангажованості, мабуть, також приведе до поступової демократизації китайської системи.

Відповідати на подібні виклики — це і є той тягар, що його несе Америка, так само як несе вона унікальну відповідальність. Беручи до уваги реальність американської демократії, ефективна відповідь вимагатиме формування громадського розуміння тривалої важливості американської сили у побудові широкої структури стабільної геополітичної співпраці, такої, яка одночасно запобігала б глобальній анархії і більш успішно перешкождала б виникненню нового владного виклику. Ці дві мети — запобігати глобальній анархії та заважати утворенню сильного суперника — невід'ємні від тривалого окреслення завдань глобальної заангажованості Америки, а саме потреби викувати тривку структуру глобальної геополітичної співпраці.

На жаль, зусилля окреслити нову центральну і всесвітню мету для Сполучених Штатів на світанку завершення холодної війни були одновимірними. Їм не вдалося пов'язати потребу поліпшення становища людини з імперативом збереження американської сили в осередді світових справ. Можна назвати кілька таких недавніх зусиль. Упродовж перших двох років президентства Клінтона відстоювання “заявленої багатосторонності” було не достатнім щодо уваги до головних реальностей сучасної влади. Пізніше альтернативне наголошування на ідеї, що Америка повинна зосередитися на глобальному “демократичному розширенні”, адекватно не брало до уваги важливу для Америки підтримку глобальної стабільності чи навіть сприяння деяким очікуваним (хоча, на жаль, не “демократичним”) силовим відносинам, як, наприклад, із Китаєм.

Що стосується вужче зосереджених справ, пов'язаних з центральним американським пріоритетом, то вони були навіть ще менш утішні, подібні до тих, що зосереджувалися на знищенні несправедливості, що превалювала у глобальному розподілі прибутків, на формуванні особливого “зрілого стратегічного партнерства” з Росією чи на стриманні розповсюдження зброї. Інші альтернативи — що Америка повинна зосередитися на охороні довкілля або, ще вужче, на боротьбі з локальними війнами

— також схильні були ігнорувати основні реальності глобальної сили. Як наслідок, жодне із згаданих формулювань зовсім не зверталось до потреби створення мінімальної глобальної геополітичної стабільності як найістотнішої основи для підтримки американської гегемонії та успішного відвернення міжнародної анархії.

Коротко кажучи, американська політична мета повинна бути неапологетично подвійна: зберегти домінуючу позицію Америки принаймні впродовж одного покоління і, бажано, ще довше; та створити геополітичну структуру, яка може абсорбувати неминучі удари й напруги суспільно-політичних перетворень, водночас переростаючи у геополітичне ядро спільної відповідальності за мирне глобальне керівництво. Тривала фаза поступово ширшої співпраці з ключовими євразійськими партнерами, одночасно стимульованими й розсуджуваними Америкою, може також допомогти розвивати передумови для фактичного посилення цінності структур ООН, що існують, але щораз більше відживають. Новий розподіл відповідальностей і привілеїв муситиме, в такому разі, брати до уваги змінену реальність світової сили, що так радикально відрізняється від реальності 1945 року.

Такі зусилля матимуть додаткову історичну вигоду з нової мережі глобальних зв'язків, яка явно переростатиме межі традиційної національно-державної системи. Така мережа, сплетена з багатонаціональних корпорацій, НУО (неурядових організацій, багато з яких транснаціональні за характером) і наукових спільнот та посилена інтернетом — уже створює неформальну глобальну систему, яка за своєю суттю відповідає інституціоналізованій і місткій світовій співпраці.

Впродовж наступних кількох декад чинна структура світової співпраці, побудована на геополітичних реальностях, могла б виникнути і поступово здобутися на мантию “регента” світу, який перебирав би на себе ношу відповідальності за світову стабільність і мир. Геостратегічний успіх цієї справи міг би виявити відповідну спадщину американської ролі як першої, єдиної та остаточної справді глобальної надвлади.

Алфавіт- ний показчик

- Абхазці 129, 142
Австралія 45, 157, 169, 188
Австрія 70, 77
Австро-Угорська імперія 135
Азербайджан 9, 41, 52, 122, 125, 138, 149, 203; А. і Співдружність Незалежних Держав 114, 143, 147; енергетичні ресурси А. 46-47, 121, 139, 140, 145; Іран і А. 134, 135; А. в Османській імперії 136; політичні еліти А. 133; Туреччина і А. 93, 204; війна А. з Вірменією 128-129, 142, 144
Азіатський регіональний форум (АРФ) /Asian Regional Forum (ARF)/ 153
Азіатсько-тихоокеанська група економічної співпраці (АПЕК) /Asia-Pacific Economic Cooperation Group (APEC)/ 27, 28, 153
Айкенберрі Дж. Джон /John G. Ikenberry/ 29
Алжир 63, 78
Альянс-90/Зелені 73
Амбарцумов Ю. 107
Американо-японська угода про безпеку /U.S.-Japan Security Treaty/ 28, 171, 175, 177
Американський департамент енергетики /U. S. Department of Energy/ 125
Арабо-ізраїльський конфлікт 53
Асоціація народів Південно-Східної Азії (АСЕАН) /Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)/ 153, 168прим.
Астраханське ханство 140
Афганістан 125, 128, 138, 140, 145, 187; етнічні групи в А. 129, 131-133; Пакистан і А. 139, 149; А. у Перській імперії 137; советське вторгнення в А. 7, 91, 141
Багдадський халіфат 15
Бангладеш 164
Берлінська блокада 6, 25, 62
Білорусь 59, 92, 114; Б. у Співдружності Незалежних Держав

- 88, 106; Б. у Союзі Суверенних Республік 109; Німеччина і Б. 69, 70
- Бірма 13, 164, 165
- Блер Тоні /Tony Blair/ 26
- Болгарія 82
- Болінгброук, лорд /Lord Bolingbroke/ 70-71
- Боснія, криза в Б. 59, 71; злочини під час війни в Б. 29
- Бравнінг Роберт /Robert Browning/ 40
- Британія 50, 96, 153, 207; Балкани і Б. 135; Китай і Б. 14-15, 158, 159; глобальне морське домінування Б. 19, 21; Б. і об'єднана Європа 42-43, 45, 66
- Бруней 183
- “Ваймарський трикутник” 70, 78
- Варшавський договір 92, 100
- Великий Китайський Мур, побудова 12
- Версальський договір 86
- В'єтнам 13, 63, 154, 169
- Візантія 81
- Війна в Перській затоці /Gulf War/ 27, 65
- Вілсон Вудро /Woodrow Wilson/ 4
- Вірменія 9, 122, 125, 140, 143, 144, 150; російські військові підрозділи у В. 107; Туреччина і В. 93; війна В. з Азербайджаном 128-129, 142, 144
- Гавел Вацлав /Václav Havel/ 80-81
- Гантінгтон Семюел П. /Samuel P. Huntington/ 30-31
- Гаусгофер Карл /Karl Haushofer/ 39
- “Географія етносу в історичному часі” (Гумільов) 111
- Георг III, король Англії /George III, King of England/ 14
- Гітлер Адольф /Adolf Hitler/ xiv, 39, 104
- Голландська Ост-Індія 37
- Гонконг 159, 164, 167, 168 прим., 171, 188, 189, 205, 207
- Греція 82
- Грузія 9, 122, 125, 140, 143, 144; Г. і Співдружність Незалежних Держав 114, 129; російські збройні сили в Г. 142; Туреччина і Г. 93, 150; українська військова угода з Г. 147
- “Група семи” (Г-7) 186, 201, 206
- Гоміньдан 158
- ГУЛАГ 89, 90
- Гумільов Лев 110-111
- Деманжон Поль /Paul Demangeon/ 39
- Демірель Сулейман /Suleyman Demirel/ 148
- Денман Рой /Roy Denman/ 42
- Ден Сяопін /Deng Xiaoping/ 165, 170
- Друга Світова війна 61, 68, 69; кінець європейської ери у світовій політиці під час II С. в. 5; Японія в II С. в. 173-175; громадська підтримка американської участі в II С. в. 25, 211; Советський Союз у II С. в. 90, 91
- Економічний і монетарний союз 43, 76
- Ефіопія 19
- Євразійство 106, 109-113
- Європа Карла Великого /Charlemagne Europe/ 81
- Європа св. Петра /Petrine Europe/ 57, 81
- Європейська зона вільної торгівлі /European Free Trade Area/ 119
- Європейська Комісія /European Commission/ 42, 75
- Європейське Співтовариство (ЄС) /European Community (EC)/ 43, 51, 60, 66
- Європейський банк реконструкції та розвитку /European Bank for Reconstruction and Development (EBRD)/ 66 прим.
- Європейський Парламент /European Parliament/ 75

- Європейський Союз /European Union/ 44, 61, 74-77, 85, 106, 142, 153; процес подання заяви і прийняття до ЄС 83; ЄС і розпуск Варшавського договору 92, 100; східні межі ЄС 50; розширення ЄС 52, 68-71, 78-80, 82, 84, 118, 121, 200; Німеччина в ЄС 42, 66*прим.*, 73, 112; інституційна машинерія ЄС 60; Росія і ЄС 120; Туреччина і ЄС 204
- Ельцин Борис 23, 97, 99, 102, 104*прим.*, 107, 111, 113, 115, 116, 120
- Жюппе Ален /Alain Juppé/ 62
- Західноєвропейська група озброєнь /Western European Armaments Group (WEAG)/ 77
- Західноєвропейський Союз /Western European Union (WEU)/ 50, 77
- Зюганов Геннадій 111
- Іван Грозний, цар російський 88
"Известия" 107
- Ізраїль 53, 137
- Імперія Хань 12-13
- Індія 41, 52-53, 197, 209; Китай та І. 151, 155, 187*прим.*; демократія в І. 213; І. і Євразійські Балкани 136, 139; геостратегія І. 46; Росія та І. 187
- Індокитай 13
- Індонезія 41, 45-46, 154, 157, 168*прим.*, 169, 176, 183
- Інтернет 25
- Ірак 27, 137
- Іран 41, 52-53, 115, 197, 204, 206; І. і американські інтереси в Перській затоці 47; Китай і І. 186; І. і Євразійські Балкани 95, 124, 125, 129, 132-135, 137, 139, 144, 145, 147-150; Росія та І. 116, 118
- Іслам, див. мусульмани
- Іспанія 19
- Іспано-американська війна 3
- Іто Масайосі /Masayoshi Ito/ 178
- Йонгчайюд Чаваліт /Chavalit Yongchaiyudh/ 168*прим.*
- Йосіда Сігеру /Shigeru Yoshida/ 178
- Казахстан 48, 93, 95, 125, 130-132, 138, 140-141, 149, 197; Китай і К. 13, 164, 166, 168; К. і Співдружність Незалежних Держав 106, 114, 143; К. у Союзі Суверенних Республік 109; енергетичні ресурси К. 145; політика євразійства К. 111; голод у К. 91; Туреччина і К. 146-148
- Канада 185
- Картаген 12
- Касенов Умірсерік 145
- Кеннеді Джон Ф. /John F. Kennedy/ 26, 49
- Киргизстан 125, 131, 143; Китай і К. 166; К. і Співдружність Незалежних Держав 106; К. у Союзі Суверенних Республік 109
- Китай 19, 41, 49, 54, 55, 101, 151-157, 185-193, 195, 197, 199, 202, 205-210; К. і Євразійські Балкани 124, 132, 135, 138-139, 143, 148, 149; геостратегія К. 44-46; імперський К. 12-16, 21; Японія і К. 15, 54, 55, 158-160, 164, 166, 169, 170, 172-185; К. як регіональна сила супроти глобальної 158-173; Росія і К. 23, 95, 115-119, 151, 155, 158, 159, 164, 166-168, 170; Советський Союз і К. 8-9, 87-88; Тайвань і К. 44, 48, 154, 156, 159, 164-165, 167-169, 171, 181, 188-189, 197, 205-207, 214
- Клінтон Біл /Bill Clinton/ 26, 195
- Козирев Андрей 98, 107, 115
- Коль Гельмут /Helmut Kohl/ 74
- Комісія Хігучі /Higuchi Commission/ 178*прим.*
- Комуністи 88; китайські 9, 88, 158, 161-163, 173*прим.*; советські 89, 90, 100-101, 115, 120
- Кон Ганс /Hans Kohn/ 212
- Конгрес США 28
- Конференція Бреттона Вудса /Bretton Woods Conference/ 27

- Конфуціанство 13, 17
 Кордмен Ентоні Г. /Anthony H. Cordesman/ 204*прим.*
 Кореїська війна 6, 25
 Корея 154, 157, 182; Китай і К. 13, 166, 169, 183, 187*прим.*; Японія і К. 154, 190-192; возз'єднання К. 54, 165, 176, 190, 207; див. також Північна Корея, Південна Корея
 Крим 93, 107, 112, 140
 Кубинська ракетна криза /Cuban missile crisis/ 62
 Кувейт 125
 Кул Стівен /Steven Kull/ 211*прим.*
 Культурна революція 162
 Курди 134-135
 Курильські острови 107, 154, 176
- Лаос 13
 Лебедь, ген. Александр 120*прим.*
 Ленін В. І. 104
 Ліван 137
 Лі Пен 116
 Лукін Владімір 95-96
- Магатір Датук /Datuk Mahathir/ 171
 Мадридська декларація 74
 Макао 159
 Макіндер Гарольд /Harold Mackinder/ 38
 Малайзія 157, 158*прим.*, 171, 176
 Мандела Нельсон /Nelson Mandela/ 21
 Маньчжу 13
 Маньчжурія 37
 Мао Цзедун /Mao Zedong/ 88
 Марокко 78
 Митний союз /Customs Union/ 144
 Міжнародний валютний фонд (МВФ) /International Monetary Fund (IMF)/ 27, 28
 Міжнародний Інститут Стратегічних Досліджень /International Institute of Strategic Studies/ 154
 Міністерство міжнародної торгівлі та промисловості, японське 180
 Міязава Кііті /Kiichi Miyazawa/ 180
 Молдавія 107, 114
- Монголія 164, 166
 Монгольська імперія 6, 15-17, 19, 21
 Монро, доктрина /Monroe Doctrine/ 3
 Моріта Акіо /Akio Morita/ 182
 Мусульмани 17, 89; М. на Євразійських Балканах 128, 133, 134, 137, 144; М. у Франції 78; М.-фундаменталісти 47, 53, 134; російські М. 133; М. в Туреччині 204
- Нагірний Карабах 128-129
 Назарбаєв Нурсултан 111, 145, 147
 Накасонє Ясухіро /Yasuhiro Nakasone/ 181
 Наполеон, імператор Франції 19, 37
 Нацисти 5, 37, 39, 104
 Непал 13, 164
 Німеччина 8, 71-75, 77-80, 101, 112, 117, 170, 175-176, 195, 199; Н. і американська глобальна система 25; Балкани і Н. 135; Британська імперія і Н. 21; Н. в час холодної війни 172; Франція і Н. 42, 50, 63-70, 79, 176, 191; геостратегія Н. 41, 43, 44; національна спокута Н. 61; нацисти 5, 37, 39; політична еліта Н. 60; возз'єднання Н. 65-66, 68; Росія і Н. 105; Україна і Н. 85, 113; безробіття в Н. 196
- Об'єднані сили особливого призначення /Combined Joint Task Forces/ 77
 Опіумні війни 15, 158
 Організація безпеки і співпраці в Європі (ОБСЄ) /Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE)/ 120, 201, 209
 Організація Економічної Співпраці /Organization of Economic Cooperation/ 147
 Організація Об'єднаних Націй (ООН) /United Nations Organization (UNO)/ 66*прим.*, 215; Рада Безпеки /Security Council/ 62, 175, 178

- Осетинці 129
 Османська імперія 19, 135, 136, 140
 Озави, комітет /Ozawa Committee/
 178прим., 181
- Пакістан 48, 95; Китай і П. 165, 169,
 186, 187, 205; П. і Євразійські
 Балкани 136, 139, 145, 147, 149;
 Індія і П. 46, 53
- Панамський канал 4
 Парасельські (Сіша) острови /Paga-
 cel Islands/ 154
 Партнерство заради миру /Partne-
 rship for Peace/ 27, 77
 Парфянська імперія 12
 Перл-Гарбор, напад Японії на П.-
 Г. 25
 Персія 17, 137, 140
 Перська затока, присутність США
 в П. з. 7, 23, 27, 47, 53-54; див.
 також Війна в Перській затоці
 Перша Світова війна 4-5, 90
 Південна Африка 21
 Південна Корея 41, 47-48, 153, 214;
 Китай і Пд. К. 171; присутність
 США в Пд. К. 54, 180, 181, 190;
 див. також Корея
- Північна Корея 154, 162, 165, 190
 Північно-Американська угода про
 вільну торгівлю /North Ameri-
 can Free Trade Agreement
 (NAFTA)/ 28
- Північно-Атлантичний Союз
 (НАТО) /North Atlantic Treaty
 Organization (NATO)/ 44, 61, 66,
 73, 76, 86, 117, 153; НАТО і
 американська глобальна систе-
 ма 26-28; НАТО під час хо-
 лодної війни 172; НАТО і роз-
 пуск Варшавського договору
 92, 100; розширення НАТО 52,
 67-71, 78-82, 84, 101-103, 118,
 121, 199-201, 204, 208, 211прм.;
 НАТО в спільних маневрах з
 Україною 93; францuzько-
 німецько-польська співпраця в
 НАТО 85; німецька військова
 інтеграція в НАТО 175; Росія і
 НАТО 120; Туреччина і НАТО
 57; Західноєвропейський Союз
 і НАТО 50, 77
- Польща 46, 81; демократичні лідери
 П. 104; П. в Європейському
 Союзі 44, 68, 70, 92; Німеччина
 і П. 69-70, 78, 176, 191; мон-
 голське нашествя на П. 15; П.
 в НАТО 68, 70, 92; Україна і П.
 85; війна П. з Росією 90
- Португалія 19
 Прімаков Євгеній 115
 Пунічні війни 12
- Рада економічної взаємодопомоги
 (РЕВ) 100
 Рада Європи /Council of Europe/
 119
 Рада зовнішньої політики і безпеки
 /Council for Foreign and Defense
 Policy/ 106
- Римська імперія 10-13, 15, 16, 21
 Римська міжурядова конференція
 на тему політичного союзу /Ro-
 me intergovernmental conference
 on political union/ 65-66,
 "Ритми Євразії" (Гумільов) 111
 Російська Православна Церква 81
 Росія 41, 48, 59, 72, 85-122, 199-203,
 205-209, 214; П. і американська
 глобальна система 25; Британ-
 ська імперія і Р. 21; Чечня і Р.
 37, 89, 91, 95, 97, 99, 114, 133,
 140, 141; Китай і Р. 23, 95, 115-
 119, 151, 155, 158, 159, 164, 166-
 168, 170, 187прим.; Р. у Спів-
 дружності Незалежних Держав
 88, 92-93, 100, 105-109, 111, 113;
 протигальнсові постанови Р. 55,
 99, 115-118; Р. і Євразійські
 Балкани 124, 128-133, 135-150,
 195; Франція і Р. 42, 50, 67, 73;
 геостратегія Р. 44-47; Німеч-
 чина і Р. 66, 68, 70, 73; Р. в
 "групі семи" 186; імперська Р.
 19, 88, 89, 95, 135, 140; Індія і
 Р. 187; Японія і Р. 4, 90, 154,
 176, 183; НАТО і Р. 51-52, 79-
 80, 100-103, 120, 121; рос.
 політика "близького зарубіж-

- жа” 98-99, 105-115; стратегічне партнерство зі Сполученим Штатами, якого добивається Р. 98-105; зона небезпеки між Європою і Р. 81; див. також *Советський Союз*
 Румунія 82, 84
 Руцкой Александр 111
 Рюриков Дмитрій 104*прим.*
 Сарагосська угода /Treaty of Saragossa/ 19
 Саудівська Аравія 95, 133
 Світова торгова організація /World Trade Organization (WTO)/ 28
 Світовий Банк /World Bank/ 27, 28, 66*прим.*, 164*прим.*
 Світовий Суд /World Court/ 29
 Священна Римська імперія 15
 Сенкаку, острови /Senkaku Islands/ 154
 Середньоазіатський Економічний Союз 145
 “Середньовічна Росія і великий степ” (Гумільов) 111
 Сирія 137
 Сінгапур 157, 165, 167, 168*прим.*, 171, 205
 Словаччина 82, 84
 Словенія 81, 82
 Советський Союз 5-6, 36, 105, 111, 128, 166, 205; СССР у гончі озброєнь зі Сполученим Штатами 160; прибалтійські держави в СССР 103; Китай і СССР 8-9, 87-88, 173; розпад СССР xiii, 9, 10, 68, 87, 88, 91, 96, 98, 129, 139, 141 (див. також Росія); Франція і СССР 62; Іран і СССР 134; вторгнення СССР в Афганістан 7, 91, 141; Японія і СССР 154; неросійське населення в СССР 110; СССР у Другій Світ. війні 5
 Солженіцин Александр 114
 Соні, корпорація /Sony Corporation/ 182
 Союз Інтегрованих Держав 109
 Союз Советських Соціалістичних Республік, див. *Советський Союз*
 Союз Суверенних Республік 109
 Співдружність Незалежних Держав (СНД) 100; заснування СНД 88, 92-93; Євразійські Балкани в СНД 129, 139, 142-145, 147, 149; СНД і політика “ближнього зарубіжжя” 105-109, 111, 113
 Спратлі, острови /Spratly Islands/ 154
 Сталін Йосиф xiv, 91, 103
 Сунь, династія 15
 Сунь-цзи /Sun Tsu/ 169, 171
 Таджикистан 125, 129, 131, 138, 139, 143; Китай і Т. 166; етнічні групи в Т. 132; Т. у Перській імперії 137; російська військова присутність у Т. 89, 95, 107, 142
 Таїланд 13, 48, 156, 168*прим.*
 Тайвань 48, 152, 154, 156, 164-165, 168, 169, 181, 183, 197, 205, 206, 214; Т. і постання Великого Китаю 44, 159, 167, 171, 188-189, 207
 Тамерлан 131
 Тіто Йосип Броз /Josip Broz Tito/ 88
 Тонг Курт /Kurt Tong/ 193*прим.*
 Тордесілья, договір у Т. 19
 Трансатлантична угода про вільну торгівлю /Transatlantic Free Trade Agreement/ 200
 Транс-євразійська система безпеки /Trans-Eurasian Security System (TESS)/ 208, 209
 Трубецкой, князь Н. С. 110
 Туніс 78
 Туреччина 41, 47, 52-53, 93, 95, 114, 197, 203-204; конфлікт із Грецією 82; Т. і Євразійські Балкани 124, 125, 129, 133-140, 143, 144, 146-150; модернізація Т. 119
 Туркменістан 93, 125, 131, 138, 141, 143, 146, 204; Китай і Т. 149, 168; Т. і Співдружність Незалежних Держав 114; Іран

- і Т. 95, 144, 145, 150; Т. у Перській імперії 137; Україна і Т. 139, 147
- Тяньаньмін, майдан, виступи за демократію на майдані Т. 163
- Угорщина 15, 81, 84
- Узбекистан 48, 95, 121, 125, 130-132, 140-141, 143, 146, 149, 196, 203; Китай і У. 168; У. у Співдружності Незалежних Держав 113, 114, 144-145, 147; У. у Перській імперії 137; Україна і У. 139, 147
- Україна 9, 41, 46, 47, 51, 52, 59, 72, 85, 86, 95-97, 99, 104, 112-114, 122, 196, 203; У. у Співдружності Незалежних Держав 88, 92-93, 113; У. і Євразійські Балкани 136, 139, 147, 149; У. і розширення НАТО та ЄС 82, 84, 121; голод в У. 91; Німеччина і У. 37, 69, 70
- Філіппіни 157, 168, 176, 183
- Фінляндія 77, 84
- Франція 72, 77-79, 85, 117, 195, 199; Балкани і Ф. 135; геостратегія Ф. 39, 41-44; Німеччина і Ф. 42, 50, 63-70, 79, 176, 191; глобальні амбіції Ф. 61-71; наполеонівська Ф. 19; політична еліта Ф. 60; безробіття у Ф. 196
- Хасімото Рютаро /Ryutaro Hashimoto/ 26
- Холодна війна 6-7, 23, 36, 68, 117, 177, 200, 213, 214; "Європа Карла Великого" на час Х. в. 81; Франція під час Х. в. 61-63; міжнародні інституції, засновані під час Х. в. 29; Японія під час Х. в. 178; НАТО і Х. в. 101, 172; громадська підтримка Х. в. 25, 211
- Християни 59, 81, 128
- Християнські демократи, німецькі 74
- Центр стратегічних та міжнародних досліджень /Center for Strategic and International Studies/ (CSIS) 200прим., 204прим.
- Цинь, династія 13
- Чехія 81, 104
- Чечня 89, 91, 92, 95, 97, 99, 114, 133, 140, 141; трубопроводи через Ч. 37; Туреччина і Ч. 93, 136
- Чжан Цземін /Jiang Zemin/ 166
- Чингіс-хан 16, 17, 88, 110
- Шаретт Ерве де /Hervé de Charette/ 66-67
- Швеція 77, 84
- Шеварднадзе Едуард 147
- Шііти 134
- Шовковий шлях 144
- Шойбле Вольфганг /Wolfgang Scheuble/ 74
- Югославія 53
- Ялтинська конференція 86
- Янь Байцзянь /Yang Baijiang/ 173прим.
- Японія 5, 8, 23-24, 38, 39, 59, 101, 151-155, 157, 185-188, 193, 209, 210; Я. і американська глобальна система 25-27; Китай і Я. 15, 49, 54, 55, 158-160, 164, 166, 169, 170, 172-185, 205, 207, 208; демократія в Я. 213; геостратегія Я. 45, 47-48; імперська Я. 37; Корея і Я. 190-192; Я. після Другої Світової війни 23, 25; Росія і Я. 4, 90, 154; Угода безпеки з США 171, 175, 177; Я. у Другій Світовій війні 25
- Японська асоціація корпоративних адміністраторів 179прим.
- Японський форум міжнародних справ 179прим.

Збігнєв БЖЕЗІНСЬКИЙ
ВЕЛИКА ШАХІВНИЦЯ

Головний науковий редактор:
Анатолій Карась
Редактор: *Ярослав Довган*
Мовно-стилістична редакція,
коректура карт, графіків і таблиць,
власних імен та географічних назв:
Андрій Шкраб'юк
Верстка: *Ярослава Король*
Коректор: *Лідія Левицька*

Формат 60x84/16. Гарнітура «Таймс».
Умов. друк. арк.13,72.

НБ ПНУС

657538

Бжезінський З.

Велика шахівниця. — Львів—Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.
— 236 с.

ISBN 966-7263-41-X

Видавництво «Лілея-НВ»

м. Івано-Франківськ, вул. Грушевського, 18, т./ф. 55-91-70